

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү

№ 3 (40) 117 2004 г.

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 3 (40) 117

2004 ч., июль — август

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2004

Шилелениң 60 ылынга уткуштур

Ая ТОРЖУ

“Иениң сактыышкыннары”

(Тоожудан үзүндү)

Эге сөс

Эргим номчукчу!

Тываның херээженнери алдарлыг болгаш маадырлыг узун орукту эрткен. Совет эрге-чагырганың үезинде Владимир Ильичиниң мындыг одуругларын сагынмас аргавыс чок: “Херээженнерни политикаже хаара тутпайн чыткаш, массаларны политикаже хаара тудары болдунмас”. Бо дээрге бистиң чурттап эрткен төөгүвүс арыннары-дыр. Ийе, Тывага Совет эрге-чагырганың чылдарында тыва улустуң амыдыралы, ылаңгыя херээжен кижиниң чуртталгазы үндезини-биле өскерилген болгаш чаарттынган. Амгы үеде Тываның херээженнери үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйның адырларында, сайгарлыкчы ажыл-херектерде, культурада, уран-чүүлде, спортта, кадык камгалалында, эртемде, өзүп олуар аныяк салгалдың кижизидилгезинде, күрүнениң эргелеп башкараар органнарында, удуртулга ажылдарында эр улустан дудак чок бүрүн дең эргелиг, чайынналчак чедишшинерлиг, хостуг ажылдап, чурттап чоруурлар. Харын-даа олар чүгле Тывада эвес, Россияның булуңнарында, оон эрткеш, даштыкы чурттарда ат-сураа алдаржып чорууру мактанчыг.

“Иениң сактыышкыннары” деп тоожунуң маадыры Намбырал уруу Таки-Сүрүн 1911 чылда Хендергенин Аргалыкты деп черге төрүттүнген. Ол үе революцияның мырыңай-ла эге шуурганнары дээрзин чурагай бадыткап

чыдар. 1928 чылда он чеди харлыг кыс Таки-Сүрүң хувискаалчы аныяктарның одуруунга ат-сураа алдаржый берген. 1931 чылдың март айда бодунун үе-чергеzi кыстар: Хууракпан, Сарыг-Тараа, Серенмаа, Чыртакай суглар-биле Москвага Медицинаның төп техникумунче өөренип чоруткаш, ону доозуп алгаш, Кызыл хоорайның божудулга бажыңыга ажылдап келген бир дугаар тыва херээжен эмчи. Энерелдиг эриг баарлыг ава, буянның эмчининң ажыл-амыдыралын, чедиишкиннерин дараазында шаңналдар ылаптыг бадыткап турар: Тыва Арат Республиканың “Күш-ажыл ордени”, хөй санныг Хүндүлүг бижиктер, ССРЭ-ниң Дээди Советининң Президиумунуң тывыскан медалы, “РСФСР-ниң кадык камгалалының тергиини” деп хөрек демдээ, 1966 чылда хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш тывыскан “Күш-ажылдың Кызыл тук” орден, ол ышкаш Кызыл хоорайның “Хүндүлүг хамаатызы” дээн чазактың ачы-хавыязындан көрүп болур. Бистиң ававыс Таки-Сүрүң Намбыраловна Торжу – XX чүс чылдың шылгараңгай кижилерининң бирээзи. 2004 чыл, Мечи чылында Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 60 чылы, ол ышкаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылы бистиң ававыстың амыдырал-чуртталгазы-биле сырый холбаалыг.

Тывага феодалдыг ниитилелди, Совет эрге-чагырганың үезин, эде тургузуушкун, ССРЭ-ниң буураашкынын, рынок үезин Таки-Сүрүң караа-биле көрүп эвес, чүрээн дамчыштыр чурттап эрткен төөгүнүң дириг херечизи. Ооң дугайында чүгле Тываның журналистери эвес, Россияның төп парлалгазындан-даа хөй-хөй журналистер бижээн, бистиң ававыстың эрткен төөгүнүң узун амыдыралын сураглап чедип келир. Ынчангаш амгы үениң аныяк салгалыңга “Иениң сактыышкыннары” деп тоожудан үзүндүнү бараалгаттым. “Төөгүзүн билбес — төөрээр” деп бурунгу өгбелеривистиң мерген чугаазын утпаалыңар.

Тыва кавай

Кезек төрел-бөлүк аймак Хендерге ынчаар чзаап, чайлап, кыштап, күзээр. Таки элээди кыс болуп өзүп келген. Хөй дуңмаларының аразында чаңгыс-ла кыс – Таки. Оларның-

биле молдурга-казыраны мунуп алгаш, чарыштырып, өөредип, аразында адааннажыр турган. Ол мөөрейге оол дунмаларындан чыда калбас, чамдыкта тиилеп-даа алып, бирде дунмаларынга аштырып-даа алып. Ол черле аштыр-базын кыскаш, кончуг дошкун молдурганы безин муна кааптар. Алгы, кышкы, каткы-хөг чиртилээр. Таки! Таки! Молдурга өрү шурап, ону ужур октаптарын бодап, мөөп, дывылап турган. А Таки ооң кырында так олурупкан. Молдурга өрү шураарга, хөк бодап, дунмаларынче көрнүп-көрнүп, кымчыланып турган. Ооң соонда шыкты өрү чизирт кылдыр халдыпкан. Ооң өөредип каан молдургалары кончуг чааш.

Кыш. Шагның үелери Такиге кайгамчык солун эртип турган. Узун кежээлерде Кыргыз Аргун ирейниң тоолдарын дыңнаар. Тоол дыңнаар дээш, ыяш-дашты баш бурунгаар белеткеп алып. Аргун ирей ооргазын изиг суугуга дөгөп чыдып алгаш, тоолун ыда бээр. Ооргазы кып-кызыл апаар. Ооң үнү кайгамчык тааланчыг. Бирде оожум, бирде дыңзып турар. Тоол орту кирип чорда, аалдың уруглары удуп калыр. Канчаар төнгенин бот-боттарындан айтыржыр. Кыргыз Аргун бистиң ынак тоолчувус чораан. Кайгамчык-ла чараш үннүг тоолчу.

1913 чылда пар чылы чүве. Бистиң өөвүске кижилер дыка хөлзеп чоруп турган. Улуг кадайларның ыыт-шимээни аажок. Бирээзи дүвүрөп:

—Бо Намбыралдың кадайының эди аараан-дыр. Дүрген барып, тудугжу кадайдан чалаңар! Шымдаңар! Шымдаңар! Оон көрүп турарымга, өгже ламалар-даа шууштур кирип турар. Өг даштынга ойнап тургаш, бир дыңнаарымга, бичии уруг ыглай берген. Ооң үнү дыка өткүт: “Ы-ңаа! Ы-ңаа!” — кылдыр кезек алгырган соонда, оожургай берген. Кады ойнап турган эштерим:

—Таки! Таки! Бичии оол дунмалыг болган-дыр сен. Оол, оол! Ону дыңнааш, Таки өрү шурап, амырап, холдарындан четтинчипкеш, бөөлдендир халчып, шаа-биле байырлап турганнар.

Хенертен Таки чыышкында чыдар кавайны сактып келген. Ол кавайның чаражын, шеверин шагда эскерген.

Өг ишти ширбип тургаш, оон баан чарашсынып тудуп, суйбап шаг болган. Авазындан сонуургап айтырган:

—Бо кавай чүге мында чыдып-ла турар чүвөл? Дыка чараш кавай-дыр, авай. Ону чазаан, кылган кижиге кым ирги?

—Ойт, уруум. Аңаа дээп болбас. Хоржок. Ол кавайга сени база, оон акыңны база чайгап өстүргөн болгай мен. Чогум кым чазаанын уттупкан мен. Тывалар кавайны салгалдан салгалче дамчыдар чанчылдыг. Ол дээрге улуг езу-чурум болур чүвө. Чаш кижиге төрүттүнмээн шаанда, кыс кижиге аңаа хол дээп болбас — дээш, авам ол кавайны дүргөнгө ынаар чажыра идип каан.

Ам-на билдим. Ол кавайга дуңмамны чайгаар мен. Оол дуңмалыг болган, аас-кежиктиг кижиге-дир мен. Ынчаар бодап келгештин, өрү шураарым дам барган.

Тыва кавайны чымчак ыяштан кылыр. Ийи кыдыының ыяжында хол-биле тударынга өйлөп каан үттерлиг. Хырык, шидиг багларын база ол ыяшта бичии тар үттер кылгаштын, быжыглап каан болур. Уругну чымчактаан кидис, кургаг одек, чөөк дамчыштыр агаар кирип турар болзун дээш, кавайның адаа талазын шаараш кылып каан болур. Аңаа чүглө ийи, үш хире ыяш кылыр. Уругну чылыглаар, чымчактаар. Чөргөк, шуглаа өшкү чөөгү азы анай, хураган дүгүндөн өйгөн энчек, чөөк, торгу дег чымчады эттеп каан кештер болур. Соок үеде энчек кырындан чуга энчек-биле шыва каап каар. Чаш уруг изирникпес, доңмас. Авам оглун кургаглап, эмзиргеш, кавайлаан соонда, ону чааскаандырзын-даа кааптар. Ол элээн үр үеде удуп чыдар. Кавайның баан дөрт үдүнгө быжыглап каар. Уруг одунгаш, бичии-бичии шимчээр болза, кавай чайлы берип болур. Ынчангаш айыылдыг эвес кылдыр быжыглап каары ол. Кажан көш үезинде ийикпе азы ырак, узун орук чоруур апарганда, эзернин мурнунга, чымчактаан бөктүргө кылгаш, кавайны аңаа салып алыр. Көшкүн ава кижиге кавай дыка таарымчалыг. Ону тып, чогаадып каанын магадап ханмас мен.

Чаа төрүттүнгөн оол дуңмамның бажы дыка дыдыраш. Ооң адын Дажыма деп адаан. Кавайда чыдар дуңмамны чарашсынып, чаптап, болганчок-ла чанынга чедип келгештин, харап, чайгап, ооң арнынче көрүп-ле туруксаам келир.

—Дуңмаң удузун! Аңаа дегбе. Ынаар барба! Чашты холга өөретпес чоор! — дээш, авам хоруур.

Дуңмам үнгеп турар апарган. Ону ойнадып, чанындан ыравас апарган мен. Ону кылаштадып, чедип, ойнадып, үе эрткенин черле билбес мен. Дуңмамны ооргамга чүктөп алгаш, кадайларның чүнү кылып турарын сонуургаар мен. Чай хүнүндө аалдарның кадайлары холу куруг хүнзевес. Хеп-сынын даарап, чамап, чүнү кылбас дээр. Алгы-кеш ууштаар, дүк салыр. Пөстү хере тудуп алган, оон бир-ле чүве даараарын сүмележир. Мен бодум тевенени сыптап, хачы-биле пөзүн кесчиринге дузалажы бээр мен. Чай аразында алгы-кешти ууштап кааптар мен.

Хөлечиктеп эгелээним

Элээди кыс апарган мен. Кадайларның алгы-кештен, пөстен хеп даарап, быжарын ыяк өөренип алган үем. Мээн ууштап кылган алгыларымның чымчак, хоюг деп чүвези кедергей, торгу-ла.

Ол чайын Кара-Бай дээрзи Ажы-Хуурак авамның дуңмазы Байымаа-биле өг-бүлө туткан. Оларның тыва идиктерин сырып, даарап, тоннарын алгы-кештен даарап, хөлечиктеп эгелээн чайым. Чай — шагның магалыг үези. Каас, шиник чайны өттүр бажым көдүрбейн дааранып, хөлечиктеп эгелээн мен. Кожавыс болур Сула угбай үргүлчү мени кый дээр. Ол баарда, оол дуңмам Дажыманы албан чедип алыр мен. Сула угбайның биске ынаа кедергей. Баштарывысче чыттап кааш, оон аъш-чемин салгаш, бисти чаза чемгерип каар. Ооң чылыг, чымчак хүлүмзүрүү кижиниң мага-бодун чылдып келир. Сактырга, хүн херели дег, ындыг онза. Ооң үнү хоюг, чымчак, дыннаксанчыг, эргеленчиг. Холу чемзиг, холу шевер угбайны уттур аргам чок.

Чүү-даа болза, бүгү чүвени эскерип, элээди кызыжак апаргаштын, “төрелдери яды-дыр”, “байларның пастанчызы” диртип, эттиглерниң эштенчизи, кадарчызы болуп чоруурумну база биле берген мен. Кижичерле ындыг, чааскаан эвес, бодунуң үе-чергези, эш-өөрү-биле ырлажыр, кады хөөрежир, ишти-хөңнүн ажыт-чажыт чокка үлежир.

Оюн-баштак аажылыг Мөңгүн-оол акыйның чогааткан ырызының утказын шоолуг билбейн, иде-хара өттүнүп турган бис.

Чүрээм аарааш, бажым аарааш,
Чүдереп-ле тура хондум.
Чүктешкилиг лама келгеш,
Чүткүдүп-ле тура хонду.

Бажым аарааш, чүрээм аарааш,
Баксырап-ла тура хондум.
Бадарчылаан лама келгеш,
Базылчактап тура хонду.

Удуур-ла дээр, чыдар-ла дээр,
Сыртыы-даа чок, дөжээ-даа чок...

Бо ырны кыстар ырлажырга, Мөнгүн-оол акый оларны чаптап, харын-даа хөөктүрүп, чуглуп, каттырып-ла чыдар. Эки ырлажыңар, уруглар! Охаай, охаай! Ам-даа ырлажыңар!

—Бо канчап барган ашак боор бо! Кайы-хамаан чок, чүдек чүве аныяктарга өөрөдир. Кижиге кайгап ханмас, элдепейлиги ашак боор бо!

—Ой, уруглар! Ол чүдек ырны ырлашпаңар! Болгааныңар! Багай ыр-дыр! Ажыл-агый хөй-дүр. Ам болзун, ажылдаңар! — дижи бээрге, кыстар тарап, өглөрүнчө чоруптар.

Дүк салыры — улуг ажыл

Аал ажылы черле төнмөс. Чоок-кавының аалдары, өглери эвилелдежиپ алгаш, бир дем-биле ажыл-агыйын кылып турган.

Күс. Сес ай турда, ажылдың эң бергеzi — дүк хап, кидис салыры. Эр улус бир аай олурупкаш, дүктү кагар. Ону аштап, дыдар. Ол үеде хой дүгү кайгамчык хөй. Аныяк херээженнер арыг дүктү калбак шыктыг шөлге эде салыр. Суг-биле булгүртүр, кажан шупту дүктү салыптарга, алды, чеди хире кончуг шыырак оолдар, бир шугумга турупкаш, чаңгыс угда докпак ыяшка дүктү сырып, долгап дүрөр. Ыяшта чыырып каан дүктү кончуг күштүг эр улус быжыг кылдыр баглааш, ооң уштарын өзек дугуйга быжыглааш, муңгаш кезээн аъттыг оолдарның эзерлеринге шарып каарга, дески арыг шык черге чаза сөөртүр. Ооң сөөлүндө база-ла шыырак эрлер кидисти чада салгаш, хере дүргөктөп өөр,

оон хере тыртар, хүнге кургадыр. Кидис кургай бергенде, ам бүгү херээженнер долгандыр олурупкаш, ол кидисти быжып, даарап, өгнүң адаккызын, дээвиирин чоон тевенени сыптап алгаш, ээрип каан чүң-биле угулзалап, сиилбип даараар. Ол бүгүнү кылырынга канчаар-даа аажок улуг күш үнөр. Дүк кагар, кидис салыр ажыл доостурга, найырлаар. Найырлаар мурнунда, эрги кидисти солааш, чаа кидисти шывар. Улуг улус ол ажылды кылып турда, шалыпкын аныяк оолдар ол үеде хойну дөгерип, эьдин аайлап, улуг-ла пашка хайындырар. Тарааны база ынаар уруптар. Ол тараалыг быдааның чаагай чыды кижиниң аштаанын сагындырып келир. База бир улуг пашка сүттүг шайны хайындырып белеткээр.

Тываларның шаг-шаандан бээр хүндүлээр чеминиң бирээзи — тараа. Аныяк оолдар, кыстар өгнүң хөлегезинге олуруп алгаш, тараа шоңнап, чууруп турда, бир-ле мөөрей. Элчип, солчуп ажылдаар ажыл магаданчыг, хөглүг. “Тараам турда, тодуг-ла мен” деп ыры чайгаар сагышка кирип келир.

Чинге-тарааны белеткээри база нарын ажыл. Арбай, кызыл-тас, азы ак-тарааны ниити кылыры: шоңнаары, челбири, шыгыдып алыры, отка хоорары, деспиге база катап дажаары, дээрбеге тыртары, чайгыышка чайгаш, каржаң төнгүже чуураар. Сөөлзүредир тырткан ак далганын аңгылап алыр. Арткан кадыг каржаңны быдаа чеминге ажыглаар. Көшкүн тыва чон тарааны хары угда чаза белеткеп алыр. Кончуг улуг барба долдур тарааны белеткеп алырынга хөй үе херек. Барбаларны улуг инектер кештеринден чымчадыр соктааш, даарап алыр. Ол аажок быжыг сава болур. Кончуг кылын барбаларга күскелер безин дынымас, үттеп, дежиپ шыдавас. Кыш эгезинде кончуг семис мал-маганны шилип алгаш, кышка белеткеп, үүжелээр. Шагааның үүжезин тускайлап алыр. Эьтти кескеш, малдың улуг хырнынга суккаш, доңуруп алыр. Улуг хырында үүже тебе хевирлиг, дыка чаптанчыг. Бичии чаштар база-ла улуг улуска дузалажыр: хемден суглаар, ыяш эккээр, чээрген чыыр, улуг улустуң айбызын күүседип маңнаар дээш могап, туруптар. Мындыг ажылдар үезинде уругларның ажылгыр, кезжээзи дораан көстү бээр. Ажыл соонда бүгү улус шыкка олурупкаш, шайлаар, чемненир,

дыштанырлар. Шайлап, чемненип, хөөрежип ора, кончуг кежээ, ажылгыр, күштүг аныяктар дугайында эскериглерин чугаалажы бээр. Кылган ажылдың түңнелин сайгаржыр. Улуг ирейлер шыкка бир аай олуар. Тыва арагазын бот-боттарынга кудуп, хүндүлежир. Оларның аразында кижиге ортузу назынны ашкан кижилер безин арага амзавас. Тывага араганы ынчаар ак чемниң дээжизи деп улуг хүндүлөп чораан. Тиккен сүт арагазы өреге бүрүзүңге үргүлчү курлавырга турар. Араганы найыр-дой үезинде, баш кыргаан, буга дагаан черге, үр үеде келбээн кижиге, артынын кырынга, оран-тандызынче өргүп чажарда, ажыглап чораан. “Тыва арага чүстөргө дээр” — деп, улуг кижилер чугаалажыр. Ол чүүл бадыткалдыг. Өгнүң эр ээзи көгээржиинден бир, ийи дашканы келген аалчыга кудуп сунар. Аалчы кижиге декти-ле ойталап эгелээр: “Ам болзун, четтирдим, ыңар. Көгээржиинни шыгжап ап көр, оглум. Ам-даа оруум узун, орук ара кижиге удуй бээр. Аъттан ушса канчаар. Оон ыңай хоржок мен” деп сагындырар. Шак ынчаар аныяк-өскөнгө араганың күжүн, кижиниң мага-бодун суларадыптарын, уйгузурадыптарын, айыыл-халапка чедирип болурун, сагыш-сеткилди оожургадыптарын кичээндирер. Араганың ажыгы хойтпактан, шын тигеринден, куткан савазындан хамааржыр. Эң эки сава — көгээржик. Ону инек азы шары кежинден кылган болур. Мындыг көгээржикке шыгжаан сүт арагазы бодунуң шынарын элээн каш айлар иштинде чидирбес. Үр үеде шыгжаар хире болза, бичии шайны арагалыг саваже суп каар. Тываларның арага ижериге кончуг чурумнуг. Эзирик ирейлерни кижиге көрбөс. Херээжен улус арага ишпес, хоруглуг. Улгады берген эр кижиге эзирик берген болза, аалынга үдеп чедирер, чыттырып каар. Ында-хаая улуг назылыг, кырган херээжен улус ону бичии ижиптерлер.

Бурунгу езу-чаңчылды ирейлер аныяктарга дүктү хап, кидисти салып доосканда, бо-ла чугаалап олуар. Бистер ыт чок, шимээн-дааш үндүрбейн, улуг улустуң чугаазын дыңнап, чаа эскен шайны, дүлгөн эътти мага хандыр чип, улуг ажыл-херекти бүдүргенивиске чоргаарланып орат бис.

Максим Горький-биле ужурашканывыс

1933 чылдың төнчүзү, барык чаа чылдың бүдүүзү. КУТВ-ка (Чөөн чүк Улустарының Коммунистиг университети) аңаа доктаал болурун чарлаан. Бүгү сургуулдарны чалап, дыңнадыгны кылган. Сарыг-Тараа эжим-биле чүведен чыда калбас бис. Өске эштеривис чыышка келбес, идепкей чок. Ол үеде КУТВ-туң эжиин ажыдып, ынаар кирери амыр эвес. Аңаа даштыкы күрүнелерден сургуулдар өөренип турган. Сагылга-чуруму кончуг шыырак, шыңгы. Аңаа колдуунда-ла Африка, Америка, Азиядан келген сургуулдар өөренип турган болгаш, ол өөрөдилге чери чажыт турган. Аңаа чедип келдивис, зал долу, кижини бажы кизирт. “Узун стол артында сураглыг чогаалчы олур” — деп, ында олурганнар дуокаа сымыранчыр. Хуралдың башкарыкчызы:

—Сураглыг чогаалчы Максим Горький! — деп таныштырды. Баштай бодунуң допчу-намдарын, оон бижээн чогаалдарының үндүрүлгезин таныштырган, адак сөөлүндө айтырыгларга харыылады.

Хенертен шупту улус сандайларындан туруп, оларны ырады чайлаткаш, өрээлдин ортузун хостапкан. Аянныг аялга дыңналып келген. Мен база улустар аайы-биле сандайым алгаш, өске сөөк кыстарның аразынче ишкээр туруп алдым. Ынаар кедеки сандайларда олурар кыстарже барбайн, бистин талаже Максим Горький дорт базып олур. А мен ында уругларның артынче улам хандыр ыңайлап туруп алдым. Максим Горький боду узун, арган, эрин салы сырый, кара, арай кулдугур, тыныжы бачыдаар кижини болду. Бистин чанывыска доктаай дүшкеш, кайыын келгенивисти сонуургада. Шупту чугаалап, харыылап бердивис. Мен тургаш:

—Тыва Арат Республикадан мен! — деп харыыладым.

—Ийе, мен ол чуртту билир мен. Силерни танцыже чалап болур бе? — дээш, мени үндүр чедип алгаш, танцылап кирипти. Танцы аразында чогаалчының хөй салган айтырыгларынга бакка-сокка, сүрээдевейн харыылап турдум.

—Кажан чанар сен, мергежилин чүл? Тыва дылын билир сен бе?

—Эки танцылаар-дыр силер, четтирдим—дээш, мени турган черимге чедиргеш, шуптувус-биле байырлашкан,

чорупту. Революцияның улуг чогаалчызы. Кижн ону эскербейн барып болур. Максим Горький кончуг бөдүүн, топтуг, кижизиг кижн болду. Ол ужуражышкын дугайында үр үе иштинде кымга-даа чугаалабайн чордум. Ол кезеңге келгенин чогаалынга бижип каар деп кым билген боор. КУТВ-тан үнүп келдивис. Ында өөренип турар тывалар бола чыгып келген турлар. Мээң чанымга аныяк оол чедип келген.

—Мээң адымны Сарыг-оол дээр. Силерни кым деп адаарыл, кайда өөренип тур силер?

—Авам мени Таки-Сүрүң деп адаан чүве. Долузу-биле Кыргыс Таки-Сүрүң Намбырал уруу дээр. Эмчи техникумунда өөренип турар мен.

Кады турган эжим Сарыг-Тараа-биле база ынчаар танышты.

—Каш чыл өөренип силер?

—Беш чыл өөренип бис — деп чарыштыр харыылааш, каттырыштывыс.

—Эр-хейлер! — деп мактап кагды.

Аныяк чылдарымда КУТВ-ка Тываның чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол-биле аңаа ужурашкан мен. Сөөлүндө ийи чогаалчы-биле ужурашканым холбаалыг болган. Сарыг-оол аажок чугаакыр, хүлүмзүрүп, караан чыпыладыр базып, оюн-баштак чаң-биле чугаалажыр. Чай аразында бижиттинген олурар. Ол-ла хевээр бо-ла ужуражып, душчу бээр апарган бис.

Ол үеде КУТВ-ка Ыйвандай оглу Торжу база өөренип турган. Аныяк чылдарывыста оолдар бистерни аажок сонургаар. Ынчангаш бис оол эштерлиг апарган бис. Сарыг-Тараа эжим КУТВ-ка өөренип турган Сат Монгуш-биле, Чыртакай эжим моол оол-биле, мен Торжу-биле, шунту чарылбас апарган бис. Эгезинде Серенмаа-биле чарылбас турдувус. Оон мени бир катап бир бажыңга чедирген. Бисти аныяк оол өрээлинче чалааш, авазы-биле таныштырган. Ол дээрге Москваның Биче театрының кол режиссеру — Любовь Николай. Авазы бөдүүн, чымчак, ээддек, хүндүлээчели кончуг. Кара сөөк улуска дыка ынак хире. Серенмаа душтуктук болгаш, хире-хире чиде халый бээринин чылдагааны ол.

—Бо кажан, каяа ол оол-биле таныжып четтигиптиң? Өгленир деп турарың ол бе, черле кайгал кыс-тыр сен, аа? — деп айтырдым. Серенмаа чүгле каттырар, дорт харыы кижээ бербес. Та чүге чүве, Серенмаа ол кижиде-биле өг-бүлө тударындан ойталап каапкан. Ол кижиден Эльвира деп кыс божуп алган.

Оол эжим Торжу-биле Москваның кончуг солун черлерин бирден бир чок кезип каапкан бис. Театр, цирк, концерт, кино, музей. Торжу бодунун намдарын мынчаар төөгүп берген:

—1906 чылда Барыын-Хемчик кожууннун Ак деп черге төрүттүнген мен. Ачамны Монгуш Ыйвандай дээр. Ооң адазы аргажок шыырак мага-боттуг, хөлчок бедик, узун Маныы деп кижиде. Мээң ачам Монгуш Ыйвандай каржы-дошкун, чаңы берге, үргүлчү авамны эттеп чораан. Авамның адын Ондар уруу Самбыга дээр. Боду ыспагар, мага-боду кончуг шевергин, чараш-даа, сеткили аажок биче, томаанның, ажылгыры кончуг. Авамга дыка ынак чордум — дээр. Торжунун кады төрөөннери мындыг: Чүльдүм, Очур-оол, Чөнүкпен, сөөлгү кыс дунмазы Түмендейни авазы аажок аар божаан. Ада-иези хенертен улаштыр-улаштыр мөчүп калган. Дунмаларын боду азырап, хайгаарап чораан. Чүльдүм дунмазын Чадаана хүрээзинге өөренири-биле чедирип каан. Ону өөредип аар дээш, он чыл иштинде аъш-чемин чедирип турган. Оозу өөредилгезин ара каапкаш, чанып кээрге, Торжу аңаа дыка хомудаан. Очур-оол биле Чөнүкпенге төрелдеринин мал-маганын кадаржырын чагып каан. Кыс дунмазы чаш боорга, азырандыга берип каан. Дунмаларын тус-тус аайлап кааш, боду Хем-Белдиринге Нам сургуулун эки дооскаш, суурларга сургакчылап, улус-чонга үжүк-бижик өөредип чорупкан. Торжунун баштайгы кадайы Эренчин деп кижиде. Өгленген чылында, удаваанда ол хенертен чок апарган. Төрүттүнген кыс уруун төрелдери азырап апарган. Ооң адын Чыртап дээр. Тываның аныяк кадрларын белеткеп, оларны Москваже аъткарып турда, Охемчик, Ортун-оол, Чымба, Анчымаа, Ыйвандай оглу Торжу суглар Улуг-Хемни салдап батканнар. Ужар деп черге чедир салдааш, оон пароходка олурупкаш, Абаканга келгеннер. Абакандан Москвага чедир поездилепкен.

Бир катап нам школазынга өөренип чедип кээрге, Москвадан саң-хөө талазы-биле мергежилдиг Маслов Василий Николаевич деп кижиге келген. Тыва оолдар шилип ап турган. Оларның аразында Торжунун ады база кирген. В.Н. Маслов-биле ийи чыл иштинде Тыва Арат Республиканың өнчү-хөреңгизин, мал-маганын чизелеп, даңзылап, кызыгаарын демдеглеп, чер-чурумалын шыйып келгеннер. Ооң түңнелинде В.Н. Маслов ном бижээн. Эртем ады камгалап алган.

Торжунун Москвада өөренип келгенин дыңнааш, ону В.Н. Маслов бодунун бажыңынче чалаан. Эртемден, улуг орус кижиниң бажыңыга чорааш, хөктүг ужуражылгазын меңээ мынчаар кайгап чугаалаан:

— Сеңээ-даа бүзүренип эвес боор, эш. Василий Николаевич мени чалап алгаш, аажок ашкарып-чемгерер боор деп бодаан мен. Кайда боор чүвөл, хензиг рюмкага ийи катап коньяк куткан. Оон шилин шкафче салып каан. Чем дээр чүвези ызырым четпес, кескинди хлеб кырынга, чугазы солун ышкаш, эът салып каан. Дыка-ла үр хөөрештивис. Эң солун чүүл, шкафтарында ТАР-ның эң үнелиг өнчү-хөреңгизи бар. Будданың алдындан кылган янзы-бүрү хемчээлдиг окур-хевирлери бар. Иштимде аажок хараадай берген мен. “Хайыраан чүвөлери, бистиң чуртувуска монукым-даа көрбөзү ол-дур. Ынаар ону чедирбес-даа”. Мээң бодалымны ол билип каапкан ышкаш болган. Ынчангаш бо бүгүнү “кымга-даа, кажан-даа ыыттап болбас” деп дилээн. Кажан-на чемин эккеп салыр ирги деп манап-ла олур мен. Сураг чок. Олчаан куруг кылаштап үнүп келгеш, В.Н. Масловка аажок хомудап арттым. Ам канчаар, орук ара чула тоттур чемненип алдым — деп каттырарга, оон думчуунун кырындан бизиргей дер сыстып үнүп келген. Оозун айтыр салаазы-биле дыка эптиг аштай тудуп олурган. Чаңы дыка чараш кижиге боор.

Арбат метрозунун тудуу

1934 чыл. Арбат метрозунун тудуун шалыпкын тудуп доозар. Москваның бүгү өөредилге черлеринден сургуулдарны мөөңөштирип, чыыпкан. Канчаар-даа аажок

хандыр казып каан оңгардан довуракты тергелерге ургаш, чинге ыяш салып каан орукка идип, өрү үндүр сөөртүп тургаштын төгөр. Оон катап-ла бадар. Довурак чүдүрүп каан аар тергелерни сөөртүп тургаш, бедик чададан бир моол студент оол чайылган. Ооң буду сыйлы берген. Дораан бистерни аңаа ажылдаарындан хостапкан. Хоруп турда-ла, тыва кыстар могаг-шылаг чок, эки тура, езу-биле кадыг кара ажылга шырбайып, өскелерден дудак чок, харын-даа үлегеривис көргүзүп, чаңгыс шак-даа үспейн, ажылдан озалдавайн, мурнуку одуругга чоруп турган бис.

Арбат метрозунуң тудуунга кара деривис төп, мынчаар ажылдап кааштын, ооң байырлыг ажыдышыкынын көрбестир бис деп хараадап арткан бис.

* * *

Бөгүн Арбат кудумчузу кажангызындан артык таныт-тынмас кылдыр сайзыраан. Ында ужу, кыдыы төнчү чок садыгларда кижии кайгап ханмас даштыкы барааннар, кудумчу дургаар ном садыы, киоскилер болгаш кафе, ресторан дээш чүү чок дээр. Хөгжүм үнү үзүк чок. Хып дээн чалыы оолдар, кыстар кылымал чараш кылдыр кылган, чаштырган суглар адаанда хөлестеп, дыштанган олурары кайгамчык чараш. Ол-ла кудумчуда Арбат метрозу. Чер адаа-биле өдүгдө чүгле кижилер шаарандыржып болап шуужуп эртер эвес, мында базым бүрүзү киоскилер-биле долдунган. Черле ынчаш Москва хоорайның метроларының тудуу үе аайы-биле төөгүлүг тураскаалдардан бүткен. Чылдар аайы-биле архитектураның сайзыралын кижии моон эскерер.

Бистин Тываның оолдар, кыстары Москваның ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде хостуу-биле өөренип турар. Харын-даа ында ажылдап, чурттап чоруур салгалдарывыс-даа бар. Делегейниң бир улуг хоорайы Москваның кудумчу, метро бүрүзү делгем, чараш, шиник, төөгүлүг болзajok, чурттуң кайыын-даа келген аалчылары албан Арбат кудумчусун таварыштыр метрозунга чедер.

Тыва Арат Республиканың эң баштайгы интеллигенциязының бирээзи, херээженнер эмчизи Таки-Сүрүн бодунуң үезинде төөгүлүг исти арттырып, Москва хоорайның

сайзыралыңа үлүг-хуузун киириштиргени кайгамчык. Оон эрткен оруу төөгү-биле сырый холбаалыг, амгы салгалга чоргааранчыг.

Таки-Сүрүң Намбыраловна Тываның эң ховар, чараш, мерген угаанныг, төлептиг кызы, ынчаар өөренип, чурттап чораан.

К-Э. КУДАЖЫ,

*Россияның литература
болгаш ТР-ниң Күрүне шаңнал-
дарының лауреады, Тываның
Улустуң чогаалчызы.*

Чамзырың, Гитлер, Сталин, Маркс (Очерк)

Тос уралыг И.В. Сталинниң мындыг чугаазы бар: “Гитлерни каяа-даа согарга дөмей — фронтуга-даа, тылга-даа!” А бо Кыргыс Шошкутович Чамзырың Тере-Хөлдүн Балыктыгга өскөн-төрөөн, көк көдээ кижиге фюрерни канчап фронтуга сога бергенил деп чүвени ам маңаа төөгүп берейн.

Чогум Балыктыгны мен база билир мен, аңаа чораан мен.

1952 чылдың майда школаларга өөредилге доозулган, мен Кызылче дүрген ужар дээш, эшкедеп турган мен. Ындыг амыр чүве кайда боор. Школаның дирекциязы өөреникчилер эдертип алгаш, Тарыстың изиг аржаанынче турисчи поход баштаар сен диди. Даалга таптыг, хүлээлге күштүг. Чорупкан мен.

Өөреникчилерим дээрге 15 хире оолдар, уруглар чүве. Дөгерези чүктешкилерлиг. Чыргалаңдыдан үнгеш, Кунгуртугга кылаштажып келгеш, аңаа ийи-үш хонгаш, орукче кулуксупкан бис. Мен орук билбес мен, сургуулдарым билир. Мээң сорулгам болза, оларны төрөөн чериниң агаар, бойдузу-биле таныштырар, ынчалза-даа олар ол черлер-биле таныш, харын бодум көрбөөн, барбаан черлерим көрүп ап чордум.

Балыктыг хемниң эриинге доктаагаш, бир чавыт казанак чанынга аыш-чем белеткээр одаг кыла бердим. Аңаа ылаңгыя кыс уруглар менээ аажок дуздалаштылар.

Ынчалдыр дүүрөп турувуста, Виктор Карма баштаан кезек оолдар менээ мынча дидилер:

— Бис балык усуп эккээл, өөредикчи.

Тере-Хөл улузу черле ындыг. Башкы кижини “өөредикчи” дээр. Коммунистиг езу ынчаар куйгалап каан: ламаларны башкы дээр.

Мен тургаш, тере-хөлчүлөрдүн тывызы аайлыг эвес, балыкты дузак азы кармак-биле тудар болгай, балыкты канчап хуун-биле узар чүвөл. Кижини дүжүнгө кирбес тоол ыдарлар.

Одаавысты белеткеп, агбан дажып турувуста, чээрби шаа минута хире болганда, оолдарым аар демир-хуунун аргажып алган бо келдилер.

— Канчалдынар, нөхөрлөр, “усуп” эккелдинер бе? — деп удур баштактандым.

— Ийе, өөредикчи — диштилер, бирээзинин бөдүрээзин көргүстүлөр.

Ийи кожактыг ала бызааларым даалыктаар бо, хуун долдур балык! Артында дириг хевээр.

— Ындыг дораан канчап тудуп алыр улус силер!? Тыртпалыг силер бе?

— Чок. Аан көргүзүп бээр бис, өөредикчи. Төрөөн бойдус-биле таныжар деп чүвө ол-дур — деп мени удур парлап кагдылар.

Ооң соонда көргөн мен, Балыктыгның, ол чернин чонунун домаа-биле, суг курттары хем дүвүн шыва ала берген турар болду.

Бо очерктин маадыры К.Ш. Чамзырын ындыг байлак оранга төрүттүнгөн, өскөн кижини-дир. Ол баштай бо Балыктыг сумузунун аревэ болгаш нам үүрлерин даргалап турган.

— Ындыг тек кижини канчап чон баштап турганың ол? — деп оон айтырган мен.

— Куруг дээниңер-ле чөп, Кызыл-Эник Кыргысович. Мен тыва үжүк тургустунмаанда-ла, эрги моол бижики бичии билер турган мен.

— Мен база ~~кыргыз кижини мен, силер~~ канчап кыргыз апардыңар?

—Бистиң Балыктыгга чөөн кыргыстар турган, барынын-нары Чыргалаңды ол ынчаар.

Бо сезен хар ушчок ажа берген, шоваа карактарлыг, базымы ам-даа ыргак-шоргак эвес кижиги — Кыргыз Шошкутович Чамзырын-биле Кызылда чаңгыс бажында, чаңгыс чадада чурттап турар мен. Чүгле квартираларывыс башка. Тыва эки турачы, гвардейжи, хөй-хөй орденнернин, медальдарнын эдилекчизи. Ам Тывада бүгү эки турачылардан чүкүй-ле 7 кижиги арткан. Өскелери өске делегейде...

—Ам амыдыралыңар огун чугаалап көрүңерем, Шошкутович — дидим.

Ол эде-хере хөндүрүлгүлээш, чугаалады:

—Мен колдуунда аңныыр ажылдыг, каш баш санаар чүвелиг өг-бүлеге төрүттүнген мен. Соо, мурнумдан үнген ха-дуңмам имилеве. Арыг аң эъди чип өскөн мен, ынчангаш деңгерлиг болган боор мен.

—Оларың ам кайда баргылааныл?

—Шупту бурганнаан. Ийи кыс чүве арткан.

—Мында ам кымның-биле чурттап ор силер? Чоп силер ышкаш кижилерни көөрге, олургулапкан боор чораан. Силер дээрге хоорайда барбас, чорбас черинер чок-тур. Школа-чылар, сургуулдар-биле-даа ужуражып турар.

—Уруумнуң уруу-биле. Мен чаңгыс болурумга, чон мени амыратпас-тыр. Чалаар, сүрер, оон шайладыр, ажыг чүвени база бичии-бичии чооглаптар-дыр мен. Борта баштай кады кирген эштерим уругларынга бажыңнарын бергилепкеш, боттары көдээде каш чүвезин ээлеп чорупканнар-дыр. Кызылда Эрзин кыргызы Сынаа, ам Галина Доңмитовна Даваадыр база Эйлиг-Хем кыргызы Павел Биче-кыс бар ийен. Ол-ла бис.

—Оон ыңай, Шошкутович.

—Балыктыгга аревэ, нам үүрлериниң соонда кожуун төвү Чыргалаңды суурга прокуратурага ажылдаан мен.

—Ол талазы-биле билиглиг турган-дыр силер аа?

—Үжүк кайда боор ийик. Ынчан тыва бижик турбаан. Сөөлүндө харын ол тыпты бээрге, бодум кызып өөренип алдым. Школа деп бажыңның бараанын көргөн эвес. Ол шагда силерниң чогаалчыңар Ондар Сагаан-оол деп кижиги

ТАР прокурору тургаш, менээ хамык номнар берген. Ооң-биле думчуум үттөп алдым.

–Прокурор кижиниң ажылы берге, харысалгалыг болгай. Хоойлу-дүрүмге чагырткан.

–Ынчанмайн канчаар, Кыргысович. Мен кем-херек үүлгөткөн кижилер-биле демисежип турдум.

–Кандыг кем-херек турганыл, Шошкутович?

–Колдуу-ла аң-мең хырбарлаан кижилер. Ам болза браконьерлер-дир ийин. Ол шагда арага-дарыга сундулуг, оорлаар, хулиганнаар чоруктар турган эвес.

–Ол кижилер-биле канчаар демисежип турдунар?

–Оларны тудуц, бажыңнадып турдум. Ол төтчөглекчилерни үениң негелдези езугаар “контрлар” дижип турдувус.

– “Контрларыңар” дөгерези шииттирип турду бе?

– Чок болбайн аан. Мээң туттурган “контрларымның” барык 70 хуузу агарып үнүп турдулар. Чүкүйне-ле 30 шаа хуузу кара-бажың дүвү дырбап турдулар.

Кожуун прокуратуразының соонда Чамзырыңны шеригже кыйгырты берген болду. Ол аңаа шору бижикиг кижиге болгаш, биче дарга сургуулунга өөренип алган. Оон эскадроннуң аревэ үүрүңге, полктун нам үүрүңүң кежигү-нүңге соңгудуп турган.

Ынчап турда, 1941 чылдың июнь 22-де фашистиг Германия улуг Ада-чурт ССРЭ-же оор езу-биле халдаан. Сталинниң кыйгызын барымдаалап, бүгү совет улус “хиитилерлиг кырмааннарга” удур чаңгыс лагерь кылдыр каттышкан.

–Мен ынчап “хиитилер” деп сөстү дыңнадым, “хиитилер” деп чүү боор ол дээрзин баштай билбейн турдум, “кырмааннарның” чажыт чөпсээ ирги бе кылдыр бодаан мен — деп, Чамзырың хөөрөп орду. — Сөөлүңде билип алдым, ол дээрге немецтерниң баштыңы ышкакжыл.

Гитлер биле Чамзырың баштай ынчаар моңнашканнар. Оон эгелээш-ле, ол Гитлерни кызыл хол-биле соккан болзумза дээрге-ле, четтирбес турган.

Оон ыңай Кыргыс Шошкутовичиниң чугаалааны болза:

– Ооң соонда-ла бүгү чүвени дайын байдалыңа чагыртыр дээш, аъш-чемивисти кызыгаарлаан, идик-хөп солуурувусту кызырган, оон камнап алган курлавырывысты чаалажып

турар Кызыл Шеригже чорудуп эгелээн. Бис чүгле шериг хоорайынга чыгып алгаш, чангыс черге олурбас апарган бис. Үргүлчү походтаар, дайынга белеткенир.

Ону мен база билир мен, караам-биле көргөн мен. Ынчан телефон харылзаа турган эвес, та кайыын дыннап алган улус чүве, Ийи-Тал сумузунуң даргалары, бо-ла Хойтпак-оол, Дартай-оол, Ногаан-оол, ачам суглар шериглер уткуур деп шапкылажып чоруп турар чүве. Сөөлүнде дыннаарымга, шеригде разведчиктер, дозорлар деп улустар турган бооптур. Олар кол күштү мурнап чоруур. Олар кээп дыннадып турганнар-дыр.

Ачам суглар шериглер чемгерер дээш, инектер соп, хойлар дөгериپ турар чүве.

Херектиң ужуру мындыг болган-дыр. Араттың революстуг шерииниң бир чамдыызы узун, үр походче үнүпкен. Ол Хову-Аксы таварааш, Хендергелээш, Ийи-Талга келген. Походтаан АРШ-тың шериглери Чээнекке чоруп орда, оларның кырынга баштайгы тыва ужар-хеме башкарыкчызы Чооду Кидиспей ужуп келген. Ол черлерни Кидиспей билир-ле болгай. Чүге дээрге ооң кадайы Чактар-Сүрүң бистиң Барык чурттуг кыс чүве. Биске ооң мурнунда каш-даа катап дыштанып чораан.

Кидиспей ужуп кээрге, походтаан шериглерниң командири Сат Монгуш мынчаар алгырган-дыр:

—Агаар!

Хамык шериглер оңгарлар, хараганнар дөзүнче чаштына бергеннер. Монгуш Сат чааскаан кылаштап, оларны эргилдир хынап чоруп турган.

—Сен бажың көдүрбе. Дүшкен бомба бузундузу кара калгааңга дээптер, өлүр сен. Хараганнар дөстери база эки оңгулар эвес-тир. Оларга бузундулар ызырынмас. Хооргалче, хооргалче. Охалээй, охалээй.

Монгуш Сат дээрге мээң честем-дир, ачамның дунмазы уруг Саңмааның ашаа. Ол болза Чээнекти эки билир. Сөөлүнде ол фронтуга тыва эки турачылардан бир дугаарында өлүрттү. Ону дыт бажыңга олурган немец снайпер боолап каан.

Аршчылар колдуунда чадаг марштап турганнар. Дайынга ол эргежок чугула. Ийи-Талдан Шагаан-Арыгга келгеннер.

Мен оларны анаа көргөн мен. Агаарже гранатометтар-биле боолап турдулар. Аңаа часты берген гранат ыжын чон көрүп шаг болдулар. Оон аъттар кырындан бедик ыяштар бажында кожайтыр шашкылап каан хаактарны селеме-биле кыргып турдулар.

Ынчан мен бөлүк шериглер чаны-биле эртип чыдырымда, бир шериг кыйгырды:

—Бээр келем, дуңмам, мону чип көрөм. Мен чаг чип албас кижин мен. Ынчап чагга пөккөн черим база бар. Ол дүъште олар Шагаан-Арыг клувунун чанында ажык шөлге чем хайындырып ижип турганнар.

Ийи-үш хонукта Шагаан-Арыгга доюлдурган соонда, шериглер чыскаалып алгаш, барыын кожууннарже тепсеп бадыптылар. Бистер, пионерлер, оларны санап турдувус.

Ынчаарывыска, ополчен улуг оолдар хоруп кагдылар:

—Ынчап болбас. Шериг санапас.

—Чүгө? — дээривиске, олар тургаш:

—Борта шивишкиннер турза канчаар силер. Бо дээрге шериг чажыды-дыр.

—Мында шивишкиннер кайда боор.

—Ол шивишкиннер дээр шпионнар дайын үезинде каяадаа турар-дыр ийин. Тывада база.

—Шпионнары силер көргөн силер бе, ынчаш?

—Көрбөс боор бе, контрларның ажы-төлү. Канчап Салчак-оолду адазы контр боорга, школадан үндүрүптү. Ол контр “Хемчик-оол хертеер, Тока доңгаяр” деп турган-дыр. Ол — Гитлерниң чалчазы-дыр.

Улуг оолдарның сургаалынга аастарывыс хак дээн. Шакла ынчаар “Гитлер” деп сөстү билбес кижин Тывада чок болган. Оон иштинде амдыы Чамзырың база бар.

Дайын эгелээн хүнден эгелээш, ТАРН ТК-га, Чазак черинге фронтуже чоруксаан кижилернин өргүүделдери база эңдерилген. Чүгле Сталинниң “Че!” дээрин манап турганнар. Оларның эгезинге Чамзырыңның ады база бар.

Адак соонда 1943 чылда Сталинниң чөпшээрели чедип келген. Оон туржук Тываны Совет Эвилелинге кадар

дугайында Тыва чазактын билдириишкини база соңгаар кирген.

Баштай Т. Нүрсат баштаан тыва танкистер фронтуже чорупкан. Ол үеде тыва ужудукчулар Чимит, Хопуя, Ензак суглар тылдан фронтуже дайынчы самолеттар “сывыртап” турганнар. Ол Чимит – Соняның ашаа, ам чогаалчы Екатерина Танованың честези-дир.

Танкистерниң соонда тыва эки турачылар белеткени берген. Ында Чамзырың база бар. Чоруур комиссия оон чүге фронтуже чоруксап тур сен деп айтырарга, Кыргыз Чамзырың кыска болгаш шериг чуруму езугаар дорт, чаңгыс сөс-биле харыылаан:

—Гитлерни согар дээш.

1943 чылдың сентябрь 1-де Тываның эки турачыларын чон фронтуже үдээн. Ынчан мен Шагаан-Арыгга школага мен.

Шак-ла ынчаар Кыргыз Шошкут оглу Чамзырың Гитлерни соп чорупкан. Тере-Хөлдүң кара чаңгыс фронтучузу ол. Фюрер ындыг дораан хыл-боостааладыр эвес, койгун-торлаа, балык эвес-тир. Чер аразы база ырак болгай. Берлинге чедир узун орукту эртер апаар. Ынчалза-даа Чамзырың ол бодалын дүш-түлүнден үндүрбээн.

Тыва эки турачылар демир-орукка Москвага чартык ай болгаш, четкеннер. Чүге дээрге станцияларга долу чүктүг шериг эшелоннарын мурнадыр апаар. Чамдык ындыг доктааштарга ийи-үш хонуп турганнар.

Сентябрь 25-те тыва эскадрон Горький областың Муром хоорайга чедип келген. Аңаа 362 дугаар курлавырда адыгжы полкка шериг өөредилгезин эрткен. Сентябрь 27-де ниити нам хуралы болган, орта тыва отрядтың партбюрозун соңгаан. Аңаа 68 намчылар киришкен. Эки турачыларның ниити саны 206 кижиге болгай. Нам бүрүзүнге улуг лейтенант-ылар Монгуш Сат, Монгуш Байысқылаң, старшина Салчак Тежээкей, сержант Севил Ооржак суглар кирген. Намга чаа кежигүннер хүлээп алган. Оюн Сотпа, Салчак Байыр, Донгак Доржукай, Кыргыз Сынаа, Барыктың чаңгыс фронтучузу Кыргыз Норбу-оол болгаш өскелер-даа.

Кыргыз Норбу-оолдун билдириишкини бо:

“Мени араттың революстуг намының хүрээлеңинге

киирип алырын диледим. Мен Улуг-Хем кожууннун Ийи-Тал сумузунун 8 дугаар арбанынын хамаатызы мен. Мээң төрөлдөрүмдө лама, хам чораан кижиге чок. АРШ-че 1941 чылда кыйгырттырган мен. Ада-иём ядым улус. Ачам 1912 чылда манчы-кыдаттарны Тывадан база Моолдан үндүр сывыртаан Хомду дайынынга чораан. Орта болган аът, мөге маргылдаазынга киришкен. Ачам ынчан чадаг чарышка бир дугаар чер алгаш, эзер-чүгөнниг аът-биле шаңнаткан.

Ооң эжи Кудажынын адазы боор Кыргыз Суваң будунче балыглаткаш, эки чаалашкан дээш, чейзең чиңзе авыралдап алгаш, Моолда чыдып калган, оон 2 чыл болганда, чанып келген.

Нам кежигүнүңгө кирип алгаш, немец фашистиг эжелекчилер-биле сөөлгү дамдымга чедир тулчурумну даңгырагладым”.

Кежээлерде Муром хоорайга тыва аялгалар чаңгыланып турган. Ол болза эки турачыларнын концерти-дир. Аңаа Хендерге чурттуг Д. Бегзи-Хуурак шылгарап турган. Тыванын тулган мөгези ол девигни онза кылдыр күүседип турган. Орта үнгөн “Тулчуушкунче” деп хана-солунга тыва эки турачы Соскар мындыг шүлүк бижээн:

Бажывысты музейге дег
Фашистерге дөгөвөс бис.
Ылап быжыг чаалашкаш,
Ыяш буттуг чана бээр бис.

Ноябрь 19-та тыва эскадронга генерал-полковник О.И. Городовиков чедип келген. Ол тыва эки турачыларны шылгаан. Аъттыг атака өөредиин эрттирип турда, К. Сынаа онза шылгараан. Ооң аъды бүдүрээш, барып ужарга, дайынчы кыс узун-дынын салбайн, катап оон кырынче шурай бергеш, өөрүндөн чыда калбаан.

Өөредилге соонда Ока Ивановичиниң дужаалын езугаар ону чыскаал мурнунга үндүрүп келгеннер. Генерал-полковник аңаа аас байырын чедирген. Сынаа шериг чурумубиле езулааш, кыска харыылаан:

—Совет Эвилелинге бараан бооп тур мен!

—Аътты кажан мунуп өөрөнгөн сен?—деп, Ока Иванович айтырган.

— Бистер база, калмыктар ышкаш, аът кырынга өскөн бис—деп, кыс харыылаан.

Декабрь 8-те тыва эскадрон Смоленск областың Снегиревка деп көдээ суурунга келгеш, Кубань-Черноморскиниң 31 дугаар гвардейжи аъттыг дивизиязынга 4 дугаар эскадрон кылдыр бактааган.

Мен бо фактыларны Тываның күрүне архивинден номчаан мен. Эскадроннуң дайынчы журналы-биле таныштым. Бүгү болуушкуннар караамга көстүп турду.

Декабрь 15-те эскадрон Ровно хоорайның ындында немецтерниң холунда девискээр-биле 1000 ажыг километр походче үнүпкен. Даңгаар дүне чоруп турган. Хүндүс фашистер бомбалай бербезин дээш, алаактарга чаштынып хүнзээр, дүне аъттаныптар.

Ам маадырывыс Кыргыз Чамзырыңче ээптээлиңер.

—Дайынның изиг шуурганындан шыйбак чок үнүп келгениңер ол бе? — деп оон айтырдым.

—Шыйбак чок боор бе, кончуг сорбулар менде артып калган — деп, ол харыылады.

—Чижээлээрге?

—Деражно дээш баштайгы тулчуушкунга-ла балыглаткан мен. Оон хосташканывыс Ровнонуң госпидалынга сегип үндүм.

Ровно дээрге шериг техниказының талазы-биле чугула төп турган. Чүге дээрге ол дайын үезинде Украинаның немец “найысылалы” турган болгай.

Ол үеде тыва эки турачылар чанып келгеннер. Оларны уткуп ап турда, чайын Улуг-Хемниң паром аксынга мен база турган мен. Ынчан чаңгыс фронтучувус дириг ээп келген бе дээш, ооң угбазы Дарыймаа кадай суглар Барыктан аъттыг шапкылажып келген бис. Киживис дириг болган. Ыы-сыы аңаа турду. 200 ажыг кижичоруткаш, 150 хире кижичоруткаш ээп келген. Чартык кезиинден хөйү чок. Чамзырың суглар, балыглаткан каш кижилер госпитальдардан үнгеш, дедир өске кезектерге каттыжып турганнар. Оларның аразында бистиң Чамзырыңывыс, алдарлыг мөге Бегзи-Хуурак суглар бар.

—Ооң соонда-ла шуургандан чайлаан-дыр силер аа, Кыргыз Шошкутович — деп оон айтырдым.

—Чайлаар чүве кайда боор — деп, ол уламчылады.— Германияда чөөн Силезияга чаалажып чоруп тургаш, база балыглаттым. Ынчан Житомирде госпитальга чыттым.

—Киж и овучалаар ол тынныг, өзер назынныг болгай. Өлүм чок-ла-дыр силер. Дайын үезинде А. Сурковтуң бүгү фронтуларга динмиреп турган “Чер бажың” деп ырында мынчаар бадырып турарын утпаан мен:

Ты сейчас далеко-далеко,
Между нами снега и снега.
До тебя мне дойти не легко,
А до смерти четыре шага.

Тывалаарга мындыг:
Аравысты ак хар дуглаан,
Аргыжары арай-ла ырак.
Турар дээрге туруп чордунмас,
Турган черден өлүм дөрт базым.

Баштай кызыл суртаалчылар “турган черден өлүм дөрт базым” деп турар хөөн каранчыг, пессимистиг ыр-дыр деп шүгүмчүледилер. Ынчаарга бүгү совет дайынчылар ону шын эвес деп чылча шапканнар. “Ону чүгле чаалажып турар кижилер, өлүмнү эът-кежинге шылгап көргөн дайынчылар билир. Өлүм чүгле дөрт базым эвес, чаңгыс-даа базым чанывыс-биле эртип турар-дыр ийин”.

—Өлүм дөрт базым эвес, мээң чүрээм кыйы-биле дөрт илиг эртип турганы ол-дур — деп, Кыргыс Шошкутович улады.

—Ооң-биле, ийиги балыг-биле, хилинчээңер төнгени ол ыйнаан — дидим.

—Чок, ол база төнчү эвес. Төп Германияже чоокшулап олургаш, ам мырыңай үш дугаар балыглаттым. Оон Львов хоорайда госпитальга экирдим. Оон Берлинниң мырыңай төвүнде бир полкка кирдим. Ооң командири Григорий Река деп киж и болган. Украиннер ындыг улус-тур ийин, үш-үдүрүм аттарлыг. Ында бир эскадронга бактаадым. Ооң командириниң фамилиязы мырыңай элдеп, улуг лейтенант Иван Школа болгай.

Орта бар шаавыс киир каттыржып, чапсарлап алдывыс. Мен Москвага өөренип тургаш, билир-ле болгай мен. Бистин курска Семашкура, Горехлебайко деп украин оолдар өөренип турдулар. Чеди-Кеъш, Ажыг-Шүжүг-Амзаан дээр, тыва дылче очулдуарга.

—Берлинде рейхстагга чоокшулап келгенивисте, И. Школаның полугунга онза даалга берген. Гитлерни бүзээлээр, аңаа дезер арга бербес. Мээң фюрерни согар дээн шагым хапкан — деп, Чамзырың уламчылады. — Ам-на хыым ханар-дыр.

1945 чылдың апрель 22-де, рейхстагга холду безин чедир сунуптар апарганда, Иван Школаның полугунга чаа дужаал келген: Чехословакияда фашист артынчыларының Кызыл Шеригге удур чепсектиг тура халыышкыны үнген, ону базар.

Кыргыз Чамзырыңның Гитлерни боостаалаар дээн изиг күзели боттанмайн барган. Ол өөрү-биле танкылар кырынга олурупкаш, ам Прагаже углапкан.

Мен ам очеригимниң ийи дугаар маадыры Адольф Гитлерде келдим.

Ону согар дээн тыва эр Чамзырың Прагаже чорупканда, немец фюрер Гитлер чүнү канчап турганыл?

Гитлер ол-ла хүн, апрель 22-де, рейхстаг адаанда чер иштинде өрээлинден — бункерден бодунуң чоок болгаш идегелдиг оң холу, Гестапонун (чажыт полицияның) баштыңы Генрих Мюллерни келдирткен. Ол кирип кээрге, селби карактарын хере көргүлээш, чугаалаан:

—Генрих, сен доп-дораан меңээ дөмей кижиден тып эккеп бер. Көрдүң бе, шыңгыы сагындырып тур мен. Мээң бо домаамны чүгле чаңгыс сен дыңнаан сен. Өске кижиге кымга-даа чугаалап болбас.

—Дыңнадым, мээң фюрерим. Ол езуугаар болур. Силер хей черге дүвүревенер.

Дайын мурнунда камгалалдың күрүне комитединиң даргазы К.В. Ворошиловтуң мындыг чугаазы чер болганга нептерээн турган, мен ону кончуг эки сактып тур мен. “Огородувусче кымны-даа киирбес бис, өске огородче чаңгыс базым-даа кирбес бис”. Ындыг чүве каяа турган боор,

фашист хамчык халдап келгеш, бистин “огородувусту” чүмү-
биле сыырыптар часты ышкажыл. Ынчангы совет шериг
баштыңчылары К. Ворошилов, С. Тимошенко, С. Буденный
суглар чогуур үениң дайынчы тактиказындан чыдып калганын
көргүскен болгай. Ынчанга И. Сталин, Г. Жуков, И. Конев,
К. Рокоссовский, В. Говоров, И. Ватутин, И. Черняховский
дээн чижектиг чаа полководчуларны депшидер ужурга
таварышкан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чорудулгазын
чүглө олар өскерттилер, баштадылар.

Улуг дайын эгелей бээрге, Климент Ефремовичиниң
үстүндө домаан кым-даа сагынмаан. Ооң ажыы-даа чок
турган. Ынчан камгалаалдың күрүнө комитединиң аар
үүргезин чаңгыс Сталинниң сири-кавы эвес холдарынга
мөөңнээн...

Ийи-бир шак хире болганда, ындыг кижиги белең болган.

—Эки-дир, Генрих. Мактап тур мен.

—Четтирдим, мээң фюрерим.

Ол кижини Мюллер бункерже кирип келген. Ында
Гитлер аңгы өрээлдиг болган. Аңаа ооң хевин кедиргеш,
столунга шошкайтыр олуртуп кааннар. Шимчеп албас. Ол
дээрге Гитлерниң двойниги — дөмей кижизи, дакпыры-дыр.

Бо чугаа дугайгы Гитлер чүглө немец пропаганда
баштыңы Геббельске идегээн. Ооң база бир чоок кижизи
Борманга-даа эвес.

Гитлер бункерден үнгеш, кажаада хөй ыттарын
боолагылап кааш, чүглө чаңгыс ынак ыдын арттырып алган.
Оон ыңай аныак кадайы Ева Браунну эдертип алгаш,
даштын белең машинаже киргеш, чер адаанда чажыт орук-
биле хоорай кыдыынче үнүпкен.

Фрау Ева Браун Гитлерниң ынакшаан кызы турган.
Ынчалза-даа олар дүүнге чедир бадылашпааннар.
Бүдүүзүндө хамааты байдал бүрүткээр херээженнерни
келдирткеш, дүрүм езугаар бадылажып алганнар. Ол
фраулар чонга чугаа тарады бербезин дээш, оларны аткылап
кааннар. Ам Гитлер биле Браун езулуг ашак-кадай.

Гитлер, Браун, ынак ыды үжелээн Берлинден үнүп
кээрге, ында самолет белең турган. Аңаа олурупкаш, ужуп
үнүпкеннер. Кайнаар дээрзин Генрих Мюллер безин билбес.

Ол-ла хүн Гитлер хамаарышпас Испанияның Барселона хоорайыга кээп хонган. Ону Испанияның бажы Франко чылыг куспак-биле уткаан. Ооң соонда фюрерниң изи кургап калган. Бежен чылдарда Бразилияга, Мурнуу Америкага ындыг кижиге дыңналган деп дамчыр чугаа бар. Шынында ооң кандыг-даа бадыйткалы чок. Каралыг Сталин ынаар бодунуң агентилерин чоруткан. Олар база кымны-даа тыппааннар. Ооң соонда март 5-те Сталин бурганнаан. Ол олчаан Гитлер дугайында дидир-дидирлер хагдынган.

Гитлер чоруй баарга, ооң дөмей кижизи — дакпыры бункерге олурбушаан. Мюллер ынаар кымны-даа кирибес турган. Ол мегелеп, бистин фюреривис келир үе дугайында улуг бодал угаап турар дээр. Чай чок. Үе болза дүшкүүрлүг болгай. Кызыл Шериг рейхстагты мырыңай бүзээлей берген. Ынчан апрельдин 29 турган. Берлинни май 1-де бүрүнү-биле эжелеп алып деп Сталинниң дужаалы турган. Ынчалза-даа ол күүсеттинмейн барган.

Байдал мынчап кээрге, Геббельс бодунуң алды кыс уругларын боду боолап өлүргүлээш, кадайын база адып кааш, бодунуң тынынга база боду четтинген. Езулуг фашизм деп чүве ол ышкажыл. Кээргел чок, мугур суртаал.

Май 8-те маршал Г.К. Жуков баштаан совет генералдар рейхстагты чепсегленмээн анаа карак-биле командьлал пунктуларындан көрүп турганнар. Гитлержи генералитеттин кымы боолаттынып, кымы дезип, тоо-быдарап эгелээн. Немец шериглер кударалга, ундаралга алыскан.

Мен ону номчааш, шагда-ла орустап мындыг шүлүк бижип алган мен:

Я не знаменитый генерал,
Я города не брал.
Я не всемогущий госснаб,
Тем более не космонавт.

Мында сөөлгү аяннажылга шын-на боор, өөрөнгөн мен, ямбылар, амфибрахийлер, анапестер канчаар сагыттынганын ожаавайн тур мен, уттундурган. Мону мээң чоок шииткекчилерим чогаалчыларның арын-нүүрүнге арттырып каайн.

1945 чылдың апрель 29-та Гитлер бодунуң бункеринге сөөлгү катап көзүлгөн деп медээ бар. Шынында ол меге чүведир. Ынчан ооң дөмей кижизин — дакпырын бараадааннары ол-дур. Гитлер шагда-ла, апрель 22-де-ле арлы берген деп үстүндө бижээн мен.

1945 чылдың май 8-те кызыл-шериглер рейхстагты мырынай бүзээлеп келирге, Гитлерниң дакпырын хавааның дап-дал ортузунче “Валтер”-биле боолааш, Мюллер өлүрүп каан. Ынчангаш фюрер бодунуң амы-тынынга боду четтинген деп чар үндүргөн. Ол болза, 7,62 мм аастыг пистолет болган, ооң огу дакпырның бажының иштинге ызырны берген.

Ол-ла дораан дакпырның сөөгүн хевиске ораагаш, рейхстаг садының иштинге кырынче бичии бензин куткаш, өрттедипкеннер. Ынчан Кызыл Шеригниң мурнуку одуруунуң солдаттары ол мөчүнү тыпкаш, чалбыыжын дораан өжүрүп четтигипкеннер.

Ол үеде маршал Жуков Сталинге Гитлер бодунуң амы-тынынга четтинген деп телефоннааны ол. Сталин фюрерни ыңдыг дидим эвес деп билир. Оон туржук дайзынының бажының дүгүнүң сөөлгү хылын безин ончалап орган. Сталин хыы ханза-даа, аңаа бүзүрөвээн.

Оон ол мөчүнү шинчип көөрү-биле суд медицина эксперттерин чорудупкан. Олар өрттенген кижиниң сөөгүн ылап Гитлерниң-дир деп келгеннер. База-ла өзү кара Сталин аңаа шынзыкпаан. Оон күрүнениң айыыл чок чериниң улуг дужаалдыг кижилерин чорудупкан. Олар өртең кижиниң үш чүүлүңге кадалганнар. Олар ол дакпырның уктарынга бүзүрөвээннер. Ол уктар чамашкылыг болган. Гитлер ыңдыг уктар кетпес ужурлуг. Ынчалза-даа кандыг-даа кижиниң уктары элеп болур, бирээде. Ийиде чүл дээрге, өртең кижиниң кулактары Гитлерниң эвес болган.

Кулактар кижиниң характерин, аажы-чаңын илередир. Бо сула шынарлыг кижиниң кулактары болган. Үште, өртең кижиниң алдыкы органында ийи ак бүүректер бар. Сталин ыяк билир-ле болгай, Гитлер чаңгыс ак бүүректиг деп. Гитлер оларының бирээзин делегейниң бирги дайынының үезинде тулчуушкун шөлүңге чакпыыл окка

алзып алган кижидир, азымал. Ынчангаш бүгү назынында кадай чок чораан.

Ооң кадында Гитлер арыг баштыг магачын чораан. Чиңгис-Хаан база.

Гитлер мынчаар чугаалап чораан: “Болшевиктернин аңгы чок ниитилел деп чүези — хоозун бодал-дыр.” Шын болбайн канчаар, коммунизм үезинде тараачын аңгы биле ажылчын аңгы чиде бээр, ынчан аңгы чок болур деп коммунистер шуугап турдулар. Оон ыңай көдээ биле хоорай холужа бээрлер деп. Ам көрдүвүс ышкажыл, олар каттышпадылар-даа. Коммунизм үезинде-даа тараачыннар черле турар апаар. Көдээ ажыл-агый чок ниитилел канчап турар чүвөл. “Инфляция дээрге чурум чок чорук-тур.” База-ла шын. Ам акша инфляциязы өскерлип тур, акшаның үнези кудулап тур. Ол дээрге чурум чок чоруувус-тур.

Чиңгис-Хаан мынча дээн: “Коргар болзунза, кылба, кыла бергеш, кортпа.” Шылгарангай чугаа-дыр. “Эр кижиниң шынарын ооң кадайының аажы-чаңындан билип алыр”. База-ла шын. АКШ-тың күрүне секретары Ален Даллес шагда мынча дээн: “Орустарны чепсек-биле ап шыдавас бис. Оларның культуразынче чоорту шургуп киргеш, алыр бис”. Ам ол чугааның бүдүп турары ол эвес ыйнаан. Чүге бистиң дылдарывыста англизмнер өктереп барды?

Ынчанмайн канчаар, бүгү бөмбүрзекти сириледип турган баштар арыг угаанныг болбайн.

Ийи дугаар командага Сталин дужаал берген. Өртең кижиниң-дакпырның сөөгүн Москваже чорудар. Ол команданың кежигүннери өртең кижиниң мөчүзүн доштут хааржакка суккаш, Москвага самолет-биле эккелгеннер. Ол мөчү-сөөк ам-даа Москвада соок черде кадагалаттынып чыдар. Сталин ону-даа херекке албаан. Гитлер черле дириг.

Дайын мурнунда Гитлерниң генералы Крев Москвага Сталинни топтут-томаанныг кижидең деп көргөн. Ол шын, Иосиф Виссарионович кымны-даа хөрөктөвейин чораан. Хрущев Сталинни дайынны ол глобус-биле удуртуп турган деп турду. Ол окта-ла меге. Сталин дайын үезинде Можайскиге, Тулага фронтуларны кезип чоруп турган. Оон артканын кижидең болган билир эвес.

Мен Москва чоогунда Дороховага дыштанып тургаш, Можайскиге чораан мен. Ында төп шөлде кууарып калган, хат-салгынга додуга берген самбыра бар. Ында балалчак үжүктөрдө мынча деп чугаалап каан: “1941 чылдың сентябрьда Сталин борта чораан.”

Ынчан улус чугаалажыр мындыг таварылга болган чүведир. Үгөр-боо октары ында-мында частып турган. Ол үеде Сталинниң машиназының дугую чарлы берген. Чолаачылар, танныылдар ону кылып турда, Сталин өскээр кылаштай бээр. Шак ынчан машинага үгөр-боо огу деггеш, хул-ыйба болган. Чолаачылар-даа, танныылдар-даа шупту кырылган. Сталин кара чааскаан артып калган. Оон Дээди кол командылакчы фронтучу часпак машинага Москваже эеп келген. Өске кижиге болза, найысылалдан идегелдиг машина чагыдар ыйнаан. Барып-барып дайын чоруп турда, Сталин ындыг дидим кижиге-дир. Кажан немецтер Москвага чоокшулап келгенде, совет төп албан черлерин Куйбышевче көжүрүпкеш, Кремльге баштыңчы чааскаан арткан болгай. Гитлер болза, ынчап шыдапас, баштай боду дезер ийик.

1945 чылдың май 9-та фашист рейхстагтың кырынга кызыл туктар кииский берген. Ол чорук маршал Жуковту улуг өөртпээн, чүү ындыг партизанщина болду. Оларны көдүргөн совет солдаттар оон дужаал албаан, аңаа дыңнатпаан чүве-дир. Маршалдың бодалы-биле алырга, Тиилелге кызыл тугун бир дугаарында шылгараңгай, туруштуг характерлиг, арыг угаанныг, удуртукчу нация орус чоннун төлээзи биле Сталинге таарымчалыг грузин улустун төлээзи азар ужурлуг. Ынчангаш орус солдат Егоров биле грузин солдат Кантарияга ындыг даалганы берген. Олар үр-даа болбайн, кызыл тукту рейхстагтың кырында мөмбүрүк крыша кырынга азыпканнар. Оларга дораан Совет Эвилелиниң маадырларының аттарын тывыскан. Ынчан чогаалчы Л. Чадамба кончуг-ла шын бижээн:

“Белин сөөрткен Гитлер капут,
Бертик Берлин база капут.”

1945 чылдың июнь 24-те Москваның Кызыл шөлге болган Тиилелге парадының бажынга Егоров биле Кантарияның туткан Тиилелгениң кожаазы чуңгусталып чораан. Ону мээң ачам Михаил Кудажы, Салчак Тока дарга,

Леонид Чадамба чогаалчы суглар көргөн. Ол тук ам Москванын Коммуна шөлүндө Совет Армиянын төп музейинде шил үлгүүр иштинде кадагалаттынган. Ону мен база көргөн мен. Ында Тыванын арат чоннарынын совет шеригге белек кылдыр чыгган мөөн белектерин чедирген арат төлээлеринин чуруу бар, оларнын аразында мээң ачам база бар. Тиилелге парадын Совет Эвилелинин маршалы Георгий Константинович Жуков хүлээп алган. Ук ужурунда болза, парадты Дээди Кол командылакчы хүлээп алып турган. Ол кырган-дыр мен деп сылдаг-биле оон ойталаан. Парадты Совет Эвилелинин маршалы Константин Константинович Рокоссовский командылаан. Рокоссовский тергиин чараш кижичораан. Ол фронтуга полк бүрүзүңге кадайлыг турган дээр. Бир катап Сталиннин хүрээлецинин эң чоок кижизи аңаа мынча деп хоптанган: “Рокоссовский кыстаар кижидир, эш Сталин.” Баштыңчы орта серт-даа дивзэн: “Сен база ынчал. Мен сени фронтуже чорудуптайн.” Хопчунуң аксы хак дээн. Жуков база аңаа эвес турган. Ол Берлинге немец херээжен-биле холбашкаш, Сталинге чемелеттирип шаг болган дижир.

Германияны ашкан Тиилелгенин соонда совет шеригнин кезектерин Японияже октап эгелээн. Кыргыс Чамзырын ам квантун армиялыг япон самурайларны согарыңга белен турган. Ынчалза-даа ону ынаар чорутпаан. Чүгө дээрге ол совет-герман фронтуга үш катап балыглаткан. Бирээде, ындыг кижилерни албаан. Ийиде, дээди эртемниг солдаттарны албаан. Оларнын тайбың ажыл кылыр үези келген. Үште, 50 хардан өрү назылыг кижилерни хольлаан. Олар ам дыштанзыннар, Ада-чурттуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин күүседип кааннар-дыр.

Бистин Чамзырыңывыстың ам Японияже чүткүп турган чылдагааны болза, ол чурт Германияга бодаарга, Тывага чоок болгай. Ол чүглө 1945 чылдың ноябрьда төрөөн Тывазыңга эеп келген.

Шынчы, эрес тыва эки турачы Чамзырын фронтуга шондурлап эвес, фашистер-биле чүдек-кара чаалажып турган. Оң дириг херечилери болза хөй санныг шаңналдар болур. Гвардейжи аңаа дайынчы Чамзырыңның хөрөөн каастап чоруур ылгавырлары мындыг: Алдар орденнин III

чергеzi, Ада-чурттун дайыны орденниң I чергеzi, Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл ордени, хөй санныг медальдар. Ол дайындан ээп келгеш, партияның Эрзин райкомунун секретарына ажилдап турган.

Мен бир катап моол журналистер эдертип алгаш, Эрзинге чеде бердим. Дылдарывыс билчир эвес бис, ынчан меңээ улуг дузаны Кыргыз Шошкутович чедирди. Ол моол, тыва чугааларны аай-дедир очулдуруп турда, анаа суг кижичораан. Ооң билбес чүвези база чок.

Мен мындаа чаа Кыргыз Шошкутович-биле ужурашкаш, мындыг айтырыг салдым:

– Төвүт судурда мынчаар номнап турар болгай.

Дүвүү дамчай дүжүлаа,

Лончур молчап хоржай ши.

Шавии шамбии борзаңгай,

Шажын Чамзырың хоржай ши.

Силерниң Чамзырың деп адыңар мында канчап кире бергени ол, Кыргыз Шошкутович?

– Ол дээрге бе?–дээш, боданмай-даа харыылады. –Мээң адым бурган ады-дыр. Артында кыс бурган. Ынчаар арамайлаттырган кижидир мен. Ынчангаш мени аза-даа албас, ок-даа дегбес.

–Мени база кыс бурганнар Ногаан тарийги, Сагаан тарийги арамайлаан болгай, ынчангаш мынчага дээр силерниң-биле кады-кожа чурттап чоруурум бо-дур–дидим.

Мен ам Чамзырың болгаш Гитлер дугайында очеригимни Сталинниң чугаазын бичии өскертип алгаш доозайн, эргим хүндүлүг номчукчуларым:

“Россияны нүгүлдээрлерге каргыш! Бистиң төрөөн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш өлгөн болгаш дириг маадырларга меңге алдар!”

2003 чылдың октябрь 31–ноябрь 3.

Р. С. 2003 чылдың ноябрьда Кыргыз Шошкутович Чамзырыңны Тере-Хөлдүң чоңу чалаан. Ол өскөн-төрөөн Кунгуртуунга аалдап чеде берген, чон ону улуг өөрчүкчү-биле уткуп алган: “Арткан-калган чаңгыс маадырывыс.” Кунгуртуг суурнуң төп кудумчузун Карл Маркс деп адап турган. Тывада

ындыг аттыг кара чаңгыс кудумчу ол. Тере-Хөлдүң, чону ам ону солааш, Ада-чурттуң Улуг дайынының маадыры Кыргыз Чамзырыңның ады-биле адап каан болган. Ынчаарга канчап боор, улуг баштыңчы-биле мени холуурга таарышпас деп, Чамзырың эпчоксунган. Чон тургаш, ында чүц боор, Маркес-даа дээрге, Кыргыз-даа дээрге, дөмей ышкакжыл дишкен. Түңнел бо-ла-дыр. К.К.

ЛИДИЯ ИРГИТ

Бистиң фермеривис Италияда

(Очерк)

Бистиң Тывавыс бойдус чурумалының каас-шинии-биле болгаш эртинге казымал байлаа-биле Россияның девискээринде онзагай булуңнарның бирээзи. Ынчангаш даштыкы чурттарның аян-чорукчулары чылдың-на арыг агаарынга мага хандыр дыштанып, ооң каас-чаражын магадап ханмас. Ылаңгыя Мөңгүн-Тайга кожуунга келгеш, өске бир планетада ышкаш бодаар. Чүге? Агаар-бойдус мында бир өске. Долгандыр бедик-бедик харлыг-доштуг тайгалар. Ооң эдээнде сарлыктар, черлик аңнар ышкаш, чаттыла берген оъттап чоргулаар. Харын-даа кызыл дептерде киир бижиттинген ирбишти, тарбаганны, улар, эзир дээш, өске-даа ховар аң-мең, куштарны моон көрүп болур. Тус черниң чурттакчылары чиңгине езу-чаңчылын салбаан. Малчыннар кыш, чай чок өгдө чурттап, амыдырап чоруур. Хемнерниң, сугларның арыы кайгамчык. Хөлдүң, хемниң кыдыынга чеде бээрге, кижиниң арны тода көстүр болгаш чүзүн-бүрүн сай-даштары, чакпа чайган балыктары, анаала аквариумда дег, чаражын чүү дээр! Чиңгир көк дээр аяс, чылыы-биле хүннеп, чайнап, хеп-хенертен харын, чаъзындаа дүжүрүптер. Мөңгүн-Тайга чүгле Тывада эвес, Сибирьде эң бедик тайга болуп, бодунуң каас, чаражы-биле даштыкыларны, тоол оранында даңгына дег, шак мынчаар кайгадап, чүрөөн сорунзалап турар. Үнген оъду колдуу эм шынарлыг, чогуум-на черниң дириг дамыры кайда мөөңнеттинген болдур, эм шынарлыг үнүштер аңаа үнер дижир. А эм-оът үнген черде, ону долгандыр аржаан суглар агып чыдар. Чүгле Мөңгүн-Тайгада эвес, бүдүн Тываның

девискээринде аржаан суглар, эм оъттар, Менделеевтин таблицазында казымал байлакты бүрүнү-биле моон көрүп болур.

Чурттуң кол байлаа – бурун шагдан бээр мал ажылдыг кижиге. Ус-шевер, уран-дарган, ыраажы, хөөмейжи, тоолчу кижилер тыва улустуң сагыш-сеткил байлаан эрте шагдан бээр кожа-хелбээ чоннарга кайгадып чораан.

Тыва Арат Республиканың Россияның өг-бүлезинге бактаап киргенинден бээр 60 чыл дургузунда совет төрезунуң колхоз, совхоз ажыл-агый хевирлери 40 ажыг чыл дургузунда хөгжүп-сайзырап турган-даа болза, Совет күрүнениң буурап дүшкени-биле сөөлгү он чылдарда сандарап, хоосураан. Саарлыкчы, тывынгыр кижилер арат, фермер ажыл-агыйның чаа хевирлерин тургузуп, өгбелерниң бурун шагдан бээр эки кылып билири тыва быштак, ааржы, саржаг, чөкпек, курутту бүдүрүп турар. Ам силерге, эргим номчукчу, ак чем Италияга канчап чеде бергенин төөгүп берейн.

Куулар Дугаржапович Даржаа 2003 чылдың ноябрьда Италияже аъттаныпкан. Ол кандыг-ла-бир аянчорукчу болуп эвес, а делегейниң көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң улуг Шуулганынга, ол ышкаш ховар дириг амытаннар дээш ажыл-херектин киржикчизи болган.

1986 чылдан “СЛОУ ФУД” дээр бүгү делегейниң экогастрономиялыг шимчээшкининиң ажылы ынчан-на Италияга калбарган. Аңаа делегейниң 50 чурттарындан 76 муң кижигүннери болгаш 800 Конвивиумнар, ниитилелдер, философтар киришкен. Бо удаада улуг Мөөрей Италияның Неаполь дээр кайгамчык сайзыраңгай, сурагжаан хоорайынга болган. Делегейниң 58 чурттарындан аалчылар чалатканнар. 80 чурттардан диетолог-эмчилер мөөрейге эккелген национал чемнерниң шынарларын шинчилеп, хандыр хынааннар. Мынча хөй

чурттардан келген эжен-эңмежок чемнерни шинчилеп келген түннелинде, чүгле он дөрт кижн тиилекчи болуп, шылгараан. Делегей чергелиг эң-не үнелиг бедик шаңнал алганнарнын аразында бистин чаңгыс чер-чурттуувус, фермер Куулар Дугаржапович Даржаа кирген. Кайгамчык үнелел! Европанын чок дээн фермерлери, байларынын аразында даг эзири дег, орлан-эрес көрүштүг, калбак-делгем хөректиг, назы-хары улгады берген-даа болза, кылажы чиик, кашпагай, бодалы оккур, оратор үннүг, адыг-мажаалай дег, Азия чурттуг, сарыгзымаар тыва эр кижн чоргаары кончуг олуруп турган. Хары чуртка, барып-барып делегейнин кончуг сайзыраңгай чурттарындан келген чон мурнунга сүрээдевестин аргазы чок.

Думчукка тулганда, бызаа сугжу дээр. Эккелген чемин стол кырынга анаа-ла делгеп салып кааш, кайгап олурар эвес, камгалаар апаар. Кылып чорбаан ажылы эвес, чажындан-на иезинин ээп өскен эмий ышкаш, чип өскен ак чемин кончуг оожум, билдингир, тода, харын-даа каракка ол бүгү көстүп турар кылдыр чугаалаптарга, залды ыржым бүргепкен. Тыва быштакты комиссия көргөш, тывалар эң-не арыг, чаагай чем чип турар кижилер-дир деп ыяк бүзүрээн. Ак малдан үнген ак сүт, Куулар Дугаржапович каттырыптарга, ооң ай, бес дег, туң ак диштери ол бүгүнү херечилеп турган. Ооң тырың мага-боду, шырай-арны, кылып турар ажыл-херээ көшкүн Тыванын төөгүзүн, културазын өттүр сөглөп чыдар. Даштыкы чурттарнын байлары кулдарны аразында садып, орнап, сайгаржырда, ооң кадыкшыл байдалын диштеринден шинчилеп көөр. Диштери бүдүн-бүрүн болза, ишти-хырны кадык дээрзи билдингир. Кадык кижн кандыг-даа кадыг, кара ажылды кылып шыдаар. Кижинин карактары — сагыш-сеткилдин көрүнчүү. Даглыг Тыванын көшкүн араттын оглу Куулар Дугаржапович чүгле тыва быштаа-биле эвес, мөзү-бүдүжүнүн талазы-биле шинчизин магадаткан. Тыва улустун мындыг ыры анаа-ла тыптып келбээн.

Үжелээн бис, дөртөлээн бис,
Үжен кижн шинчилиг бис...

Бо одуруглар кижиниң күчү-сүрлүүн, кайгамчык шынарын көргүзүп чыдар. Саны чеже-даа хөй болза, чаңгыстың шаа чок кижилер чоруур. Колдуунда ындыгларны ойзу-кыйзы ырлаан одуруг. Фермер Куулар Даржаа чааскаан бүдүн тыва чоннуң алдарын көдүрүп, ак малының сүдүндөн белеткеп кылган чемин бадыткааш, 3 муң 500 евро-биле шаңнадып, 2004 чылда Германияга болур чыышка комиссияның чаа кежигүнүнүн бирээзи кылдыр томуйлаткан. Азия чурттуг бөдүүн араттың оглу, кедизи барып, даштыкы күрүнелерниң мындыг улуг комиссиязынга ажылдай бээрин кым бодаан. Мындыг кижилеривискө чоргаарланмайн, ам кымга чоргаарланыр бис?!...

Бегрээ даанда кыштаг

Саян-Алтай экспедициязының бөлүү Тываның барыын кожууннарын эргээш, Бегрээ даанче чоокшулап келгеш, ында турар кыштагны сонуургай берген. Экспедицияның удуртукчузу Юрий Николаевич Забелин кайгамчык тывызык, каяа-даа келирге, тываларның хүндүлээчел, биче сеткилдии кончуг боорга, ала-чайгаар төрөлзинип, чолаачының машиназын тургустурупкаш:

— Көдээ малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап, өглөринге-даа кирдивис. Бараанын көөрүмгө, анаа эвес кижичи чурттап турар-дыр. Тыва радионун журнализи бар, Абаканның телерадиожурналистери, эртемденнер, ыраажылар, чогаалчылар дээш, аравыста кандыг кижилер, чок дээр. Кирип көрээлинер! — деп санал үндүргөн.

Алтай, Шориядан келген эш-өөр амырай берген. Чолаачы машиназын аалдың уунче эй тыртыпкан. Болчап кылып каан эвес, ажыл-агыйлыг арат та кайнаар чорупкан. Аалдың ыды маңнап келген. Семдер, бедик деп чүвезин! Ол бисти ээрбеди, харын-даа кижичи бүрүзүнүн холдарын чылгап, эргеленип, бирде аалынче-даа көргүлээр. Кижичи бүрүзү ол ыт-биле кады туруп алгаш, фото-чурукка тырттырып алганнар.

Буруудатпайн көрүнер, аалывыс ээн дээн янзылыг, угаанныг көрүжү карактарында хып турган.

—Ийе, ийе, билип тур бис. Аалдың ээлери чок-даа болза, сен бисти уткуп, доозавысты эргеледип, чыттап, бистиң-биле кады чурукка тырттырып алдың. Катап база Тывага келир аас-кежик таварышса, албан сенээ катап келир бис — деп, Забелин ооң бажын суйбап, кижини ышкаш чугаалажып, байырлашты.

Барык ийи чыл эрте бергенде, шынап-ла, ажыл-иживис аайлажып, Тыва радионун аныяк корреспондентизи Артур Чамбал-оол-биле кидин түлүк мал оолдап турар үеде, фермернин боду-биле ужуражып, ооң чурттап олурар чер-девискээрин көөр аас-кежиктиг болдувус.

—О-оо! Ужур чок-тур! Мынчаар чурттап олурар тыва кижини көрбөөн мен — деп, Артур бүдүү магадаанын чугаалады.

Мээң Турцияга чорааным, даштыкы фермерлернин ажилын көргеним, индюк кушту чарашсынганым уттундурбас. Сүлде-ле бо! Ол кайгамчык чараш куш фермернин кажаазында. Тывалар колдуунда дагааларны, кастарны азырап турган.

—Мындыг чараш кушту кайбын азырап алдыңар? — деп өгнүң херээжен ээзи Мария Алексеевнадан айтырдым.

—Оолдарым бир кыс, бир эр чүве садып эккелген. Ам дөртен баш апарган. Төрүүрү база бар, оон-даа хөй апаар — деп ону канчаар азырап турарын баштай таныштырды. — Эьди чаагай, хөй чарыгдал, азырал херек чок, магалыг амытаннар. Оът колдады чиир, кымыскаяктарны каш халытпас.

Кажаа бүрүзү таарымчалыг кылдыр көрдүнген. Инек, аът, өшкү, хой, дагаа, хаван, индюктар... Черде тараа, картошканы база тарып алганнар.

—Канчап четтигип турар силер?

—Черле мал азырап, тудуп чоруур кижилер уйгу-дыш чок болур. Даң хаяазында турар, сылдыстар четчип келгенде, ажыл доостур. Шаандакы дег, күрүне малы чок апарган. Алдар-сураглыг колхоз, совхозтар дүшкен. Көдээ ажыл-агый техникумунун студентилери практикасын колдуу биске эрттирип келир. Арга-дуржулгазы шуут чоктары-даа бар, малга чүрек чок кижини көдээ ажыл-агыйже семээп херээ чок. Кандыг-даа ажылга сагыш-сеткилинден

бердинип ажылдаар апаар. “Тура чокта, күш чок, дус чокта, амдан чок” дээр. Көдээ черге өскөн уруглар, оолдар малга чайгаар салымныг-дыр. Ындыг студентилерни деткип, башкыларынга барып, оларның улаштыр көдээ ажыл-агыйның дээди эртемин чедип алырынче сагышты салырын сүмелээр чордуvus. Аныяк-өскөнгө деткимче херек. Бо үеде техникум дооскан кижиге ажыл тывылбас апарган. Харындаа дээди эртемниг аныяктар безин ажылдаар чер тыппайн баар таварылгалар бар.

Мария Алексеевна кайгамчык сагыш човаачал, аныяк-өскөнниң келир үези дээш сагыжы аарып чоруур иелерниң бирээзи. Алыс боду бурят сөөктүг. Тывалап, орустап турда, хостуг, төрөөн дылын утпаан.

— Кижиге төрөөн дылын канчап уттур. Дылымны чугааланмас-даа болзумза, чаңгыс чер-чурттугларым-биле ужурашканда, чайгаар чугаалай бээр мен.

Мал оруктуг, кажаалыг дээр

— Мээң ачам Сүт-Хөлдүн Хөр-Тайга сумузунун Алды-Ишкин ынчаар чурттап чораан. Ооң адын Дугаржап Балчимаевич Куулар дээр. Төрөөн ием бир харлымда-ла чок болган. Соңгу иемге өстүм, бергелерни чажымдан көрүп, амыдыралды танып эгелээн мен. Эзер дергизинден туттунуп, эр апарган үемде билген мен. Ачам бодунун төрөөн адазын ачай дивес, а кырган адазын ачай дээр. Ооң адын Чада-Бошка дээр азы Коңзай-даа дээр. Саттар күдээзи кижиге. Колдуу-ла Алды-Ишкинниң Үстүү-Соор ынчаар турар, чайын Сарыг-Хаяга чайлаар. Саттар деп улус изиг ханныг, кайгамчык ажыл-ишчи, аңчы, малчын чорааннар. Оларның аайы-биле кырган-ачам бичии-даа анаа олурбас. Инек, мал дээрге оларда. Шарызы безин 14-15 баш. Ак-Даштан көжүп үнгештин, Үстүү-Соорже шарыларынга чүдүртүнүпкеш, көжүп чоруптар. Чамдык аалдар көжүп алырда, оларның шарызын ачылаар. Ол үеде тыва кижиге ындыг, көш үезинде шуптузунга дузалажыр. Шыдал-быра чок кижилерин чуртка кагбас. Чанынга хондуруп алып, карактажыр, камгалажыр, ам ындыг чаагай чаңчыл база чидип бар чыдар-дыр. Шээр

малы кара баштыг хойлар, тыва өшкүлөр. Бо мал канчап маңаа өзүп, көвүдей бергенил? Ооң төөгүзү мынчаар болган. Ынчан бичии турган мен. Улуг улус дыка төөгү чугаалажыр. Бир эртен оттуп келгеш, дыңнап чыдарымга, Чада-Бошка кырган-ачам бодунуң күдээлери болур Дүктүг Тукаажык биле Тумат дээр үнү чок ийи күдээзинге мынчап төөгүп олур:

— Аныяк улус-тур силер, оолдар. Амыдырал-чуртталганы танып, эрткен төөгүнү сактып чоруңар. Кыдат улуска ажылдап черле болбас, а орус улус-биле ажылдап, чурттаар болза, харын байыыр. Мен-дир мен, ол бүгүнү амыдыралымда көрдүм. Кыдатка баргаш, кижини аштаар, суксаар, кончуг харам улус. Өлүк кежин кыдаттарга барып садып, сайгарып, хөй чыл ажылдап келдим. Боттарының дылынга: “Мыш-мыш” — дишкен соонда, хөлезининге бичии кечим шай, таакпы, хензиг таалымба эскиин үзе тыртып бергеш: “Ыңай үн!” — дээр. Шуут болбаан улус боор. Ооң соонда орустарга таваржы бергештин, ол-ла өлүктү дужаарымга, кара эндерик чемни шанак долдур чүдүрүп бээр чораан.

Чүнү эккеп турган мен дээрге, далган, тараа аймаа-дыр ийин. Усинскиже кирип, садыглажып турар апарган мен. Сөөлүндө меңээ чер аңдарар андазын бергеннер. Ол андазын-биле Ишкинге тараа тарааштын, ону харын-даа Мөңгүн-Тайга чедир садып, сайгаргаштын, хөлезининге тыва өшкү, хойлар ап турган мен. Өдекте турар бир кодан калбак-калбак кудуруктуг, кара баштыг хой, өшкү ынчаар өзүп келген. Саржагга-даа орнап турдум.

Черле ынчаш, орус эштерим дилээ-биле, Усинск чедип, оларга сыын тудуп аппарып берип, ынчаар-даа ажылдап чордум.

— Мону бодап кээрге, бөдүүн арат Чада-Бошканың Усинскинин сыын фермазынга киирген үлүү кончуг улуг. Ооң чугаазында Машким, Валентин деп-ле аксындан дүжүрбес адаары сайгарлыкчы орустарлыг. Кырган-ачамның солун төөгүлүг чугаазын утпаан мен. Кончуг-даа ажылдаар кижини чораан. Сөөлүндө чинге аарыындан барган, хөөкүй.

Мен база чашкы үемде улуг улустуң чугаазындан кыдаттар дугайында чүүлдүң ужу-кыдыын дыңнаан мен: “Харамы кыдат-ла”, “Кыдат кижиге сагынганын кылыр, орус кижиге көргөнгөн кылыр”, бо сөстөрү бодаарга, ужурулуг.

Кышкы хүн чүгүрүүндө кирген. Куулар Дугаржаповичиниң ада-иезиниң амыдыралы караамга чуруттунуп, эрткен үени дүүнгү дег сагындым. “Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр” дижир. Бо ышкажыл, Куулар Дугаржапович биле Мария Алексеевна Даржааларның кайгамчык чедишкени. Кады чурттааштың, чараш кара оолдарлыг болган. Улуу — Вячеслав, бичези — Александр. Оон аңгыда ийи кысты азырап өстүргөн. Буянның ада, буянның иениң аксының кежи, чолу улуг. Олар уйнуктарын база өстүржүп чоруур. Тывалар ажы-төлүн өглөп тура: “Арты эдээн анай-хураган кырлазын, мурнуу эдээн ажы-төлү бассын...” — дижир. Кажаага хураганнар эмзирип олуруп алырга, дешкилешкен чаш анай-хураганнар албан-биле оларның чүглө эдээн кырлап эвес, харын-даа эктинче үнө халчып келир. Чүү-даа амытан чажындан оюнзак, чассыыр болгай.

Мария Алексеевна мал аразынга өспээн бол, дириг амытаннарга чайгаар бойдустан чаялгалыг болган. Мал малдап эгелээнин мынчаар сактыр:

— Шаанда кайывыс-даа стол артынга ажылдап чораан бис. Хүндүлүг дыштанылгаже үнө бергештин, анаа олурар эвес, шимченип үнүпкен бис. Баштайгы чылын Ээрбекке, бо кижиниң эжиниң малчын оглу бар, аңаа үш чыл улаштыр дузалажып, арга-дуржулгазын шингээди алдывыс. Ол үеде 30 ажыг өшкүлүг, 10 шаа хойлуг, 7 хире инектиг турган бис. Чайгаар малывыс дыка өскөн. Бегрээ даанга көжүп келгенивисте, чоок черге колданчы, диленчи улус үзүлбес. Черле харам чок бис. Улус холу куруг үндүрүп көрбээн бис. Шуут үш танывазывыс-даа кижилер келир. Бир катап Турандан аныяк херээжен келгеш: “3 инээмни бир дүне үзе оорлай берди, ажы-төлүм хөй, дузалап көрүңер” — дээрге, аңаа бир бызаалыг инекти дуза кылдыр бердивис. Ындыг чижек хөй. Чамдыктары өстүрүп алзын дээш, мал бээрге, дөгери чип алыры база бар.

Мария Алексеевна тыва аыш-чем кылып турда, бир-ле мергежээн, ооң кылбас чеми чок. Ажыл-ишчи бөдүүн иениң чуртталгазы байлак, черниң оргу-дескизи дег, оруктарны эртип, экини эктин ажыр, бакты бажын ажыр каап чоруур. Ол 1936 чылда Иркутск областың Олужина дээр суурунга, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлеге төрүттүнгөн. Ооң авазы сес уругну божуп, төрээн соонда, аныяанда-ла “кызыл-дустай” берген. Мария – ийи дугаар кызы. Элээди кыс чажындан амыдыралдың эки, багын танып, дуңмаларын карактап, бажың ажылын дескетпес апарган. Дайын соонда чон аш-чутка бастырган, амыдырал кончуг түрөңги, үе кончуг берге турган. 1944 чылда, кажан Тыва ССРЭ-ге катчы бергенде, ооң чоок төрели ону Тываже эккеп алган. Олар ынчан партияның Эрзин райкомунга ажылдап, чурттап турганнар. Оларның кадыг, шириини ырма сынчыг. Чон караа шолбан. Кызылдың интернадынче бичии уругну башкылары шилчидипкен. Школа соонда дораан институтче кирип алган. Ол үеде Куулар Даржаа Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунга өөренип турган. Найысылал Кызылга студент аныяктар таныжып, өг-бүле тудуп, оол уруглуг болган. Ооң адын Слава деп адап алганнар. Удатпаанда дараазында Саша дээр оолдуг болган. Олар совет, партия чылдарында бир кожуундан өске кожуунче ажылының аайы-биле шилчиттирип, сөөлүндө Кызылга келген. Мария Алексеевна кандыг-даа мергежилдерге ажылдап чораан. Ынчангаштын ооң амыдыралчы дуржулгазы улуг. Өскүс өскөн болгаш чаштарга ынак, ылаңгыя студент кыстар оларның аалынга практика эрттирип чедип келирге, кады төрээн уруг-дарыы дег, чоок хүлээп, арга-мергежилин оларга дамчыдып чоруур. Орукта аалга эш-өөрү, херектиг-даа кижилер дүне, хүндүс дивес чедип келир. “Буянный өгге чон чыгыр, будуктут ыяшка куш чыгыр” деп чүве бо ышкажыл. Бүгү-ле чүве оларга анаа-ла чедип келбээн. Кыштаг-хораа-даа тударынга бергелерге удаа-дараа таваржып, хөй-хөй шаптараазынарны эрткен. Ындыг-даа болза эртенги хүнге бүзүрели улуг болуп, ажыл-херээниң чогулуп, бүдө бээринге идегелин салбаан. Шынап-ла, түңнелдери көстүп келген. Бегрээ дааның

эдээ айыраң каас чечек-биле бүргеттине берген. Долгандыр арганың кужу төнчү чокка оларның амыдыралын алгап, ырлап олурар. Күскээр апаарга, күскү сыынның эткен үнү аалга чарт дыңналыр. Ооң мурнунда бо кезек девискээрге төтчеглекчилер үргүлчү келир. Саян артындан-даа машиналар үзүлбес турган. Кажан Даржааларның кыштаа маңаа туттуна бээрге, оларның чамдыы кыжангаш-даа барып турган. Бир чылын, даңгаар эртен аалдың чоогунда арга өрттенип үнген. Олар ийилээ өрттү өжүр шаап, угаарлап кал чазып, бойдушту камгалап ап шыдаан. Сөөлзүредир аргарыгның аң-меңи, кужу-даа тайбың, дыштыг амыдыралче шилчээн. Чазын апаарга, арганың куштары аян ырын төнчү чокка ырлап, бирде үрер хөгжүм дег апаар. А кыжын борахирилээлер хой кажаазының серилеринге дүннеп, даң адаары билек, мыжыртыржып-ла үнер. Бегрээ даанда амыдырал хайымныг. Фермерниң каш чүзүн малы мында чыл санында өзүп, кодан-сүрүү чер ажа чаттыла берген оъттап чоруур. “Мал оруктуг, мал кажаалыг чоор, оглум” — дээн Чада-Бошка кырган-ачазының сөзү чүректе таңмаланган. “Тыва кижиги мал эдерер болза, кажан-даа аштавас” — деп, күдээлеринге-даа сурган чорааны дүрүм.

Адалыг кижиги сургаалдыг өзер дижир

Амгы үеде Даржааларның коданында бежен инекти саап турар. Бүдүн ферма. Кол чүүл — сайгарылга айтырыы.

Кызыл хоорайның ООО “Восток”, дүрген дуза эмчи чери, аптекалар, ийи болгаш үш дугаар бажың эргелели, ол ышкаш хоорайның чурттакчы чону бодунуң национал продукциязы-биле бүдүн делегейге алдаржаан сураглыг фермерниң продукциязын күзелдии-биле садып ап турар.

Аныяк сайгарлыкчы мал ажыл-агыйлыг араттарда Бегрээ даанда чурттап олурар фермер-биле арга-дуржулга солчурун күзеп чоруурлары бар. Харын-даа аңаа семинар, слет дээн чүүлдерни эрттирерин күзээр. Удуртур, баштаар черниң удуртукчулары ол бүгүнү деткиир болза, аныяк-өскенге арга-мергежилин ол күзелдии-биле дамчыдар. “Хоочун коктуг, хола кактыг”. Дуржулгазы бедик, сураглыг фермерни даштыкылар сонуграп, чалап турар.

Даштыкылар-биле чижилге

Тыва кижии ак малының дүгүнден кидисти кылгаш, өг-оранынга шывыг, чадыг даарап, ак сүдүнден быштак, өреме, ааржы, курут, ээжегей, чөкпек дээш хөй янзы чемнерни белеткеп алыр. Кадырып белеткээн ааржы, курутту пөс азы илгин хапка шыгжаар. А малының кежинден чылыг идик-хепти даарап кедип чорааннар. Көшкүн амыдыралдыг бурун тыва чоннуң культуразы байлак. Өг бүрүзүнге бети дизе хомус азы игил албан турар. Ширтек чадыгларын угулзалап, сырып тургаш даараан болур. “Кидистин экизи салыжында, кижиниң экизи бүдүжүнде”. Чаагай кылдыр салган кидис быжыг, суутур чаъс безин белен өтпес, кыжын соок өттүрбес, чайын изиг база эрттирбес, бүгү-ле чүүл экологтуг байдалга таарыштыр тургустунган.

Тыва национал аъш-чемниң шынары кайгамчык. Өске кандыг-даа чем чокта, чүгле ааржы, курут-биле чартык чыл дургузунда чурттап болур. А быштак бүдүн ай дургузунда үрелбес, амданы чаагай, ону сүттүг шайга доорап-даа алыр. Делегейниң эртемденнериниң түңнели бо. Үениң өскерилгени-биле сөөлгү үеде амгы аныяк салгал сүт аймаандан ак чемни ховар чиир, колдуунда газтыг суглар, шоколад, чигир, чүүл-бүрү даштыкыдан кээп турар чемнерни колдады чип турар. Херек кырында кижиниң ишти-хырны үрелип, янзы-бүрү аарыглардан аарып, ылаңгыя улуг-биче кижилерниң диштери бустуучал, сөөгү сыйлыычал, хээрек. Моон ужурундан харын-даа семириир аарыг тыптып эгелээн. Бо бүгүнү болдурбас, кижилерниң чемненилгезин шын орукче киирер дээш, даштыкы чурттарның эртемденнери делегейге чурттар аразын национал чемнерни көвүдедирин чедип алыр сорулга-биле “СЛОУ ФУД” деп шимчээшкинни эгелээн ужуру мында. Бо шимчээшкин Россияга 2001 чылдан эгелээн. 2002 чылда даштыкыдан “СЛОУ ФУД”-туң киржикчилери Россияга бир дугаар келгени ол. 2002 чылдың ноябрьда “СЛОУ ФУД” ийи дугаар чыыжын эрттирген. 2003 чылда Москвага Россияның хөй националдыг, культура-төөгүлүг ужур-дузалыг, дириг амытаннар болгаш үнүштерниң хоолулуг байлаан камгалаарынга эртем-шинчилелдиг чыышты эрттирген. Ховар дээн азырал дириг амытаннар болгаш культуржуткан үнүштер. Бирээзи ол.

Кылымал аьш-чем кылыглары-биле чемненирин шеглээр, чүгле холуксаа чок, бойдустан чайгаар бүткен чемнерни ажыглаарын чуртта калбартып турар.

Бичангаш бөгүнгү Тыва даштыкы чурттар-биле чижип, делегей чергелиг национал тыва аьш-чемин бүдүреринге улуг үүлени бистиң фермеривис Куулар Дугаржапович Даржаа ажыткан. Тываның иштинде бо ажылды калбаа-биле нептередип, садыг, саарылга төптөринге тыва аьш-чемни садары чугула. Рынок, садыгларда сөөлгү үеде чиңгетарааны, хоюг ааржыны, арбай далганын, саржагны садып турарын үргүлчү көөр бис. Ол бүгүнү улам калбартырын фермерниң дуржулгазы бадыткаан.

Бөгүн фермер Куулар Дугаржапович Даржаа-биле ужуражылгаларны чер-черлерге организастан, оон ажылын үнелеп, деткип, хей-аьдын улам көдүрүп, нептередири күзенчиг. 72 хар — белең эвес назын. Ол спортчу, аян-чорукчу болуп, Италияның амыдырал-чуртталгазы, културазы, төөгүлүг оруктары-биле хандыр таныжып, Неапольдун архитектуралыг кудумчуларынга баскан. Тыва быштакты Европаның 50 чурттарындан келген аалчылар четтирип, тыва чоннун мергенин магадаан. Бегрээ дааның бажынга хүн шалып чорда, ажыл мында хайнып, дойлуп, хөлзеп үнер. “Мал кажаалыг, мал оруктуг, оглум. Ону утпа”. Чада-Бошка кырган-ачаның илбилиг сөзү тыва быштак кылдыр хуулуп, ужуга берген. Эртежи кижии эзерлиг аьтка дужар дээр. Даржаа Куулар, шынап-ла, душкан-дыр, магадаңар! Оон дугайында Россияда болгаш даштыкы журналдарда калбаа-биле бижээн. Тывавыс, даштыкы чурттар-биле чижип, сайзырап алдаржы-ла! Чурттуң байлаа — Кижии. Ол кижилерниң бирээзи дээрге Куулар Дугаржапович база Мария Алексеевна Даржааларның өг-бүлезии.

Зоя ДОНГАК

Буян-кежик хавы (Барымдаалыг очерк)

Авамның авазын Севил Иргит дээр, Иргит боорда анаа Иргит эвес, Хоскан-Иргит уктуг кижии (бичиимде Каксаан-

Иргит деп билип чордум). Канчап Хоскан-Иргит апарганын Мөңгүн-Тайга кожууннун Мөген-Бүрен сумузунун үндезин чурттакчызы, 1906 чылда төрүттүнген Өпей Успун-Кенден-овна Иргиттин барымдаалыг чугаазын ооң уруу Серен Нортатовна Кула даай-авамдан дыңнаанымны төөгүп берейн. “Төөгүзүн билбеске, төөрөй бээр, төрелин билбеске, түрөй бээр” дижири-ле шын...

Каржы, ынак эвес ашаандаң дескен аныяк, чараш херээжен иштинде шимчеп эгелей берген дун төлүнүн аътка шапкан тудум, тепкиленири дам барып чоруурун эскерзе-даа, аъдының маңын улам дүргедедипкен. Долуманың ааскежикке бүргедипкен, чаг иштинде бүүрек дег чораан делегейи ашакка барган соонда буступ, чаңчарланган. Ада-иезиниң эрге-чассыг, чоргаар кызы ашааның кевин-херек чок черге хүннеп, эттээринге шыдашпайн, хайыралдыг амытынындан чарлыр деп шиитпирлээш, дезипкени бо. Сагыш-сеткили кемдеп-кергээш, шыдажыр аргажок аарышкызындан ооң хөлзээн хөрек-чүрээ өгдөңейнип, кыдырык кара карактарының чаштары кып-кызыл чаактарын куду изиг-изиг дамдылап чораан. Биче-Мөңгүн-Хайыраканның (Биче-Мөңгүн-Тайганың шаандакы ады) меңгилери хүннүн алдынналган херелдеринге чайынналып турарын, тарбаганнарның сойтулажырын, куштарның эдерин-даа ол эскербейн, сугнуң арыг кылаңындан чүзүн-баазын даштарның өңү тода көстүп, кадыргылар чакпаларын чайып, өөр-өөр аңгыр, дуруяалар эжинген, дааш-шимээнниг ырлап чыдар Мөген-Бүрен хемни Долума сүстүрүп кеже берген.

Ол ам кара чажындан кызыл-даван ойнап өскөн Ортаа-Шегетей, Мөген-Бүрен, Хем бажы, Аспатыда чайлаг-күзег, кыштаг-чазаглардан көштерниң чүректе сиңген эргим дааш-шимээнин дыңнавас, чаажыктырып алган хунажын сарлыктарын, кара баштыг хойларын сагбас, кадарбас, сүт, өремезин хайындырбас, хойтпаан тикпес, төрээн кижилериниң эргим арыннарын моон соңгаар көрбес, а ону өөртүп, хөлзедип, уярадып чораан өртемчейи өскерлиш чок артып калыр, амыдырал уламчылаар... Кажанда-даа ындыг салым аңаа таваржырын бодабайн чораан кыс, муңгак бодалдарга алыскаш, Аспаты хемни сүстүрүп кешкеш, ооң тереңинден-даа кортпаан.

Аъттың маңының аайы-биле чүген-суглуун шыңгырадыр челзип, кулактарда чүгле хат сыылаар, а Долума төрөөн черинге ашакка баарының мурнунда үе-чергеzi-биле ойтулааштап, ойнап-хөглеп, кожамыктап, тывызыктажып турганын сактып чораан.

Каргыраа хемниң эрийнге чүгүртүп келгеш, аъдындан дүшкеш, борбак-борбак даштарлыг, кадыр хаяже базып үнүпкен. Аа богда, бурган-на өршээзин ам! Чоннуң: “Эрийн ашкан хем кончуг, эрин хоскан кыс кончуг” дижириниң херек кырында боттаныры бо-дур аа? Амыдыралының эң-не сөөлгү бо хүнүнде Долума төрөөн чериниң делгемнерин эргилдир ханы эргелел-биле байырлашпышаан, дээскиндир көрүп турган. Иштинде шимчээн, хини тудуш, көңүс кем чок, төрүттүнмээн төлүнгө буруузун минни аарак, ынак даглары, хемнери, хөлдери, хову-шынаалары, төрүттүнген, чаш, элээди чылдары эрткен докулчак ак өө-биле, эң-не эргим ада-иези, дөргүл-төрели, эш-өөрү-биле, мөңгө деп чазып чораан отка-көскө дүшкү дег, опан-чикпен хып дээн чалыы назыны-биле Долума кезээ мөңгөдө байырлашкаш, хорадаан, хомудаан сеткили-биле “Хайыраан бот” дээш, Каргыраа хемче халый берген.

Ол аразында Моолдан Тываже амыдырал дилеп кел чыткан аныяк, чалыы, чедишкен моол оол карак чивеш аразында хаядан хемче шурай берген кысты көрүп кааш, эрик дургаар халып-ла каан. Хемниң шапкын саарыгларын чара чүткүп чорааш, кыстың чавагалыг чоон кара чаштарындан сегирип алгаш, сугдан үндүр тырткаш, доңгайтыпкаш, аксы-думчуундан төгүлген сугну чеңи-биле аштай тудупкан... Амы-тынын камгалап алган, чаа-ла оңгарлып келген, арны агара берген аныяк уругнуң чаактары долбанналып, ам шуут үнү үнүп келген: “Кым сен?” – “Мени Калзан дээр” – деп, ол харыылаан... Шак-ла ынчалдыр бот-боттарын тыпчып алгаш, Аспатының аргазынга чадыр тудуп алгаш, Долума биле Калзан хандыкшып чурттай бергеннер.

Калзан узун эвес-даа бол, эът-ханы тырың, мага-боду аннаарынга чаяаган-даа дег, чорукка эзенгизин тевер, чонунга олчазын сөңнээр, аннааш, черле хол куруг келбес кижиге бооп-тур. Аңчы кижиге эң-не дидим, чүрекир, аваан-гыр, мөге болур дээрзин ол амыдыралында чаңгыс эвес удаа

бадыткаан-даа. Чаражынга шай хайындырып ижер эвес дижири дег, Долума кара чажындан күш-ажылга дадыккан болгаш эрес-кежээзи-биле, айлаң куш дег хоюг үнү-биле чоок-кавы моол, алтай, тыва кожаларын кайгадып, хөглөдип, сорук киирип чурттап чораан. Кээрде-ле, иштиг (хырынныг) келген оглун Таңдычап деп адап ап-тырлар. Таңдычаптан аңгы өске ажы-төлдү оларга бурган башкы чаяваанындан ол эрге-чассыг, эр кара чааскаан, “Чаг муңгаштаан бүүрек чийин – дээр, чараш өңүг кеш кедейн” дээри дег өзүп келгеш, адазы дег аваангыр аңчы, иези дег ажылгыр, ырлаар болган. Ада-иезиниң кижизидилгезиниң салдары чүве ийикпе, Таңдычап чаныш-сыныш чок чоргаар, топтуг мөзү-бүдүжү-биле чайгаар чонну хаара тудуптар турган.

Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас, Таңдычап өг-бүле тудуп чурттааш, тос оол, бир кыстыг болган. Таңдычап кадайы Тандалай-биле оран-делегейниң аң, кужун ол ажы-төлү дег чаптап, чарашсынар, ава-чери Тывазының каас бойдузун, байлаан карак огу дег камгалап, камнап, магадап, ажы-төлүн база шак ынчаар кижизидип, доруктуруп чорааннар. Ашаан хоскан, амы-тынындан чарлыр часкан Долума Калзанның ачызында аас-кежиктиг амыдыралын тып, кырган-ава болганынга канчаар-даа аажок өөрээн, буян-кежик хавын үр үеде дендии шевер, чараш кылдыр иштин дүптээш, Таңдычап оглунун чангыс кызынга эң-не эки күзээшкиннерни йөрээп тургаш, суй белек кылдыр сунган чүве-дир. Ооң ол буян-кежик оштаан йөрээли Хоскан-Иргиттерниң ажы-төлүнге, ылаңгыя кыс хиндиктиглеринге доктаап, буян-кежик хавының буянын алганының ачызында Хоскан-Иргиттерниң херээжен улузу белек-селен алдырар-туттурар чүвези чок, арат чонун азырап чоруур, аастыгга чаргызын алыспас, алыс угундан чечен-мерген, кайгамчык эрес-кежээ, ус-шевер, уруг-дарыы мурнуу эдээн чаза базып, кодан сынмас мал-маганы (чүглө тевези чок) артыы эдээн чаза базып, чурттаза-чурттаза, мөңгө меңгилерлиг Мөңгүн-Тайгазында, Тывазында, Моолдун Сеңгел болгаш өске-даа сумуларында оюн оя, чигин чире чурттап чорлар ийин.

Тандычаптын тос оолдары чыткан хой тургуспас томаанныг-даа болза, ажылгыр кержээзи, мөге-шыыраа-биле арат чонун алдаржыдып, кайгадып, хей-аът кирип чораан. Оон бир чижээ: Тандычаптын бир ажылгыр мөге оглунун Чарыстан Мөген-Бүрөнге көдүрүп эккелген көдүрер-дажын ийи-үш кижиге безин арай боорда аргажып көдүргөн чүведир. Кажан ол мөге өлүргө, шаандакы езу-биле черге хөммейн, ажык дээр адаанга орнукшуткан. Оон хөй чылдар эрткеш, агара берген шагжаң хөрээниң сөөктеринге дилги чылдың-на уя тудар боорга, улус топтап көөргө, ээгилер биле хендирбелер сөөктериниң чүстери чок, тудуш болган дижир.

Хоскан-Иргиттерниң салгалдарындан каш өг-бүлө дугайын допчулаптайн. Бир-ле дугаарында ылап болган бо барымдаалыг төөгүнүн дириг херечизи чораан Өпей Успун-Кенденовна Иргит биле Хертек Нортаттарның найыралдыг өг-бүлөзи он ажы-төлдүг болган: Долгар, Дөрбет, Минчеймаа, Дозур-оол, Хураган (Хуваа), Серен, Сеңги-Доржу, Мөнгө-Байыр, Бады-Байыр, Екатерина, Мария. Оларның аразында уруглар эмчизи, башкы, мал эмчизи, аныяандан комсомол, көдээ советтиң ажылдакчызы, ук-ызыгуурун салгаан малчын дээш кымнарны чок дээр, ажы-төлүнүн уругдарыының уйнуктары-биле арбан шагда ашкан, ол дугайында соонда болзунам...

Ам Мөңгүн-Тайга кожууннун “Мөген-Бүрө” колхозунга төрүүр хой колдуунда малдап чораан, казах, алтай, моол кожаларлыг чурттап чорааш, хам ызыгуурлуг дээш, Бай-Тайга кожууннун Шуйже 1954-57 чч. шөлүттүргөн чораан үлегерлиг өг-бүлө — Чечек Мунзуковна Салчак биле Коңгур оглу Херлии (шолазы Холурааш) Иргиттерниң дугайында кыска, допчу төөгүлээн. Ол дугайын Кызылда уруу Лидия Херлиевна Иргиттиң бажыңында ам-даа адак-бышкаа чиик, угааны чарт чурттап олурар, чоокта чаа 75 харлаан “Маадыр ие” Салчак Чечек Мунзуковна тоожуп берген: “Чогум мен Иргит аймакты “Хоскан-Иргит” эвес, а Каксаан-Иргит деп билип чоруур мен, чүгө дээрге мээң угум шагшаандан бээр чүгле тебе чок дээрден башка, өске чүзүн-чүзүн аайы-биле хөй мал-маганныг, хөлчөк шыырак чурттап, аң-меңи-биле амыдырап чораан. Ажылгыры кончуг

улус, ол аң-мениниң, мал-маганының эъди чип төттүнмес, часкаар эъди каксып каар боорга, Каксаан-Иргиттер деп атка чединген деп дыңнаан мен. Бир катап Дондар дарга баштаан чизээчилер аалывыска келген. “Чүгле тевевис чок, өске малывыс четчир болгаш артар” деп саналдапкаш, тевээжоктар деп атка чединген болгай бис. Хам ызыгуурлуг дээш, Шуйже хөй ажы-төлүм-биле аай-дедир көжүп, хөй малымны хавыртып, чедимче чок чурттап-даа чораан бис. Хам угувус ылап шын, “шивегейни шоодайга чажырып шыдавазы” дег, хөрлеттинмес төөгү-дүр ол. Тываның сураглыг чогаалчызы, этнограф, төөгүчү, эртемден, тыва хамнарның Президентиизи Монгуш Кенин-Лопсан “Читкен уруг” деп номунда бистиң ук-төөгүвүстү онзалап бижээн. Эр-хөй-дир!

Репрессия соонда безин үргүлчү эки малчыннап чорувуста, шаңнал-макталче-даа киирбээн, чер албайн чордувус. Бир катап аалывыска Анчимаа-Тока чорааш, меңээ аржыыл белекке бергенин сактып ор мен. Чогум үнген-кирген чонувуска аажок боорувуска, дарга-бошка-даа, анаа бөдүүн-даа, алтай, моол, казах өнүктеривис-даа өгден черле үстүр эвес... Шуйже көжерде, Лидия уруумну хырынның, артканнары-Лиза, Хүлер-оол, Лина, Саша сугнуң аразы 1-2 хар, шупту оонак чүвелер-ле болгай. Шуйнуң Сайыр-Аксынга ынчан чылан дээрге имилеме, бир катап инээм саггаш, өөмче кирип кээримге, отче кирбезин дээш, өртеп каан Лидия уруумнуң чанында чылан дүште-даа чок ор-ла. Чогум каржыланмас, эп-чөп-биле, корга-корга, уруумну үңгеп чорда-ла чыландан харын-даа камгалап алдым. Бир катап кожавыс Лопсан-оолдуң бажыңыга база-ла чылан кирип келген, девидээш, боолаптарга, удаваанда улай-улай үш уруу калган болгай. Чылан өлүрерге, черле ынчаш, хинчээ чок, дужунда-ла чораан дириг амытан өлүрерге, хинчээ чеде бээр дижири шын. Шуйдан Мөңгүн-Тайгаже дедир көжерде, бир хай-халап бол часкан: мен божааным Бористи кавайга үңгерип алдым, оон бир аътка, тон ченнеринге Лидия биле Линаны артып алгаш, Саадак сынын куду чортуп бадып олурувуста, Данзын-оолдуң ийи уруг артып алган аъды хенертен хойгаш, үңгүрже баскаш, уjaar орта, Линаның куйга бажы чарылгаш, сегелинден хан

төгүлгөш, сыылаар чүвө болгай. Эрги тон хөвөңин өрттедип тургаш, арай боорда ооң ханын доктаадып алган мен... Линаның сегелинде чирик сорбузу ам-даа чораан чүк.

Чогум амыдыралдың аар-бергезин, аарышкызын билген тудум, кижини кезеп, харын угаан кирер боор чүвө. 76 (иезиниң иштинге чораан чылын улуг назылыглар ыяап-ла немеп аар) харлыг назынымда кончуг аас-кежиктиг ава, кырган-ава мен, чүгө дээрге бай-ла чүвөм—ажы-төлүм. Оларым төрөөн черинге, чонунга төлөптиг бараан болуп чоруурунга, өзүп көвүдөөш, арбан-суму чедер деп барганынга өөрүвейн, чүгө өөрүүр мен. Эң улуг уруум Лиза, күдөөм Аңчы-оол мени салгап, чуртун ээлеп, эки малчыннап, Мөген-Бүрөнниң мурнакчы сарлыкчылары болдулар, олар 4 ажы-төлдүг, аныяанда-ла аяңдының бажы хоя берген Хүлөр-оол оглум—8, даараныкчы Лианам—6, Сашам—7, радиожурналист Лидиям—2, ТР-ниң Улуг Хуралынын депутады, “Тыва” деп хөөмей-сыгыт ансамблиниң үндезилекчилериниң бирээзи—Борис оглум—2, Кызыл хоорай департаментизинде Галям—(чогуум эртеми библиотекарь) — 7, “Тыва Республика” солуннуң редакциясында Иван оглум—3, эмчи Наташам—1, малчын Андрейим—3, тудугжу Уран оглум—3, садыгжы Байлак уруум—3 ажы-төлдүг болганнар. Бо хүнде аныяанда калган Чойганмаа дээр хеймер уруумнуң ийи оглун Лидия уруум-биле ийилээн эмеглежип азырап чоруурум бо. Үргүлчү көдээге чурттап чораан кижини, бо чаагайжыды туттунган Лидия уруумнуң чаңгыс өрээл бажынында чаңчыга бердим. Тыва кижини малдан халбактаныр болза, черле аштап өлбөс, 40 харга чедир арага ишпес, улугну улуг деп, бичиини бичии деп, хүндүлөп, төрөөн чериниң бойдузун, төөгүзүн, тыва дылын камныг кадагалап чоруур болза, кижини черле эки чурттаар. Мен ышкаш, ажы-төл черле аартыктабайн (13 ажы-төлдүг Маадыр-ие болдум), оларны төлөптиг кижилер кылдыр кижизидип өстүрер — силерге чагыым” — деп чугаазын доосту.

Мээң авам Сеңмит Бүрүшкековна Шөмбүлдүн ада-иезин Салчак Бүрүшкек биле Севил Иргит (Каксаан-Иргит) дээр. Авамның кады төрөөннеринде мал-маган аттыг Хунан, Молдурга, Бызаа, Өшкү-Саар деп дунмалары бары кижини кайгадап, каттыртып, сонугады бээр. Оларның аразында

Тывада билдингир чогаалчы Салчак Молдурга Бүрүшкек оглун номчукчу ам танып каан боор. Амгы үеде чок апарган, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны чораан Метпээ (Сарала) база чонну баштак-хөглүг, гармошкалаар, солун, хөктүг чаны-биле хөглөдип чораан Биче-оол дээр даайларымны бо-ла сактып кээр мен. Ачам Шөмбүл Кыргыс Сундуй оглу биле авам 12 ажы-төлдү чаяагаш, өстүрүп кижизиткен, ам арткан сес ажы-төлү: бухгалтер, тудугжу, кижии эмчизи, башкы, суд ажылдакчызы, тренер, садыгжы, метеоролог-радист бооп, Мөңгүн-Тайгада, Кызылда төрөөн черинин хөгжүп-сайзыраарыңга төлөптиг үлүг-хуузун кирип чоруурлар. Авам ам 77 харлаза-даа, ажы-төлүнүң ажы-төлүн азыражып, аргыттынып, даараттынып, чечен-мерген тоолдарын уйнуктарыңга ытпышаан...

Боттун кады-төрөөннериниң салым-чаяанын, амыдыралчы намдарын чиндип, коптарар чүве болза, ол бүгү – бүдүн тоожу.

Галина МАСПЫК-ООЛ

Чараш чуртталга оонуу эвес...

Ыяш сандай бузундузу тудуп алган аныяк орус эр кижиден “Бо бок төгөр черден чүнү тып ап болурул?” – деп айтыраарымга, бичии-даа боданмай: “Шупту чүвени моон тып ап болур, чүгле аас-кежиктен өске...” – деп харыылады. Ийет, хоорайның албан черлериниң, хөй каът чуртталга бажыңнарының, эмнелгелерниң контейнерлерже үндүр октаан богун, бок төгөр машиналар бээр, Спутник талазында ыйгыл черже, кээп төгөрлер. Херекчок бок ышкаш, амыдыралдың байдалыңга кызаткаш, “чуртталганың богу” болуп, мында хоргадал, амыдыраар арга тыпкан он беш кижии бар. Олар кыш, чай дивейн доктаамал мында чурттап турар. Кыжын хар эргискеш, шай хайындырар, чай кээрге, ижер сугдан бергедээр. Черже оранчок киир каскан чер бажыңнарда печкалар кылып алган. Бичии орун салыптарга, аргажок тар черде стол чанында сандай. База-ла олар ышкаш ээ көрнүр чүвези чок дииспей, ыт азырап алыр. Электри чырыы чок болганда, хүн үнерге турар, караңгылаарга, удуур, мындыг. Сөөлгү үеде мында байдал нарыыдаан —

белен олча тып алыксаан хөй кижилер кээр. Оон кадында ол черниң таңнылы болур боолуг хамааты кижиге бар. Ында чурттап турар ийи херээжен улусту: “Моон ыраңар, оон башка боолап кааптар мен”, дээш, чыскаалдыр тургузуп алгаш, кыжанып-даа турган. Ында даштыыртан аткан ок изи көстүр. Ол өйде сандайга кижиге олурган болза, олчаан ыш-биле барганы ол.

Эң-не хоочун чурттакчы угбайның хары бежен сес. Уругларлыг. “Силерни чүгө албас улус боор” деп сонуградым.

— Чанывыска түр када чуртта, авай — дээр. — Ынчалза-даа кижиге боду уунда чурттап чорза эки, аныктарга шаптыктавайын аан — деп харыылады. Ниитизи-биле ол бок төгөр черде үжен чыл иштинде чурттап келген. Маңаа божаштын, өстүрүп алган хеймер кызы ам үженнээр. Өнүң ээзи чок апарган.

— Ам чааскаан чурттап чор мен. Кижиге дээш адап, сурап кээр чоок улузу чокта, бирде коргунчуг. Холум ол шимчевес, бут ол бастынмас. Будумда демир суп каан. Сөөлгү үеде аарып турар апарган. Өске аалдар баар дээрге, мындыг инвалид кижиге каяа сыңар мен. Өске улус бичии-ле аарыгдан өлүп каар-дыр. Мени өлүм чүгө уткан чоор?! — дээш, оон үнү сириңейнип, карааның чажы бүлдеңейни берген.

— Канчаар амыдырап турар силер, угбам?

— Кол тывыжывыс — арага шилдери. Оон аңгыда улуг, биче шил банкылар, кола савалары. Сүт, сметана болгаштын арага кудуп садып турар сайгарлыкчылар ону дыка хереглээр боор чүве-дир.

Бодум хуумда, базаардан кола савазынга сүт, чартык литр банкызынга сметананы доктаамал садып алыр кижиге мен. Ам бок аразындан бо бүгү саваларны канчаар уштуп, чыып турарын көргөштин, моон соңгаар ону кажан-даа садып албас кылдыр шийтпирлеп алдым.

— Орулгаңар хөй бе, угбам?

— Шилдер дужаарга, оон орнунга аш-чем, чок болза арага-даа бээр, акшазын-даа сунар-дыр. Оон ыңай чes дээн янзылыг өңүт металлдарны дужаап болур. Эрги телеви-зорлар, магнитофоннар, приемник дээн чүүлдер үргүлчү

таваржыр. Аяк-сава, бажың херекселдери, тон, идик-хеп. Көдээден чамдык улус келгеш, аяк, тавактар дилээрге, олар чиик өртөккө садып-даа турар-ла. Алдын-мөңгүн билзектер. Сыргалар. Эң-не хөй таваржып турар олча — шактар. Садыгдан хуусаазы төнгөн аъш-чемни, эътти, сүттү эккеп төптер. Санаптаалыңар. Хүнде-ле бир, ийи шоодай арага шили чыып дужаап турар-дыр. Өг-бүлө кежигүннери чамдык айларда 1,5-тен 2 муң рубль чедир акшаны ажылдап аптарлар. Хөөрем чок. Муңнар. Чүгле арага ишпес, кызымак улус аан. Бок төгөр черниң дөрт ужунда өг-бүлө төрөл-дөргүл кылдыр каттыжып алган чурттап турар. Мээң киргеним ийи тыва херээжен улустун дужунда Абакандан көжүп келген өг-бүлелер бар. Баштай бирээзи турумчуп алгаш, өскелерни база көжүрүп эккеп алганы ол. Тускай энергия блогундан ажылдаар телевизор садып алганнар. Арткан-нарында приемниктер бар. Оон чуртта, республикада чүү болуп турарын доктаамал билип ап турарлар. Чижээ, соок чеже градус апарганын. Соой бээрге, оларга дыка берге, артык ыяш, хөмүр-даш чарыгдалы. Хоорай кирип аргы-жары база нарын. Кызып-кылайып чорааш чедип кээрге, кудумчу шагдаалары оларны таныыр, ынаар олурба, мынаар барба, доп-дораан чору дээш сывыра бээр, чүгө дизе оларнын документи-лери чок. Азы үрде көрүшпээни эш-өөрүңгө дужуп, эзирик көскүлөңней бээр. Олардан ангыда хүннүң-не кээп турар сес—он хире кижиге бар. Хоорайжылар хүннүң-не шилдерни, херекчок эт-севин бокче үндүр төптерге, оларны катап-ла чыггаш, дедир эгидип, садыптар. Эт-сеп бүрүзүңгө “ийиги” чуртталганы берип турар улус ол. Эргиде бок эң-не куду чаданың кижилериниң амыдыраарыңга эң сөөлгү ынаныш турган болза, бөгүн үе бергедээрге, харындаа ортумак деңнелдиг кижилерни моон халас тывыш алырынче албадап, турумчуп чурттаарынче сорунзалап турар апарган. Он-он чыл бурунгаар маңаа ыттар, саасканнар, каарганнар кончуг хөй турган...

Бөгүн маңаа 16-17 хар иштинде аныяк оолдарны, шыырак кылдыр кеттинген эр кижилерни көрүп болур. Оларда ыядыр, эгенир сеткил шуут чок. Харын-даа

шалыпкыны кончуг, узун ыяштары-биле бокту кончуг шимченгири-биле касканнап, димзенгилеп турарлар. Келзе-келзе, бо кижилер шаа барып, бок төгөр черниң хүнде бораланып өөрөнгөн доктаамал чурттакчыларынга айыылдыг чорукту чедирип болгу дег, арага ишпес, тура четчир, чүнү күзей-дир, ону канчаптарын ыяк билир, күзээнин чедип алыр дээш демгилерни “ажыр идиптеринден” чалданмастары бок төгөр чернин “ээзи” кым болуру чүгле күштен хамааржыр.

—Ийи хире чыл бурунгаар бо черден элээн ыракка өлгөн кижиге мөчүзү тывылган. Ол дээш бисти шуптувусту милицияга суп каан. Оон хынап каапкаш, үндүрүпкеннер. Чогум бок аразынга өлгөн кижини көрбөөн бис деп боктуң хоочун чурттакчылары чугаалап турар.

Бежен хар ажып чоруур тыва угбайның ады — Роза. Чараш атка дүгжүп турар-даа болза, чараш чуртталга оонуу эвес болганынга ол чаңчыгып калган. Хоорайда оглу, кени бар. Оларның чурттап олурар казанаа бо угбайның чер иштинде үгөк чадырындан бичии-даа дээредевес — кызаа, тар, баар, базар чер чок.

Роза угбай бо боктан ийи чыл иштинде элээн-не олчатывышты тыпкан. Оон иштинде — ашакты. Оон назы-хары Роза угбайдан оранчок биче, орус. Ижер. Кезээде элдеп-эзин улус чыыр. Ынчалза-даа кадайының чугаазын хөлчөк дыңнаар. Роза боду хоорайның кудумчуларынга, подвалдарынга хонуп, канчаар түрөвөөн дээр. Ынчангаш мында чуртталгазын дыш, хостуг, шөлөөн деп үнөлөп чоруур. Пенсиязын алгаш, далган, үс садып алыр. Аргалыг болза, хоорайга эрги таныш, көрүштеринге душпазын кызыдар. Оон башка каш акшазы чок болурун ол ыяк билир. Ашак-кадай болуп мында турумчуп чурттаандан бээр мугур үш чыл болур. Ээн хову. Бок. Изиг. Соок. Ынчалза-даа, ылап алыр болза, олар кымга-даа адааргавас, кыжанмас. Олардан ырак эвесте найысылалдың дүнеки оттары чырып, хып, оларны чалаан ышкаш, чивеңейнип турза-даа, ынаар барыксавастар. Чүгө дээрге оларны ында кым-даа манабайн турар. Кымга-даа херээ чок болганы ол...

Ажылым аайы-биле ынчаар танышканым Зоя, Роза, Сашка, Зайка (шолазы) суглар казанактарының чанынга мээң соомдан көрүп туруп калдылар.

Бок төгөр чер ам куруг — улустар дем-не алып, чиир чүвезин ап, ажылын доозупканы ол. Эрте бок машиналары кээп, чүүгүн дүжүрүп төптөргө, халчып барып, ыргак баштыг демир азы ыяш-биле бир-ле херек чүүлдү олар албан илбектеп алып. Ийет, мээң эң баштайгы ужурашканым орустун чугаазы дег, чүгле аас-кежиктен өскө...

Та ыжы, та бузу бурунайнып чыдар бокта каарганнар алгызы чаңгыланган. Кандыг-ла-бир чыт думчукка кээр, черден машина шимчеп чоруптарга. Ында арткан кижилер бир дүне өлүп каар болза, оларны кым-даа чоктавас ышкакжыл деп, көргөн дыңнаан чүүлүм сеткилимге дээп, саргыда бээрге, ыыт чок үр-ле олурдум. Чуртталганың хөрээмге шыгжаттынар база бир чудун өжүр базар дээнзиг, чолаачы оолдун магнитофонунда ыры чаңгыланды:

Ажыг дустуг карак чажын немей холаан,
Аас-кежиин, өөрүшкүнү өйлөп берген,
Аргамчы дег шөйлү берген чылдарымны
Аартыктавайн, дүрүп алган чурттап чор мен.

Боктун “хоочуну” мен

—Адырам, мен бежен сестиимде кээп турган-дыр сен, ам алдан ийилээн мен.

Ынчаарга, бок төгөр черге чурттаанымдан бээр үжен дөрт чыл болган-дыр. Бо черниң хоочун чурттакчыларындан чүгле мен арттым. Чоокта чаа багай Дунай алдан сестеп чорааш, өлдү. Моон ырак, дуу ол улуг бок төгөр черде чадырын бир оол бакылаарга, бажы орундан халая берген чыткан-дыр. Тыртарга, эрте берген боорга, шагдаа черинче долгапкан. Ол оол көрүп кагбаан болза, изиг хүнде чыдып каар турган ийик. Ынчан безин өлгөш, үш хонган чыдырда, көрүп каанывыс ол. Чогум боду шериг кижии. Кадайы бир офицер-биле каттыжа бээрге, оозун эндеп каан. Тывага херээн эрттиргөш, ол олчаан чанмайн барган мен дээр чүве. Ам мында моргче баарымга:

–Ажырбас, документ чок-даа болза, ажаап кааптар – деп, орус дарга чугаалады. Хөөп кааннар боор. Бо чадырга Дунай кээр, Телемастер-биле кара шай аартаар улус. Бичии картошка тыптынып алгаш, чүгээр чылыг, тодуг кыш эрттирдивис. Эскердин бе, уруум, мен кайда олулар-дыр мен. Улуг боктан бо келген улус мени кызып үндүрүпкен. Аныяктар бар. Коргунчуг-дур. Зоя угбай одагга чыннып ал, кел дээрге безин сестир-дир мен. Ижип алгаштын, багай кижини аайлап каапса канчаар, хол сынык, бут демир, десе бээр харыктыг эвес мен. Аныяк оолдар чашпан тыртар, үен-даян улустар көвүдээн. Мен-даа кайын удаар мен, база-ла маңаа калыр боор мен...

Ээзи доңган, арага анаа

–Арай соок дыңзып турар өйде бир оол киргеш барды. Кеттингени эки, чылыг. Чугааланып оруп-оруп, кежээликтей үнгөн чүве. Дуу ол орук бетинге доңуп калган чыткан-дыр. Чанынга тургузу салып каан кола иштинде “технары” доңмаан. Оон келген шагдааларның бирээзи: “Бо араганы Зоя угбайга арттырып каайн бе?”– дээрге, даргазы тургаш: “Чок, та хораннангаш өлгөн кижини, барып хынап көөр чүве” дидир дээш, бербеди. Оон шагдаалар сөөртүп чораан демир хааржаанче хөөкүйнү “коң” кылдыр октап алгаш чорупкан. Кижини боду сооктан доңуп каарга, арагазы доңмаан боорга, ону пат кайгадым. Өг орну хире черде харны таптай басып каапкан, тын бачыдап турган хире.

Сөөгү безин тывылбаан

–Роза Арамааевнаны чок болган деп дыңнааш келдим дидин бе? Ийе, ашаа-биле бичии ишкен улус-тур. Саазын картон-биле дуй шаап каан чер үгек бажыңы хып үнгөн. Роза күжүр дөрүнге удуп калган, ашаа Юра эжик чанынга столга олура удаан турда, бокче бар чыткан улус кээп, чүгле Юраны уштуп четтиккен. Арамааевнаның сөөгү безин тывылбайн барган. Мен ол өйде демир суп каан будум ышкаш, эмнелгеге чыткан мен. Чугаалап турган болдур мен ийин, оваарымчалыг болуңар деп аан. Сөөлгү үеде кадайы

пенсия алырга-ла, Юра арага сат дээр, каржыланыр апарган кижиге. Роза хөөкүйнүн бичии оглу тос дугаар каъттан андарлы берген. Эжии хааглыг боорга, крышадан баткаш, балконунче бадып ора, хендир үстүрге кээп дүшкен. Ам бир оглу бар. Ол, ажыг-шүжүүнге бе, арай ижиптер апарган турган уруг. Билир сен, аттыг оожум, томаанныг уруг болгай. Сөөлгү үеде өскерли берген. Холун база сыккан, ашаан база бижектээн. Ашаа Юра өртең балыглар эмнээр эмнелгеге чыткаш үнүп келген, бажы дөңгүр, оорга-кежинде кижиге алыр чүве чок. Бок төгөр черге чедип келген. Бо ашактар шил саткаш, ижер чүве ап алгаш олурда, Юразы бичии олургаш, чиде берген. Чоктай бергештин дилеп эгелээрге, ол өрттенип калган багай казанааның хүлүнде хоранналып калган чыткан.

—Технардан эвес бе? — деп чүнүл, ону шупту ашактар ишкен. Муңчула бергештин, хораннаны берген — деп турар чораан. Бо бокта чүү чок деп бодаар сен. Хорандан хөй чүве чок...

Чогум адым Алдын-кыс

—Силерниң машиналар көргөш, шагдаалар келген деп бодадым. Бо чоокта бир келген чүве. Бо кижини таныыр силер бе, деп чурук тудуп алган чорду. Семенов-даа, Лицкевич-даа эки шагдаалар, чүвени билир. Сактыр-дыр сен бе, мээң чер казанаамдан элээн ыракта бир бичии бажыңчыгаштар турду чоп. Абакандан келген улустуң телевизору бар деп чугааладым. Телемастер дедир көжүп чана берген турган чүве. Ам эрткен чылын бокта катап көстүп кээп-тир. Баргаш, бажың садып алдывыс дээр чорду. Артында машиналыг. Ам-даа бо бокта чоруп тур ийин. Чес чыып турлар ирги бе? Оо! Чес дээрге, бир килде 70 рубльге хүлээп алыр, өртээ дыка улуг. Мындаа бичии оолдар бир кижиниң 25 кг чезин, бок төгөр черниң таңныылының чадаг-тергезин оорлап алгаш, дезе бергеннер. Ам бо дииспеекте көрүп ор сен бе? Адын Васька дээр. Күске күжүген тудуп чиир, семис, силиг деп чүвезин көр даан. Ийилээ дүне ол-бо шимээнден дезип, чаштынар-дыр бис. Чугаалап шыдавас бо, бүгү-ле чүвени билип турар ышкаш, меңээ сагындырар-

дыр. Чогум адым Алдын-кыс. Уттундуруп бар чыдыр ийин. Зоя, Зоя угбай-ла дээр — деп, чугаазының төнчүзүндө муңгаргай апарза-даа, мени машинаже үдөп бар чыда: “Угбаң ам кажан-на ийик, кара бажын бо ээн ховуга салыр өйү кээр, дыңнааш, мени сактып, хөөкүйнү деп бодап каар сен”— дей-дир. Ооң куу-кара чүвүр, куртка, бөрт кеткен арган мага-бодунче көрүп тура, кезээде бөрт ужулбас угбайның бажының өңү кандыгыл дээрзин билбес болганымны бодап кагдым. Бажы тас ирги бе деп бодап башка кирзе-даа, айтырбадым. Салым-хуунуң оюну бок аразынче үндүр чалгыштарга, ажы-төлүн, чаглак-хонаш, баар-базар чер тыппайн чоруур угбайны ыя ол эпчок айтырыгдан чайладып, байырлаштым. Ооң мурнунда чылын боктан чоруптарымга, соомдан Заика, Юрка, Роза, Сашка үдөп кагган болза, олар ам чок. Шупту дуу ол оранче чорааннар. Арткан-калганы Зоя угбай, диизи Васька-биле ыпчаар чыдып калдылар.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

Даң хаязында ыры
(Новелла)

Өг дүндүүндөн бакылап келген ай чырыындан Аңгырак отту чаштап, малчын кижиниң өөрөнгөн чаңы-биле дегийт-ле ишти-даштын чүвениң байдалын черзилеп дыңнаалаан.

Кажаада хой-өшкүнүң шүш кынныры, ийи-чаңгыс бышкыра кааптары, өдекте инектерниң кегженгени, ышкыштаарындан аңгыда, өске каразынчыг шимээн дыңналбаан. Ыттар-даа тайбың болган.

“Ажы-төлдүн, ал-боттуң-даа бо каш малынга оор-суук дегбес чүве болза. Уруг-дарыының бо ажылдан хоорлу бергени база кончуг. Чүү дээр ону, бистен чурт тудуп, мал соондан эдерер кижиде-даа чок ышкыш: шупту суурда, хоорайда бооп кээр. Кажаа-хораа септеп-селижип бергеш, үнгүрүнче ижээп кирген өргөлөр дег, читкилей бээр. Хереглээнде келир болгайлар. Хеймер чүве-ле бистиң-биле мынчап чоруур, а кыс кижиде хөөкүй канчаптарыл?..” деп боданмышаан, Аңгырак ай чырыындан дескелей чыдып алган. Чанында кадайы бир аңдарылгаш, уйгузу-биле химиренип каан.

Аңгырак карактарын кызып-кызып шимерге-даа, уйгу келбес. Диг дээш, терең сиген аразынче чаштып, тос-башка чиде маңажы берген кара-куш оолдары дег, бо оранда чок. Кезек аңдарлып-дүндерлип чыткаш, аяр тургаш, дашкаар үнүп келген.

Кылайты чүлгүп-чүлгүп азып каан ак-демир тавак дег, чедишкен айның чырыы-даа кедергей. Өг баарында кара суг шылырткайндыр чугааланып, чыраа-тал үзүк чириинден кылаңайндыр мөңгүннелип агып бадып чыткан. Алаак кежир ыракта тайга дүктүгүр кара кылдыр көзүлгөн.

Аңгырак серилиг одаг чанынга таакпылап оруп-оруп, кодан девискээрин эргилдир көре каапкаш, өөнче кирип келген.

—Эчигей, эчигей! Соогунну... — деп, Сырга ашааның соок дөңмектеринден чалданып, ханаже дам сыынган. — Кайнаар чордуң? Эвеген чанагаш чүге дашкаар үнер чүвел?

—Даштыгаа олурдум, дыңнааланып. Сол-менди-ле-дир.

—Сол болбайн канчаар. Каразынчыг чүве келген болза, бо ыттар аайлыг ийикпе. Дораан-на чиринейнчи бээрлер болгай. Ай база бар, чырык ышкажыл.

Кезек ыт чок барганнар.

Аңгырак чоорган-биле дуй тырттынарга-даа, уйгузу келбээн. Бодунуң тыныжындан арны-бажы дериде бээрге, чоорганын чыртайты иткеш, имиргей өг иштин дескиндир көрүп чыткан. Уруунуң куруг орун-дөжжээнге ооң карактары ийи-үш удаа илдигип эрткен.

Кадайын оожум шенектепкеш:

—Сырга? — дээн.

Оозу серт кыннып, көрнүп келгеш:

—Анчыыңны. Кижиге удутпас. Кижиниң эртежик инек саарын билбес чүве дег. Чүл? — деп хыйланып айтырган.

—Хорадава даан, кадай. Шеңне дүүн суурже каш шакта кирди?

—Ону чоонуйн деп? Дүъш соонда-ла чүве.

—Дедир ээп четтикпээни ол-дур аа?

—Та. Ижер-чиир аъш-чем садып турда, орайтай берди ыйнаан.

Аңгырак кадайынче имир өттүр ылавылап көрбүшаан, бажын ковайтып келген.

—Эйт, уруувус демги бо... Үндүпей сугнуң оглу-биле таныжып турар дээрил. Шын чүве бе? Сен чүнү дыңнадың?

Сырга катап-ла хая көрнү берген. Ынчангаш тоомча чок аян-биле:

—Дыңнадым-на — деп каан.

—Шагда дыңнаан кижиге кижиге-даа ыыттапас-тыр сен але — дээш, Аңгырак кадайындан шала хоорулдур чыдып ап, хенертен аартай хона берген бажын сыртыкче салып бадырыпкан.

“Че, көрдүң бе. Шын болган-дыр. Черле чиктиг чүве болгаш турду. Бир-ле сылдаг-биле бо уруг суурже бо-ла ыңай болур. Чаңгыс мен-не билбейн, эскербейн турган-дыр мен...” деп ажынып боданган. Энир суур кирип чорда, Керзең-Хуурак ашактың ааспырак кадайы: Күдээнин күжүн көөр болгай. Күдээнер аалыңарда барып тур бе?” деп, кыжыраан-кочулааны-даа билдинмес ырзаңайнып эрткенин-даа сагынган. Ынчан ооң бодун хей черге алагадап-дорамчылапкан ышкаш болганын-даа, оон чазагже ажынып-хорадап халдып чанып органын-даа сагынган. Ынчалза-даа ол дээрезинде кадайынга, уруунга-даа чүве ыттаваан, олардан ындыг-мындыг айтырыг-даа салбаан. Аксы дөспөс кадайларның та чүзү ыйнаан кылдыр бодаан. А ам бо ышкакжыл... Чоокта чаа школа дооскан хеймерээниң билдиртпейн улуг кыс апарганынга ол ам өөрүүр-даа аайын тыппаан.

—Кадай?

Сырга ашаанче бо удаада дыңнангыры сүргей дораанна эргилип келген. База-ла, анаакайын, уруунуң дугайында бодап чытты ыйнаан бо дээн бодал-биле:

—Ам канчаар бис? — деп кадайындан айтырган.

Сырга хүлүмзүрбүшаан:

—Канчаар бис деп чүңүл? Канчап канчаар боор. Танышкан уруглар таныжып-ла турар ыйнаан. Азы чүнү канчаар деп турар кижиге сен? — деп ашааның айтырыын билбээченнээн.

—Харын... Үндүпейлерни орта билбес кижиге мен ийин. Бистиң суурга келгеш, үр болбаан улус болгай. Дыңнаарымга, чоп кончуг шириин, хыныыр улус-даа дижирил. Ашак-кадайны каяа-даа малчыннап чораан дээр. Мал-маганының арбыны-ла шын улус ол.

—Бай кудалыг боорунда амыраан-дыр сен.

—Че, хупура! Оларның бай-шыдалды кижиге чүү хамаан. Харын бо херек алызы барып бүдө бээр чүве болза, багай уруувуска шала халалыг апарбас бе? Аажы-чаңы кандыг-даа кижилер чоруур ышкакжыгай. Сеңээ ону угаадып чыдар кижиге мен ийин, менээкей.

— Ындыг сен. Чүве болза-ла кижиниң менээ-солуузунга чедер, аксың көөргедир. Чүдөк ашак сен — дээш, Сырга хорадаан шинчи чок, харын эргеленип ойнай-сылдай оон быктын шымчый каапкан.

Аңгырак аңаа сылдаглап:

— Ае! — дээш, кадайынче дам чыпшынып келген.

Сырга:

— Че, че ай! Мен турайн. Инек саар үе келбээн чүве бе? — деп куйзуп будалдырган.

— Элек, элек... Чугаалам: кажан, кымдан дыңнадың? — деп, Аңгырак ол-ла чугаазындан салдынар хөңнү чок болган.

— Адырам... Энир күзүн-дүр але. Суурнуң ниити хуралынга чүве. Клубка ынчан Үндүпей ашактың кадайы чанымга кээп олуруп алган. Менден чугаа эрээри аажок болган чүве. Орта таныжар эвес, мен харын кайгап-даа олурдум. Сөөлүнде дыңнаарымга-ла, уруувус оларның оглубиле таныжып турар болду. Ынчан таптыг хөөрежир чүвемни деп, сөөлүнде аксым-даа туттунуп. Ужу-кыдыындан сураглап көөрүмге, оол багай эвес оол бооп турар. Оозу-ла чөп хире. Ийи-чаңгыс көөрге-ле, мал-маганын ол кадарып чоруур ийин. Аът-хөлге аажок ынак оол дээр-дир але...

— Ол эки-дир. А бо Шеннеден ол дугайында айтырдың бе? — деп чүге-ле чүве ийик, Аңгырактың сеткил-сагыжы чымчаш кыннып, дам сонуургап айтырган.

Сырга оожум каттыргаш:

— Багай уруумнуң баштай ыядыры аажок-ла болгай. Оон соонда ындыг-мындыг деп мээ боду-ла сымыранып кээп турар апарган. Ийе, айтырдым. Оолду мактаар уруг. Эдертип эккээримге, көргей-ле силер дээш, ам каттырып каар апарган кижини. Ой, та кандыг, та кажан чүвези.

— Чүнү-даа көрбейн чыткаш, чаш кижини өгленип алырга, бергезин але, кадай.

— Пуу-хайт! Чээрбилей берди ышкакжыл. Бис өгленип, олуржуп турувуста, мен каш харлыг ийик мен?

— А каштыг ийик сен харын, кадай? — деп, Аңгырак ол дугайын билир хирезинде, база катап дыңнаксааш, хөглүү дегет айтырган.

—Он чедилиг ийик мен. Школа дооскан дораан олуржуп алдывыс ыйнаан. Ынчалдыр-ла мени эртем-билигге чедирбейн барбадың бе. Езулуг чүдөк ашак сен болган сен.

—Хомудаарың аажок бе, кадай?

Сырга бичии бодангаш:

—Чок, хомудавайн чоруур мен. Эмчи-домчу, башкы... дээш, эртемниг болуру эки харын. Малгаш-балар, өдөк-күзүрүмгө боражып чорбас, арыг ажылдыг. Ынчалза-даа мал ажылы кылыр кижилер база херек чүвө ыйнаан. Шупту-ла башкылар, эртемденнер болур эвес. Чок, хомудавас мен. Рынок деп ам бо берге үеде малдан салдынмаанывыска өөрүүр-дүр мен харын. Эът-сүт турда, харын тодуг, алгы-кеш барда, эгин бүдүн, чылыг. Кижиге оон артык чүү херек боор? Ажы-төлүвүстү-даа амырадып чор бис. Чок, мен аас-кежиктиг, шымбай кадай мен.

—Оозу ындыг харын. Кончуг чөп. Ынчалза-даа өске күзел-бодал кижиге чүгө турбас деп? Турар ужурлуг... Бот дугайты алыр чүвө болза, менде артист болур салым-чаяан турган хире. Өй-шаанда ыйыдып угааткан, өөрөткен болза, күжүр бодум ам та кайда ырлап-хөөмейлеп чору мен. Бо-ла Надежда Куулар, Демир-оол Кежиктиг суглар дег, ам та кайда, та канчаар ырлап чоруур мен, хе-хе! База канчап билир, Пугачева-биле кады-даа ырлап-самнап чоруурум чадавас!..

Сырга ашаан бир шенектээш:

—Ындыг сен, орта чугааң чок. Үен-даян баар, ылчың-чүдөк. Эки-ле чүвөң ырлаар, хөөмейлээр ол ыйнаан харын... Шагда ачам сугнуң өдөк-коданын дескинип, ыдын-кужун чииледип тура хонар ийик сен...— деп чоруй, шыдашпайн каттыра берген.

—Дыка хөктүг турган-дыр мен бе?

—Ам бодаарга, хөктүг, каттырынчыг, харын-даа чап-танчыг ышкажыл. Ынчан ол-бо тейлер кырындан ырлаар, кожамыктаарыңга, ачам баштай ажынар чүвө. Дүнө өгдөн үнө халааш, ыдын дукпуруп, кускуннаар болгай. А мээң ыядырымны кандыг дээр! Сөөлүндө-сөөлүндө авам, ачам сээң ырлаарыңга шуут пат чаңчыгып калганнар эвейикпе.

Чамдыкта келбейн баарыңга, бо оол ам кайыл, чоп ырлавастай бээди дижип, дүне үнүп көрүп, дыңнааланган-даа турарлар болгай... Хөөкүйлерни. Сеңээ-ле аажок улус, чурт тудар күдээвис дижир, үргүлчү мактаан чоруур... — дээш, Сырганың үнү чоорту чавызап, сирлеш дээн.

Аңгырак кадайын куспактап алырга, демгизи олче ыт чокка чыырлып келген. Чажындан тура хандыкшып билишкен ийи чүректің оду-көзү өже бербээн, а харын-даа ам ооң дээди чадазы болур кээргелдин болгаш хүндүткелдин мыя бо иттирии кайы-кайызынга-даа сөглөп четпес тааланчыг эргим. Эгин кожа чурттап эрткени аас-кежиктиг, сол-менди чылдары, ада-иениң идегелин ышкындырбаан ажы-төлүнүң-даа дугайында бодалдар оларның сеткил-сагыжынга ол үеде чылыг салгын ышкаш шывыраш кылынганы чугаажок...

—Ойт, хүндүс болду. Тураалы. Инектерни сааптайн. Оттан салып, шайдан тип тур. Бо уруг ам келир чадавас. Быштак кылыптайн, быштак дээнде аайлыг ийикпе — дээш, Сырга сергек, адак чиик тура халаан.

Даң аткан. Дүнеки чырык эртенги даңче билдиртпейн шилчий бээр үе. Мал-маган чыдынындан туруп шимчеп, Сырганың сүт сагган кочалы-даа хөөмейлеп эгелээн. Мыя бо арыгда улуг-биче куштарның ыры-шоору кидин түлүк. Ол янзы-бүрү ыры-шоорнуң аразында хектерниң оптуга-оптуга курайлаан ышкаш чарыштырган үннери бир онзагай кылдыр дыңналып турган.

Аңгырак ол бүгүже кулак салбышаан, ыяш чээргеннеп олурда, Сырга медээлей берген:

—Оой! Дыңнап көрөм. Кижиде-даа ырлаан ышкаш.

Шында-ла, баалык ажылдыр элээн ыракта кижиде ырлап чорууру тода дыңналып келген.

—Ийе. Кыс кижиде ырлап чоруур чүве-дир.

—Ойт, бо уруг кел чор эвеспе?

Аңгырак одун кыпсы каапкаш, олурган боду ам туруп кээп, ылавылап дыңнаалап чоруй:

—Аа, Хемерек-тир ийин моң, кадай. Ах, ол боостааны але! — деп магадап алгыра каапкан.

Сырга бызаазын эдире салыпкан, база-ла дыңнаалаан турган, а ыры чоокшулап-ла олурган:

–Кадарарда хоюм чара-а-оош,
Харап көөрде, тейим беди-и-ээк.

Үндүрерде, хоюм чара-а-оош,
Үттеп чагыыр авам эки-и-ии..

–А чоп ийи кижиге ырлажып чоруур ышкаш чүвөл, ашак?! — дээш, Сырга хенертен девидей хона берген.

Аңгырак аай-бажын дыңнап чадап чыдырда-ла, баалык кырынга ийи аъттыг кижиге чортуп үнүп келген. Бир малдын өң-чүзүнү – оларныгы, а өскези... Өскезинде оол кижиге деп чүвө ырактан-на илдең.

–Ой, мелээ... бо уруг ол чүвезин... чүвезин даадым, демгиге кижизин эдертип кел чоруу ышкаш. Дүргөн одуң сал, шайың тик! — деп, Сырга кезек ылавылап көргөн соонда, алгырып-ла үнгөн.

Ол аразында аазатпайланы хона берген ашак хуруңейндир хып келген от-көзүнчө бир дап бергеш, пашсавазында барган.

А ийи кижиге баалык кырынга аъттарының аксын тыртып, кезек доктаап чоруй, аалче челзип бадыпканнар.

Чаактары кыза берген эртенгиге хүн тайга-сын артындан чаа-ла бакылап олурган.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Оран ээзи

“Оглум, а оглум! Өскениңни ала! Каям, чыттап каайн... мени, кырган-ачаңны, кончуун көрзүңзе, баксыраан...” — дээш, Эрестинг чеди чыл көрбөөн кырган-ачазы чүглө кежиге биле сөөгү арткан арнында, оран дүвүндө дег, оңгагар карактарындан чаш төгүлгөн, кыскаш дег апарган билектерлиг чинге холдары-биле ооң чаактарындан кошкаа кончуг тудуп алгаш, бажын хандыр-хандыр сундугуп чыттагылаан...

Оран дүвүндө болуушкун сагыжыңга кирип келген. Эрес серт дээр орта, ооң карактарыңа чуруттунуп, кулактарыңа үнү тода дыңналып келген, назылаанда чингелеп аараан

адазының адазы — кырган-ачазының бүлүргей шырайы чоорту одаг чалбыраажынче эстип чиде берген. Ону кара чажындан-на кара аъдының хокпазынга ушкарып алгаш чоруур кирбей салдыг кырган адазы-биле ынчан ол сөөлгү катап ужурашкан. Кырган ачазының сураа күзүн ол берге аарыгдан шыдашпайн барган, мынча чылдар эрте бергенде, ынак кырган адазын орнукшударынга безин барбаанынга Эрес ам кээп хомудал-биле улуг тынган. Ооң назыны улуг турган — чеденни ажа база берген, ындыг назыда дываажан оранынче аъттанып болгу дег. А бо акызы Деспини көрем, хар-назыны чаа-ла бежен ашкан, а ам чыл ажар бе азы ашпас бе? Ош багай дээр-даа болза, көстүп турган байдалды биле тура-ла, бүгү чүвени дөргүл-төрел шагда-ла дуокаа чугаалажы бергенин ол билбес эвес.

Аалдан үнерге-ле, улус хырны тоттурар кара паштын адаанче Эрес кургаг будуктар киир каапкаш, он-на базым черде, узун-дын ужунда черзиге ораажы берген дорала малын эде четкеш, акызы Деспиниң шилги аъдының колун-чиримин улам кошкадып каан. Хүннээрек талада эриг чаг-саады мөндүннээн чоон дыт дөзүндө чыткан дас-кара былгаардан даараан акызының таалыңын чайладыпкаш, өңү оңа берген бодунуң брезент таалыңындан аяк-савазын, хапта далган, саржаан ол уштуп алган.

Шай, дузу кагдынган пажында шайын кеденип ора, аалынга болза, хүн үнерге-ле “Беларузуңуң” моторунуң даажы кулаанга дыргын кылдыр таңмаланган Эрес оларны долганган бойдустуң маажым, тайбыңзын магадап ханмаан. Чанында шаалаан Чода-Суг хондур чаъс чагганындан малдарның чодазын эрткеш, дискек карактарын безин ажа бээр хире тереңнээн болгаш бодунуң тааланчыг хөөмейин үзүк чокка салган чыткан. Чай ортузунуң эргелиг хүнүнүң хоюг херелдери ал-ботту даамчырадыр суйбап эрткеш, долганган бойдуста барган: эрик чоогунда бо оранның өгбелери дег чоон, кызыл дыттар удумзурап каап, ылым-чылым тургулааннар; мал-маган дораан саспаар шынаага деңнээрге, туразы-биле өзер оът-сигени сагланнар. Долгандыр бойдустуң өңү бүлүрээре берген. Дужунда ыяш хөлөгезинде чадып каан энчек кырында акызы Калдар бетинче ийленип алган удаан чыткан. Эрестин өөрүүр хире

хензиг-даа барымдаазы чок, акызы берге аарыгга бектеткен болгай. Ол чем ишпестээн. Кандыг-даа эмчи-домчу дузалап шыдаваан, харын-даа аалынга бодунуң чип өскөн чеми-биле ажаар болза эки-дир дишкеш, ону эмнелгеден үндүр бижипкеннер. Калдар акызының арын-шырайында чүглө улуг ала карактары көстүр апарган: “Мени ам сөөлгү ынаныжым боор Суглуг-Баалык аржаанынга чедир, оол. Оон-на сегереп үнөр чадаvas боор мен”— деп, ол багайтыр хүлүмзүрээш, эгиш-биле дуңмазынче идегелдиг көөрге, ынчан Эрес акызы-биле аъттаныпканнары ол. Чер аразы херий, орук ара ийи хонгаш, үшкү хүнүнде чедер. А ам аржаанга чедир ырак эвес, данды-ла дөш алгаш, кежээ-ликтей чеде бээр. “Өршээ Хайыракан!” деп, Эрес акызы-биле багай чүве болбазын деп бодап, бир холун көдүрө аарак, бүдүү тейлеп каан. Калдар акызы ам кырган адазынга шуут дөмейлежи берген, чүглө кирбей салы чок дээрден башка. Өршээ, кырган адазының салымы катаптаттынмас болзунам!

Эрес хайынган шайын кургаг-сүт-биле сүттей шаап алгаш, чииги-биле тура халааш, үстүн оран-делегейже сымыраны аарак чажыпкаш, боду чартык аякты аартап, ооң дузун амданнанып ижип көргөн. Далган, тараазының хаптарының аксын ажыдып, аяк-шынаан белеткеп алгаш, акызы чүглө сыкырым хире изиг шай ижер боорга, ону оттуруптар-дыр дээш, олче кылчаш кылдыр көрө каапкаш, ооң бүткүр бодун аар моң улдапкан дег болу берген! Чонаада маңгыр карактары шимчевейн барып, бүткүр боду көжээлени берген.

Бээр алзы шала ийленип алгаш, сыртанган алгы хөрөктээжинден бажы чыла берген болгаш аксын аазадып алгаш, даашкыр кылдыр хаарыктап чыткан акызының хөрээнче чылан союп бар чораан. Дазырга, шатка, хаялар аразынга соястап чоруур ок-чыланнарның бирээзи. Ол ийи карыш дурту хире, ооргазында шокарларлыг чииртим мага-бодун чииги-биле дыйлаңнатпышаан, акызының арнының дужунга келген. Эрес ынчан алгырыптар часкаш, салааларын аксынче супкан. Алгы дыңнап, хензиг-ле шимчээш-кин ол дыңнапса, чииртим араатан хоранныг дылы-биле акызын карак чивеш аразында шага кааптар деп Эрес медереп, билип каан. Хайыракан өршээп, ол чылан

кыдыынче бодунуң уу-биле соястап чоруй баары магат, бичии-даа шимчеп болбас! Ооң медеделинге карак чивеш аразында чылан-биле болган, ооң дыңнааны таварылгалар кире хонуп келгилээн: Курттуг-Дашта аалдарның дөрүнге ол черниң чыланнары уруг-дарыг-биле кады ширтек кырынга хойгажып хонгаш, эртенинде өг дөрүнче соястап чоруй баарлар.., демги бир мөге шыкка хүндүс удуп чыдырда, оттуп кээрге, ооң хөрээнде чылан дүрүжүп алган чыдар болган, ол шимчеш дивейн, үш шак хире чыткандыр, ынчан чылан боду дүжүп чоруй барган... Адырам, адырам, чылан боду кижини кажан-даа шага бербес, ол камгаланганда, оо-хоранын ажыглаар... ол та кайда, бир-ле черде бижиттинген. Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары...

Ол өйде ок-чылан чинге моюннуг бажын көдүрүп келген соонда акызы Калдарның азадып алган аксын бакылай берген. Эрес бүдүү иштинде алгырыпкан. Чүү кончуг сонуургак амытан боор, аас иштинде чүү бар деп бодаары ол ирги? Өршээ, өршээ! Чүгле шакпазын, чүгле шакпазын! Акызының аскы-мурнун, чүзүн-даа болза сонуургазын.

Эрес канчангаш көрө кааптарга, чыланның бажы чиде берген. Ол хере көрүп алган карактарын чыппыңнаткан — шынап-ла чыланның бажы чок! Бир бодап турарга, чыланның дурту кыскалай-даа берген ышкаш. Эрес бодун туттунмайн барганын билбейн барган, чыланның узун, кысказын ылап тодарадыры-биле бир холунуң арты-биле оң талакы караан өгегилээн. Ам хере көрүптерге, чыланның чүгле кудуруу караш дээн соонда, акызының аксындыва чиде берген! Эрес көзүлбес моң-биле демгизинден-даа күштүг согугну алган дег апарган. Ооң ам мага-боду эвес, аксыдылы-даа көжүп калган. Ооң мурнунда оо-хоранның чылан акызының боостаазын, кегжир-өөжүн куду чылып бадып чыдарын медеделинде көрүп кааш, шуут карактарын шийипкен.

Ам чүү боор, өгүн чылан дуглаптарга, акызы отту хонуп келгеш, алгырыптарга, ол дораан шага кааптар! Ол-ла-дыр, аржаан безин четпейн баары ол, чүү ындыг салым боор бо! Чылан-куртка амы-тынын үстүрер деп... Эрестиң карактарынга акызы кыпсынчыды, арга-эзим чаңгыландыр алгыра

каапкаш, курлуп тура халып кээрин безин көре каапкан. Ол дидимнели бергеш, ону көөр дээш, карактарын ажып кээрге, акызы дүште-даа чок хаарыктавышаан хевээр чыткан. Удургу диштери чок аксы ажык хевээр. Чылан-даа чок. Ол үндүр соястап келгеш, дүжүп чоруй барбаан бе? Өршээ, өршээ...

Эрес ам-на акызын оттуруптар-дыр дээш, дап бээр деп чыдырда, акызының аксында бир-ле чүве караңайны берген. Ол дүрзү улам тода көстүп, узай берзе-ле, демги-ле чыланы болган! Акызының аазадып алган аксындан ол бүрүнү-биле дүжүп келген. Ооң узун, чинге дуртундан-на ону чылан деп адап боор, а шокар мага-боду кайда боор, ол биеэгизинден-даа чооннай берген дег болган, өңү бир-ле өле-көк чүве. Сактырга, ооң бир катап идээледир арагалааш, кижини көөр аргажок өңнүг кускузунга борашкан чүве дег. Ону сактып келгеш, чыланнның өңүн көргөш, хырнының аксы өрү кожаш кынган ышкаш болган. Эрестин карактары чырый берген. Хайыракан өршээп, ооң чалбары дыңналы берген, айбыл чайлай берген! Өле-көк чылан акызының бажының чанында дырбыл сизген үнгөн кургаг элезинге дүжүп келгеш, хенертен андаштанып эгелээн, сактырга, сугда мойнун чутган өдүрөк-ле. Элезин безин доозунналып, кыдыгларынче чаштап турган. Эрес, аң кедээн аңчы дег ылым-чылым болу берген. Карактарында сонуургал оттары чайнаан, кайгап олурган. Билдингир-ле, чылан акызының улуг хырнынга четкеш, ол өйдө ындыг бодалдан Эрес мага-боду-биле кыймаш кылынган, чинге борашканы ол. Адырам, адырам.., ол чин кайыын келир деп? Акызы ам чеже хонуктарда изиг шайдан өске кадыг чем безин чиген эвес? Азы шаандакы-ла чеминин чини ирги бе? Ооң бодалдарын ам хүн караанга, чанында хемде чемнээш, кылаш дээн балык дег, кылаң тас кештиг болу берген чылан чарышкан. “Өршээ, өршээ! Акымга оо-хоранныг адыр дылдарың дээртпээн буянның чылан-дыр сен, узун орууң уламчылап чор!” деп, Эрес чалбараан.

Чыланнның ооргазы катап-ла кара-шокар бооп, өөз агарып келген. Акызының салбараара берген бажының дүктеринин чанында адыш хире-ле черде андаштанып чыткан чылан бажын өрү көдүрүп келген соонда, оозу хенертен чиде берген.

Эрес карактарын чыппыш кылып чыдар аразында ооң

кудуруунун ужу караш дээн соонда, ол база катап акызының аазадып алган аксындыва караш дээн. Ам Эрести бо оранның эң дыңзыг, күчүлүг кызаңнаашкыны сопкан дег кылынган. Ооң бүткүр бодун чаңнык агаарже, черже эзилдир чидир шаапкан ышкаш, чүгле карактары арткан дег болган. Ында ам бодаптар баш-даа, шимчептер хол, бут-даа чок. Акызының чылан шапканындан алгырган кыпсынчыг үнүн, девидеп тура халаан арган мага-бодун көөрү арткан. Ында ам дыргак каразы дег-даа медедел артпаан. Ол чүгле улуг ала карактары-биле аңаа кижидурту хос кире бээр улуг куй апарган акызының аксын кайгааш олурупкан. Шак ындыг улуг Кыстар-Куюн Мургулуг куду чорааш ол бир катап көргөн-даа. Дүп-ле шаг болган: бир сактырга, бүдүн шак-даа эрткен дег, бир сактырга, он-он чылдар хийгейнип эрте берген дег. Улуг кара аастыг Кыстар-Куюнда хайыракан ышкаш араатан дүрзүзү көстүп келген. Эрестин кызаңнаашкынга чидир шаптырыпкан мага-боду ам катап эптежиб эгелээн, ооң мээ медедели база кирип келген. Акызының аазадып алган улуг куй аксы катап бичиилей берген соонда, оон демги-ле чылан база-ла өле-көк апарган үне соястап келген. Эрес чыланнның өңүн көргөш, база куза кааптар часкан. “Өршээ, Хайыракан! Чүү кончуг магалыг буянның чылан боор бо, акызын шакпас аан!”

Элдептиг аажылыг чылан ам база-ла, бичии чаштар дег, соккан кылдыр удаан акызының арнының дужунга андаштанып эгелээн. Сиген аразынга оюк-делик элезинге ооң бир чамдыызы көзүлбейн-даа баар, өөз хүн караанга мөңгүн эртин дег чылчырыктай кылаш-даа дээр. Эрестин ам база чүгле улгады берген карактары арткан, аксын шала аазадыпкан, кайгаарына өйлөшкөн. Бажында чүгле чаңгыс бодал арткан: “Ам та чеже катап акымның аксындыва кирер амытан бо?”

Чылан ам союп келгенде дег бүткүр боду арыг апарган соонда, дыйлаңайнып эгелээн соонда, акызының бажының дүгүнүң адаа-биле барган соонда, сырый үнген сиген аразынче чүгле кудуруу караш дигген. Эрес бодунга бүзүрөвейн, кезек кайганып орган. Сактырга, дүп шаг хире болган. Чылан ам дедир соястап келбес хире үе эрткен деп ол медедел каан. Курлу берген мөчүлөрүн шимчедип, тура

халаан. Акызынче ээге бергеш, ооң эктинден тырткылаан: “Акый! Акый! Одун че!” А демгизи хала чогу-биле сыгыр карактарын ажып келген. “Ы” деп, шаг чогу-биле ол айтыртыпкан.

--Туруп олурам, акый, элдеп чүве болду.

--Чүү болду? — деп, демгизи энчээниң кырынга аары кончуг олуруп алган.

--Сен дыка ханы удуп чыттың, акый. Удуп чыткаш чүнү билдин? — деп, ол акызын хенертен серт кылбазы-биле айтырган.

--Ам чаа дүжей берип-тир мен. Боостааже суг чүве белен ашпас болгаш ынчаарым ол бе, дүжүмде соок-караже ээге бергеш, сугну мага хандыр ижип-ле, ижип-ле чыдар мен аан. Артында ол сугнуң соогу боостааже ажып турда билдингир, аан — деп, шагжок үнү-биле үш хире базымда кижиге болза, дыңнавайн барып болур кылдыр чугааланган.

--Сен удуп чыдырында мындыг чүве болду, акый... — деп, ол оон ыңай туттунуп шыдавайн баргаш, оран-таңдының чыланы акызын канчаар аажылап турганын тө каап берген. Акызы Калдарның эге сөстөрдөн сыгыр карактары улгадың, чүгле кежи арткан арны херлип, шөйбөө берген, ооң соонда ол чуга арын орун хозунга үр чыткан тос дег саргара берген, бир хензиг үе эрткенде, карактар шимдинеринин кырында келген соонда, хавааның кештери каш каът кылдыр чыгдынып, арын-шырайы кижиге көөр арга чок кылдыр сөспүйүп келген. Кажан чугаа өлө-көк соястап үнүп келген чылан дугайында болу бээрге, ол кузуксаан чүве дег, бүткүр боду бурунгаар үзөш кылынган. Чугаа чыланнның ийи дугаар аасче кире бергениниң дугайында болу бээрге, ооң көрүжү өжүп, куду угланган соонда, ижин-хырнында кандыг-бир дириг амытан бар, чогу хынаксаан дег, ала-чайгаар бир холу-биле иштин туткан. Эрес: “Чүү кончуг буянның чылан ийик, элдептиг-ле чылан болду” деп чугаазын доозуптарга, Калдар акызы көжээлени берген оргаш, арга чадаарда, чугалай берген эриннери-биле: “Оран-таңдының курту-чыланы безин мени бастып эгелээни ол ышкажыл” дээш, улуг тынган. “Бо-даа анаа эвес, эки оштуг болгай аан, акым” деп, Эрес болган болуушкунга тайылбыр берип шыдаваздаа, акызын хейде-ле чазамыктаан. Оон ол черле шалып

аайы-биле, чииги-биле тура халааш, ожук-пажында барган. “Пашта чиң-сарыг шайны катап чылдыптайн, акым, таптыг аартап орбас ийик сен бе”.

Акызы Калдар чүглө чаа эскен изиг шайны чартык аяктың безин бир кезиин пат боорунда аартап аар турган. Ол-ла. Эрес аяңче барган соонда, дорала, шилги ийи аъдын дыт дөзүнчө эккелгеш, колун-чиримин дыңзыдып, артын-чак-дергизин аайлап эгелээн. Одагда акызының чанында арткан аяк-шынакты артып каан таалың аксын чешкеш, киир кааптар, кара паштың хөөзүн сигенге, элезинге өгээш, дергилей тыртып алыр.

Эрес арып, баксыраан акызын барык чаш уругларгылаштыр көдүргеш, чааш шилги малының кырында шериг эзерже олуртушкан. Ол боду эзеңгиге будунун бажын дээртир билек, дорала малдың кырында барган. Ол долгандыр уткан, кагганын шинчип, көрзүнүп турда, акызы: “Аяк чартыы шайны ижиптим” деп, бүгү күжүн чыып алгаш чугааланган. Эрес ону дыңнааш, хөглүү-биле: “Чер-чуртувус, оран-тандывыстың кежик-сүлдези ол-ла болгай, акый. Бо аржаан чем чивээн улусту сегередир Хайыракан дивежикпе. Бир катап ачавыстың чугаазын сактыр-дыр сен бе, акый? Улуг-Алаак чурттуг Ак-Хам деп кижичем ишпестээш, бо Суглуг-Баалык аржаанынга келгеш, кыштадыр артып калгаш, аржаанның баларын соруп кыштаан кижидир. А чазын көңгүс каң-кадык апарган-дыр. Кымның-даа эмнеп чадаан аарыын Суглуг-Баалык Хайыракан шыдаар, акым” — деп, ол акызынче көрүп, бүзүрелдии-биле чугаазын дооскан. Кожа чортуп чораан акызының шозу өже берген карактарында хензиг чула оду имистелген дег болган.

Ийи алышкы бүдүн чартык хүн дургузунда дөш өрү чүткүдүп келгеннер, барык-ла тайга тазының адаанда, дүмбей ногаан пөштерге шуглаткан черде Суглуг-Баалык аржаанынга чедип келгеннер. Аржаан бышкан үеде човулаңын чоттурар дээн чон мында арбын болган.

Ачыжы майгынын хере шаапканда, акызын чымчак энчек кырынга чыттырып кааш, Эрес кургаг будуктар-биле сарыг шайын хайындыра каапкан. Шайының үстүн баалыңныг бичежек таваанга куткаш, омаажы-биле ооң үстүн оран-тандызының тос чүгүнчө чажып, чалбарган.

— Че, акым, алдын эртине дег аржаан суувустан эм-дом болур сарыг шайывысты аартаалам — дээш, пөс хаптарнын аксын чеже берген. Калдар акызы дунмазының кудуп берген чартык аяк хире шайынче улуг, берге үүле бүдүрер дээн кижиге дег, аары-биле улуг тынган. Эрес изиг шайын ийи-үш шөлүредиге аартаан соонда, база бир пажынга эъттиг быдаа кылыры-биле аржаанче четкеш келген.

— Эй, Эрес! — деп, акызы арнында билдирер-билдиртпес чырык херелдер тыпты берген, дунмазынче барык сымыранган. — Чоп шайның чылгыры кончуг чүвөл, аякта шай чок, көр даан — дээш, ол дазыл аяаның куруг дүвүн көргүскен.

— Чугаалавадым бе, аржаан-суглар кандыг-даа эмнерден артык! — дээш, Эрес хөглүг каттырган. Ол боду-биле ажаан-зырап турар аразында, акызы ам шуут хүлүмзүрүп үнүп келген, айтыр салаазы-биле дунмазын бодунче имнээн.

— Ам база бир чартык аяк шайны ижиптим. Сактырымга, боостаам анаа хос ийин! — деп, ол база-ла дүлгээзинниг кылдыр сымыранган.

— Хос! — деп, Эрестиң шырайында кайгаашкын көзүлгөн.

— А демги чыланың эвес чүве бе?

— Чыланың? — деп, Эрес дылы кагылчак болу берген, акызының сөстөрүн катаптаан.

— А сен ол чылан мээң аксымдан үнүп турда, бүткүр-боду өлө-көк деп турдуң чоп.

— Өлө-көк? — дээн сөс база-ла кандыг-даа бодал чокта ооң аксындан үнүп кээрге, Эрестиң межерелинде кижиге ыглаксаазы келир байдал тывылган соонда, бүдүн Суглуг-Баалыктың аржааны дамды чокка ооң чалар от херелденген карактарындан саарлып бадарының кырында келген.

Борис ОНДАР

“Чедир чазылбаан чечек” (Чечен чугаа)

Караш — аныяк өг-бүлениң чоргаар, чассыг өскен оглу. Ынчангаш бичиизинден-не аажок турамык, тура четсе, кымны-даа тоовас, дыңнавас. Алыр дээнин алыр, а кылыр

дээн чүвезин үеннеп-даа каар. Ыдын безин үш-үдүрүм тазарты кыргып алыр. Шупту чүве ыяап ооңуу-биле болзун дээр.

Алды хар ажа берген, ындыг хал-мал оглун ада-ие школага бирги класска эккеп кирип каан. Караш эгезинде каш хонуктарда танывазы, боду ышкаш оолдар, уруглар аразынга база башкының хайгааралының адаанга шору томаанныг чоруп турган. Оон чүвениң ужурун билип кааш, тенип эгелээн. Ооң чанынга дыдырашсымаар, сарымзык баштыг, улуг ала карактыг, барбыгыр чаактыг, ырбыска, ылбай уруг олуртуп каан. Салааларының чолдаа кончуг, демир-үжүк-даа тудуп албас. Шуут-ла аспактап алыр. Өөренири мырыңай пат. Бижий-даа албас, үжүк-даа доктаады албас. Тенек Караш шыданмайн оозун бо-ла бүдүү шымчый кааптар. Хайыраа (ол уругнуң ады) эктин туттунуп алгаш, бүдүү ыглап эгелээр. Элдеп уруг – үн чокка ыглаар...

Бир катап башкы эскерип кааш:

—Чүге ыглап ор сен, Хайыраа? — деп оон айтырган. Хайыраа чүнү-даа ыыттабайн, ыглап-ла орган. Башкы харыы манап чадааш, бичии кижиниң анаа аакталып орары ол деп бодааш, уругнуң сарыг бажын суйбап-суйбап, көгүдүп, оожуктургаш, кичээлин уламчылай берген. Калчаа Караш иштинде амырап-амырап, “сээдең” уругну база бир шымчааш, олче дылын ужулган.

Башкы Хайыраа-биле дыка-ла бергедежип турган. Та канчаар төл ыйнаан, хамык уругларның доразы. Үжүктерни кандыг-даа арга-биле бижидерге, ыяап-ла өскээр шыйып алгаш чоруй баар. Доктаадып мырыңай шыдавас. Аңаа көөрдө, шынын чугаалаар апаар, Караштың өөренири тергиин. Бижири эки. Үжүк доктаадыр талазы-биле дээрелерниң санында. Өөрү шын эвес харыылаан болза, тенектенип-даа олудундан алгырып олурар. Ындыг боорга башкы Карашка бо-ла сагындырар:

—Чанында Хайыраага бичии дузалажып көр, Караш. Уттупкан үжүктерин айтып берип ор — дээр. А Караш дээрге дузалажыр хамаанчок, күжүр Хайырааны ыгладыр кончуп алган олурар. Бүдүү шымчыптарын база утпас.

Бир хүн баштайгы кичээлге Хайыраа авазы-биле кирип келген.

—Көрүңер, башкы! Хөөкүй уруумнун чанында олурар оол эът-кежин көгөрти шымчып каан — дээш, уруунун эктин көргүзүп, бодун шымчып каапкан дег, ыглап бадырыпкан. Башкы аваның ыы-сыызын дыңнап, маадыржып олурган Карашче шириин көрүп келген.

Аныяк чараш ава хорадап, үрдүнүп олурган оолче шыжыгып көргөш:

—Бо дүржок оолду мээң уруум чанындан ырадып көрүңер, башкы — деп, хөлчок дилээн аян-биле негээн... Карашты ооң соонда эң сөөлгү партада Коңзай деп шыырак оол-биле олуртуп каан.

Чылдар эртип турган. Оолдар, уруглар тенектенип, чокшуп, өөренип, класстан классче шилчип органнар. Чедиги класска Караш биле Хайыраа база кады олурганнар. Та чүге-ле чүве, чыл санында-ла башкылар, чаа-даа класс башкызы ыяап-ла оларны кады олуртуп каар. Эге класстарга база олар колдуунда кады олуруп келгеннер.

Чапсар үезинде Караш өөрөнгөн чаңы-биле Хайырааның демир-үжүүн ушта соп, ооң белеткелинге шаптыктап олурган. Хайыраа хорадап, ажынганындан холунда ному-биле Караштың бажын орта тудускан. Манавааны удурланыышкындан оол аажок элдепсинип: “Шорузун але мооң!” — деп, иштинде кочулап, каржы харыы бээринге белеткенип, Хайырааның кыдыраашта чүве бижип олурган холунче, оларны чаа көрүп каан дег, топтап көргөн. Уругнун биеэги чолдак-чолдак салаалары узун чинге-чинге апарганын ол чаа эскерип каан: бижиириниң дүргөн, шевергини-даа аажок. Ону канчап эскербейн турганын Караш кайгаан. Оон бодап олурарга, Хайыраа — класста эң эки өөреникчи. Хайыраа өөрүнүн доразы тургаш, эң эки өөреникчиже чоорту өзе бергенин тенек Караш хамаанчок класста кым-даа эскербээн. Караш Хайырааны бүдүү топтап көрүп эгелээн: уруг бичии барбыгыр чаактарлыг эвес, узун чинге сынныг, шөйбексимээр шевергин арынныг апарган. Кылаң, чараш хоюг чаактары кызыл, карактары улуг-улуг, кара болган. Караш Хайырааны өске уруглар-биле деңнеп көөрге, олардан оранчок чараш болган. А Хайыраа ооң бодунда өскерлиишкиннерни, Караштың эскерип чарашсынып, магадап олурарын каяа билир, харын ооң чиге көрүжүндөн

эпчоксунуп, кара кирбиктерин дүйүп, алды эрнин ызырнып каап олурган...

Оон эгелээш, Караштың аажызы чиктии кончуг апарган. Хайыраага билбейн дээптерге оозу, быктынче кымчыладып кезээн эмдик аът дег, меңнеп, туткан-на чүүлү-биле аа бериптерге, харыы бербестээн. Чүгле Хайырааны эвес, өске-даа уругларны базынчактап эттей бербес апарган. Оваарымча чок дээпкеш, Хайыраадан кадыг харыы алгаш, Караш хөөкүй бажын парта кырынга салып алгаш, каттырып олулар болу берген. Чеже боор, черле угаанныг уруг Хайыраа Караштың кем чок апарганын база эскерип эгелээн:

—Көрүнер, уруглар! Караш шору өзе берген. Угаанныг, езулуг эр болган — деп, ол Караш дыңнап олурда, өөрүнге чарлаан.

—Ынчаар хөөреди бербе даан, Хайыраа — деп, Караш арны кызып, дилээн.

Ооң эң баштай уругга чугаалаан топтуг сөстери ол-ла боор.

—Артында-ла ыядып билир апарган моовус — деп, Хайыраа улам амыраан.

Ооң соонда Караш ооң эктинге холун салып-даа алырга, Хайыраа ажынмас апарган. Харын-даа ооң олче бүдүү кайгаан көрүжүн эскерип кааш, ээлдээ-биле хүлүмзүрүп каар. Хайырааның кайгамчык хүлүмзүрүүнүн чаражы саазынга-даа бижиттинмес! Бирги класска багай өөренир, четпес төрүттүнгөн ышкаш, ылбай, Карашка базындырар уруг ам кээп ооң бодунга дузалажыр: алгебра, геометрияга берге онаалгаларны канчаар күүседирин айтып, шын эвес бодаанын катап кылдырып, тайылбырлап бээр. Ындыг үелерде Карашка дыка өөрүнчүг. Ол Хайыраага дыка эргим, эки сөстөрни чугаалаарын оралдажыр. Ынчалза-даа ооң медреселинде ийи аңгы арын-нүүр демисежип турган. Бойдустуң кандыг-бир шаптараазынынга таварышкаш, частып чадап чораан кайгамчык чечекти эскербейн, ону хайыра чок таптай басып, ооң өзүлдезинге бичии-даа деткимче бербейн чорааш, кажан ол бүгү бергелерни шыдап эртип, көрүп ханмас кылдыр чечектели бээрге, ам эскерип,

ооң чанындан ыравастай берген оолдуң бажынга баштай кээп кандыг бодалдар кирерил? Ынчангаш иштики сагыш-сеткилинде ийи медезел демисежип турары ол.

Элээди назын эртип, чалы назын чоокшулап олулары бо-дур.

ОСКАЛ-ООЛ КУУЛААР

Тайып ужар, даянып турар

(Чечен чугаа)

Кара чаштан чаңгыс коданга ойнап өскөн, хаак аъттар-биле чарыштырып, хой кадарып, эки-бакты деңге үлежип өскөн, школаны кады дооскан чаңгысклассчы эжим Эник-оол-биле каш чыл бурунгаар найысылалдың төп базаарынга ужуражы бердим. Эжимни көөрүмге, элөп-түрээни кончуг, бажының дүгү авыргай, кеткен хеви хир чамга туттурган болду. Кады өскөн эжимниң ындыг байдалын көргөш, хейделе чүрээм саргып, хөңнүм баксырап келди. Шагдала эжимни дилеп чораан болгаш, ооң холун сегирип алгаш, хайым чоннуң аразындан үндүрө бердим. Амыр-менди солушканывыс соонда, эжим менден эгенгени-ле ол боор, дерин хирлиг аржыылы-биле чодуп, таакпызын кывыскаш, улай-улай соргулап, чүрөөн оожумнадып тур. Мен билбээченеп айтырдым:

—Кайы хире чурттап, кайда, чүнү канчап чор сен, эш?

Ол таакпызын база катап хандыр соргулааш, чугаалап эгеледи.

—Школа доосканывыс соонда шериг албанын ыраккы Чөөн чүкке эрттирдим. Халажып келгөш, чаңгысклассчывыс Долаана-биле өг-бүлө тудуп, аас-кежиктиг, ажыл-агыйлыг чурттап эгеледивис. Чоорту өг-бүлевис немежип, ийи чаптанчыг чаш кыстарлыг-даа апардывыс. Мен колхозтуң сүт сөөртүр машиназын мунуп турдум. Долаана фермага саанчылап турган. Амыдырал-чуртталгавыс дыка чедимчелиг болган. Ийи бодувустуң ажылдап алган шалыңывыс амыдыралга шуут чедер турду.

Партия, казак “Аныяктарны — мал ажылынче” деп кыйгы салган. Мурнакчы ажылчыннар боорувуска, биске

бир кодан хойну хүлээдиp берди. Кайывыстың-даа ада-иевис малчыннар. Мал ажылы биске кончуг чоок болгаш билдингир турган. Чүс төрүүр хойга онааштыр хураганнарны пландан үргүлчү ажыр ап турдувус. Чылдан чылче аргадуржулгавыс улам-на улгадып, көргүзүглериwис бедип олурган. Долаана-биле бистиң дугайывыста солун-сеткүүлге бижип, Хүндүлел самбыразынга чуруктарывысты азып, шаңнап-мактап-даа турдулар. Хүндүлел бижиkтер, өртекитг белектер та чеже чүве, билбес мен.

Ынчан чаа-ла күзээwистен кыштаавысче көжүп келгениwис ол чүве. Бир-ле кeжээ ыттар ээpe берди. Үнүп келиримге, бистиң суурнуң оолдары Кошкар-оол биле Сергей болду.

—Кегээн-Булакта даайым сугга чедирер дээш, ачам сугнуң беш кызыр инээн сүрүп бар чор бис. Оор-суктугда сагбас чүwелерни шынаага туткаш чоор деп. Кончуг моовалар чаза базар, бисти хилинчектеди. Аът-хөл-даа, алыс бодувус-даа шылай бердивис, орайтай берди, чедер чер ам-даа ырак. Бо инектерни чаңгыс дүне кажааңарга хондуруп аалы, акым. Бис бо чоруткаш, даайым сугнуң оолдарын эдeртип алгаш кээли. Бис ийи боларны сүрүп шыдавас-тыр бис, — деп, оолдарның шала улуу Кошкар-оол диледи.

—Ынчалыңар харын. Даштын кышкы кажаага хондуруп алыңар. Даарта хой үнмээнде, келир силер, оон башка хой кадарып чоруй баар мен.

Оолдар инектерин кышкы кажаада суккаш, так быжыглап кааш, улай аъттаныпканнар. Даң аткан, оолдар-даа сураг. Биче дүш чetкен. Оолдар ам-даа сураг. Ам канчаар, күрүне малын аштадып алгаш турар эwес, хойларым ажыткаш, аал долгандыр дозуп, манагзынып шаг болдум. Чүве дагжаан соонда, кыштаг адаанда тейжигеш артындан чиик машина үне халып келген.

Келзе-ле, участок төлээзи Уран-оол, инектерин чидирген Нимажап, Итпикпен суглар болган.

—Дүүн кeжээки имирде кодан кыдыындан беш сувай инээwисти оорлаттывыс. Кончуг даң бажында тура халышкаш истээриwиске, ийи аъттыг кижидорт-ла сээң коданыңда эkкелген-дир. Үнген ис база чок. Сени-даа

дүвүретпейн суурже халыткаш, шагдаа эккелдивис бо. Кайда суктун, чугаала, — деп, Итпикпен хөрөктөнгөн.

—Көргүзөр, чугаалаар чүү боор. Бо кажаа иштинде турлар-ла. Дүүн кежээ 10 шак үезинде бистин суурнун оолдары Кошкар-оол биле Сергей кажалап кагдылар, Кегээн-Булакта даайы сугга чедирер бис дээр оолдар чорду. Ам дораан келир бис дээн оолдар, мен оларны манап тур мен, бичии манаптыңар.

—Машинаны хөлезилеп алган улус бис, оларны манаар чайывыс чок. Чүвениң ужуру билдингиче, силерни сугар апаар-дыр — деп, Уран-оол чарлык болду.

—Оор-суук-даа кылып чорбаан кижини мен. Ол оолдарны бажыңнап, байысаап көрүңөр. Мен актыг мен, ооң кадында чаңгыс өг бис. Ийи чаш уругларывыс база бар. Хойлар бөгүндарта төрүп эгелээр.

— Читкен инектер силерниң өдээңерде-дир. Чүвениң ужуру билдине бээрге, салыптар бис. Ам белеткениңер че!

Истелге доозулган. Суд. Кошкар-оол биле Сергей хамык бурууну Эник-оолдун кырынче чууй каапкан. Оларның баш бурунгаар дугурушканы-ла ол боор “Эник-оол акый оорлап эккелиңер дээрге, оорлаанывыс шын” деп, оолдар өчөөннөр. Эник-оолда камгаланырының кандыг-даа аргазы чок болган. Долаананың өчүүн суд херекке албаан. Инектер мээң өдээмге турганы шын, мээң буруу чогуумну шынзыдыптар херечилер база чок. Шак ынчаар актыг черге эргем казыдып, дөрт чылда шииттирдим. Ажылчын кижини илдең-не болгай. Мен лагерьге база-ла багай эвес ажылдап, шаңнадып, мактадып турдум. Эки күш-ажылым, сагылга-чурумум дээш мени эрте хостапты.

Мен херек адаанга кире бээримге, Долаана совхозтун хоюн хүлээдишкеш, суурда бажыңывысче көже берген. Баштай ырак эвес, Ак-Довуракта чүү боор, Долаана уруглары-биле үргүлчү кээп турдулар. Ол чагааны үргүлчү бижиш, совхозувуста, суурувуста чүү болуп турарын сонуургадап турду. Таптыг-ла ийи чыл чедип чорумда, бисти Тожуда ыяш белеткээр черже чорудупкан.

Аравыс ырап, ам чүгле чагаа-биле харылзажып тур бис. Бир-ле хүн чагаа алдым. Даштында хол үжүүн көөрүмге,

Долаананы эвес, өске хол үжүү, өске херээжен кижинии. Ол эгези. Оон бээр коргунчуг чагаалар кээп эгеледи. Ат салдынмаан, шевергин херээжен хол үжүү-биле бижит-тинген чагаалар кээп-ле турду.

Ол чагааларда Долаананың, мен чогулда, быжыг туруш чогуун, чаш уругларын ээн бажыңга каапкаш, азы кожаларыңга апарып кааш, кежээлерде ол-бо үен-даян оолдар-биле чоруп турарын, харын-даа өглүг-баштыг улус аразыңга кирип, Доктугу биле Долуманы мырыңай чарлырыңга чедирип турарын бижээн болду. Таанда, херээжен кижии үш, дөрт катап кайыын меге чүве бижиир. Мээң дунмаларым, угбаларым, чаңгысклассчыларым-даа бооп чадавас. Хөөкүй ак сеткилдиг кижии болгаш, мени баш удур сагындырып турары ол-дур деп иштимде бодап каан мен. Мен ол чагааларга долuzu-биле бүзүрөй берген мен. Херек адаандан хосталгаш, ам үш айның нүүрүн көрө бердим. “Өгленип-баштаныр дээн кижиге шаптыктап канчаар ону” деп бодааш, аал-оранымче-даа чанмадым. Ам Кызылда төрөлдөрүм аразында “тоткан черге тос хонуп, аштаан черге алды хонуп” чор мен. Таныш-көрүштеримден Долаананың дугайында айтырар дээш, дидинмес-тир мен, Долаана-даа канчаар, аныяк кижии ажил-амыдыралын тыва-ла бээр ыйнаан, чаш кыстарымны сактып, ийлээр чедип чор мен. Огулуг ажил чок мен. Мен ышкаш, амыдыралга кызаткан өөрлерим-биле таварышкан-на ажилдарны кылып, удур санажып, алган эвээш-биче акшаларывысты каттыштыргаш, арагаже үндүрүп чор бис. Тускай эртемим аайы-биле чолаачылаар дээримге албан, организация черлериниң эжии меңээ хааглыг, хоржок-тур. Хамык ужур мээң херек адаандан хосталган дугайында бижиик. Ону көргөн даргаларның “думчуу тыртыя” бээр-дир, ажил бар-даа болза, чок дээр. Долаанаже чагаа-даа биживедим, ону хей черге дүвүредип, балыг кырынче дус урган херээ чүү боор. Уругларымны кончуг сактыр-дыр мен. Каш-даа катап акшам алгаш, Долаанаже, уругларымче чоруптар частым. Ынчалза-даа Долаананың дугайын бодап келиримге, чүрээм черле чагдатпас чорду, эжим.

Назыным ам-даа аныяк. Тайып ушкаш, даянып туруп кээп база болур-ла болгай. Чуртталганы катап эгелээр, ыт

ишпес ажыг сугдан шуут чарлыр деп шиитпирлеп алдым.

Актыг черге улус аксынга киргеш, чаа-ла эгелеп бар чыткан чуртталгамдан, ынак ажылымдан, эргим, чараш кадайымдан, энерелдиг ийи кызымдан чарылдым. Мээң бо мынчап хилинчектенип, түрөп чоруурум – чүгле мээң бодум буруум. Эмин эрттир кижиге бүзүрөп деп чүве ол-дур. “Ынанганың бажын ыт чиир, ынгыржааның бажын өрт чиир” деп чүве ол-дур. Мынчага ынак ажылымга чораан болзумза, күрүнеге та чеже баш мал өстүрүп берген мен, шак ол каргыштыг хүннү, Сергей биле Кошкар-оолду өлгүжемге кармап артар мен.

Сени элээн улуг албан-дужаалда ажылдап турар деп дыңнаан мен. Меңээ дузалажып, таптыг ажылдан тып берип көр, мен тура-соруумну көргүзүп көрейн. Сээң адыңны черле баксыратпас мен. Мени чүгле башкарып кагзыңза, артканын бодум билир мен.

—Ол шын-дыр. Кылган чазыыңны миннип, ооң даржыын эдилеп, арның кызып, эш-өөрүң, алган кадайың, ажы-төлүң мурнунга сагыш човап чорууруң эки-дир. Ындыг-даа болза, эмин эрттир бүзүрээчел, сеткилиң уян, кошкак-тыр сен. Херек адаанче кирип, аал-бажыңдан чарылганың ужурудаа ында. Чазыг кылбас, хоп-мегеге таварышпас кижичок. Анаа-ла улус аксынга бүзүрөп, актыг Долаананы буруудаткан херээн чок. Хамык чүвениң ужурун тывар, шын-мегезин хынаар, истээр турган сен. Долаана, сен чогуңда үен-даян чорук кылыр хамаанчок, ийи чаш кыстарын эктинден элетпейн, хырныңдан аштатпайн чорду. Долаана чыткан хой тургуспас, томаанныг, шиитпирлиг кижичок дээрзин бодуң кончуг эки билир сен.

Чамдык кара сагыштыг кижилер сээң амыдыралыңны ам-даа кудургайлазын, арага-дарыже дүлдүнзүн деп бодап чоруурлар. Ынчангаш Долаананың бодундан угжок улуг, чоокта чаа өөнүң ишти чок болган, дөрт-беш ажы-төлдүг Доктугу-биле холбашкан деп чугааның үндезини ында. Ооң автору – Чаңмаа. Чаңмаа-биле сен шериг чорууруң мурнунда эптиг-найыралдыг, харын-даа ынак чордуңар, кады чурттаар деп турдуңар чоп. Шеригден келгеш, сен Долаана-биле аас-

кежиктиг, ажы-төлдүг, ынак ажылдыг чурттай бээриңерге, ол адааргап, хорадап, ишти ирип чораан. Сээң чазыг кылыптарыңны ол манап чораан. Ол ынчаар болган-даа. Чаңмаа сенден хомудаан сеткилин ынчаар негээн. Канчап билир, Кошкар-оол биле Сергейни ол акша-төгери-к-биле хөлезилеп тургаш, чоруткан-даа чадавас. Оор кижиге келген, үнгөн истерни будаар ужурлуг, а олар шуут-ла дорт сээн коданыңче кирип келген-дир. Ол-даа канчаар, эрткен үени катап эгидер эвес. Ат салбаан, хоп-меге-биле долган чагааларга сээң ындыг дүргөн бүзүрөп, аал-ораныңга барбайн, чер кезип, улчуп чорууруңну Серемаа-биле бис кайгап чор бис. Чазыг турган-даа дижик, сен ону эдер талазы-биле чүнү-даа кылбаан сен. Кожа-хелбээ бажыңга үнүп-киржи-п, дузалажып-даа турду-ла ыйнаан. Долаананың дилээн езугаар Серемаа-биле сени дилеп, сураглап шаг болдувус. Ында-мында сурааң үнер, тывылбас болдуң. Согур душ бооп, таваржып келдивис. Серемаа базардан эът садып эккел дээн, чор мен. Че, чоруулу, эъттен садып алгаш, бажыңга бараалы. Орук ара чугааны уламчылаар бис.

–Мырыңай чоокта чаа Долаанадан база бир чагаа алдывыс. Сээң херектен адырылгаш, төрелдерин бажыңнарын кезип, орта ажыл-хожул чок, тыпкан-көргөн акшаңны ажыг арагаже чарыгдап, тояп чорууруңну билир чорду. Сээң бүзүрээчелиңни ол база кайгап чор.

Бир удаа сени дилеп, сураглап маңаа база келди. Бистин бажыңнывыска турду. Ында-мында сурааң үнер, сугже октаан даш дег, тывылбас кижиге болдуң. Ажы-төлдүг, ажыл-хожулдуг кижиге чеже боор. Биске чагааш, чана берди.

Сени нүгүлдөп, мегелеп тургаш, херек адаанче киирген Сергей биле Кошкар-оолга барып, уругларымың адазын тып эккеп беринер деп чарбып база турган болду.

Сөөлгү чагаазын мынчаар дооскан:

“Бир эвес Эник-оолду тып алзыңарза, хоп-мегеге бүзүрөвейн, алган кадайың, ийлээр четкен чаш уругларың манап турар, чүү-даа болбаан, чанып кел деп сөглөп көрүңер”.

Чер кезип, тояп, арагалап, дөргүл-төрелдеринге аартык болуп чорбайн, манап чоруур ынак кижилеринче чанывыт. Че, чоруулу. Бажыңга барып, идик-хевинг солуге, алган

кадайыңга, ажы-төлүңгө суй-белектерден саттын. Идик-хепти, акша-төгерикти белеткеп каан бис. Балдырын дыңзып, бут кырынга туруп келгеш, эгидип бээр сен ыйнаан.

Эжимни көөрүмгө, черде кадап каан чагы дег, бир-ле чүве дугайын ханы боданып тур. Элээн болганда, ол карактарындан дамдылап турар чаштарны чудуруунуң арты-биле чоткаш, чугаалады.

—Шын-дыр, эжим. Мен-даа улузумче чоруптайн. Чаңгыс-классчыларым силер эвес болзуңарза, ам-даа та кажанга чедир турум чурттаар чер, ажыл-хожул чок улчуп, улуска аартыктадып чоруур кижин мен. Сээң чагың-биле бөгүн дораан аъттаныптайн. Долаананың мурнунга буруум миннийн, чаш кыстарымның куюмнаанын оожумнадыңн, үлегерлиг ада болуйн. Ам-даа орай эвес-тир. Үр-даа болбайн, эжин дугайында эки сөстөрүн дыңнай бээр сен.

Эживисти ынчаар үдээн бис. Өг-бүлө эптиг-найыралдыг чурттап эгелээн. Ол ынак ажылын база катап эгелеп, совхозтуң бир кодан ангор өшкүзүн хүлээп алган. Ооругда кыштап, Бел-Орукта чайлаглап чоруурун үргүлчү дыңнадып турдулар.

Бир-ле катап ажылымдан шала туруксай берген чедип келдим, идик-хевим уштуп тур мен. Хенертен залдан кады кырааным, уругларым иези Серемаам өөрүшкү-маңнайлыг үнө халып келди.

—Ачазы, сеңээ өөрүшкүлүг медээ дыңнадыңн дээш, манап шаг болдум.

Эки медээ сураа дыңнааш, шылап, турупканым безин уттупкаш, кадайымның соондан залче кире халып келдим. Ооң холунда дүрө тудуп каан “Шын” солуну көрүп кагдым.

—Кым-дыр бо? Эр-хей. “Сөглээн сөс — керткен ыяш” деп чүве ол-дур. Ол бистиң, ынак Долааназының, совхоз баштаар чериниң идегелин, бодунуң берген даңгыраан бадыткаан-дыр. Эштеривис-биле ам каш-ла хонгаш ужура-жыр-дыр бис — деп чугааланмышаан, чөмненир өрээлче чорупту. Ол черле ындыг чаңныг кижин, өөрээнде, муңгараанда сагыш-сеткилин дыңналдыр чугааланы бээр.

Көстүүмнү кеткеш, “Шынның” ажыдып каан арнын көрө бердим. Карак-ла бо! Эник-оол эжим менче көрүп алган каттырымзап чортуп олур, ону долгандыр аңгор өшкүлөр

таваар оѣттап чорлар. Та чеже баш чүве! Талыгырда дүдүскектиг тайгаларың харлыг баштары көстүп турар.

Адаанда мынчаар бижээн болду: “Кашпал” совхозтун өшкү кадарчылары Эник-оол Экер-оолович биле Долаана Чылбак-ооловна чылдан чылче улуг чедиишкиннерни, бедик көргүзүглерни чедип ап келгеннер. Мурнакчы малчыннар Бел-Орук деп черде чайлап, ангор өшкүлерин одарладып, семиртип турарлар. Олар бо ажыл-агый чылында 100 төрүүр өшкүдөн 120 анайларны онча-менди камгалап алгаш, совхозунуң, районнуң чемпионнары болганнар. Чемпион малчыннарны республика наадымынга киржир делегаттарга соңгаан”.

—“Тайып ужар — даянып турар” деп чүве ол-дур, авазы — деп, уругларым иезинге улуг чоргаарал-биле чугааладым.

—Ол-дур. Мен Эник-оолга бүзүрөп чордум. Удавас өөрлөривисти канчаар уткуурун боданыр херек.

Өөлөт ЧИҢМИТ

Дуңмамны кезеткеним

Дуңмам оол бар. Шынап-ла, дай аът угбас, тар эжикке сыңмас, делгем-не кижиге, аптара дег хөректиг. Боду чолдак, дакпышка хамаарышпас, хараа эвес, узун кижиге. Дуңмамны чижеглеп сөглээрге, ийи метр чыгам деңер даан, турарга узун, тударга дыңзыг дижири ышкаш аан. Адын безин Адыг-оол деп ада-иези шын-на адап каан. Ол хире делгем кижиге мажаалайны-даа сегирип алыр болза, чер чедирбес, хем кежирбес хире.

Ынчалза-даа хүрешке чер албас амытан чүве. Девип үнүп кээрге, көрүштүг-ле, амбын шары сагышка кирер, ону көргөн удурланыкчы мөге тутчуп албайн чыткаш-ла, ооң түрлүүндөн сири-кавы апаар. Ынчалзак Адыг-оол дуңмамның өөз агараш дээрин үргүлчү көөр мен. Ол хире чаагай амытан кээп дүжерге, чер безин сирт кынныр.

Ол та чүге ындыг кижиге, аамай-ла турган боор оң азы арга билбезинден чүве ийикпе, арзыланны арга-биле тудар деп чүве билбес-ле болганы ол боор оң. Хүрешке дуржулга чок бе дээрге, бо-ла девип үнүп кээр амытан болгай.

Мен хуумда, кара угаан-биле бодап орарымга, Адыг-оол дуңмам эмин эрттир семирээн кижиге, оон-даа бооп чадавас. Ишти дээрге бир-ле барба. Оозундан-на боор, кылаштап чорааш безин ышкып чоруур. Адыг-оол дуңмам кара ажыл кылып көрбээн, ак холдуг.

Сагыш ышкыш болза, ол хире кижиге күш-ажыл кылып, ылангыя тудугга суг ажылдаар болза, кайгамчык-ла боор, бүдүн чудукту колдуктап алган, шывыкка деңнеп кылаштап турар ыйнаан ол. Дуңмамны тудугга ажылдадыры-биле сүмелеп, чагып, сургап чадашкан мен. Хаайынга-даа какпас.

Пенсионер ачамның акшазы менээ четчир деп каар. Дорту-биле чугаалаарга, ол ажыл кылбас, чоруу үнмес чоржаң аът дег, шапты балды дег. Мен ышкыш ырбыска кижиге, ону ажылче албадаарынче арай сестир кижиге мен, чүге дизе хорадай, хомудай берзе канчаар, чуура тудуп кааптар-даа ыйнаан. Адазы ашак база мен дег, оглундан чөгенир:

—Улуг акызы чоонган сен, дуңманга ажылдан кылдырт! — деп, угдунмас улуг чүктү менээ чүктедип каар-ла болгай.

Даргалар безин Адыг-оол дуңмамны ажыл кылдыртып чадап каан. Чеже келдиртир, чеже чугаалаар, дүптүг сава дежилги дег, дүктүг чүве тазаргы дег болган чүве-дир ийин.

Ажыл кыл дээрге, аткаар баскаш чоруптар, арага көрүп каанда, адырылбастай бээр, элөп-чук дег элдеп-ле дуңмам ийин.

Адыг-оол дуңмамның эзирик чораанын көөр мен. Оон туржук, ында-хаая кээргээш, дуңмамга акша-көпейни бергилей кааптар чаңым барын чажырбас мен, кижиниң төрөөн чүвези, төрөөн ханы кончуг болгай, бакта кагжыр, экиде эдержир дээн эвес аан.

Бир-ле катап Кызыл хоорайга ажыл ужуң чорумда, Адыг-оол дуңмам эзирик менден адырылбастай берген. Ам канчаар, бир шөлээн бажыңга аппарып сергедир дээш, эдерткеш, Найырал кудумчүзун өрү өскепкен мен.

Дуңмамның эзирии улуу улуг-даа болза, билирин-не билир хире кижиге. Акызы мен чагып-сургап чорумда-ла:

—“Алдан дөрттүн” бирээзи мен — дээш, девип, самнап-ла эгеледи, кудумчу кудумчу-ла болгай, хөй-ниити чери аан. Кандыг кижилер уткуштур таварышпас дээр, эпчоксунгаш,

черже кире бээр чыгыы мен. Мээң дуңмам күжүр акызынын оозун кайын эскерер, улам-на эъди “изип” чор. Эзирик кижиге далай безин чоодадан деп чүве ол-ла болган боор. Чамдык улустар чанывысче безин чагдавас болгай: кайы ырактан, та кортканнары ол, та ыятканнары ол, думчуун дуглап алгаш эрткилээрин элээр киж и мен эскерип чордум. Дуңмамны доктаадып, оожургадып чадап каан мен, дажый берген хемни доктаадыры болдунмас-ла болгай.

—Кайыын, чүден дуза дилээрил? — деп мугуртап, муңчулуп чорумда, ийи аныяк киж и кылаштажып орлар. Дуңмамның анчыг чаңы оларның база сеткилин шивегей-лепкен хевирлиг.

—Хөй-ниити черинге эзирик, чурум чок кандаай киж ил бо?! — дээш-ле, дуңмамче чоокшулап бар чорлар.

—Эзирикте четпестей бээр, мындыг амытан-дыр, барып сергедир дээш аппар чыдыр мен — деп оларга, угаадып бар чыткыжемче, бирээзиниң холу карбаш дээн соонда, хөөкүй дуңмам черде чыдыр. Та боксеру, та каратээизи, чонда кандыг киж илерни чок дээр боор. Дуңмамны силгип тургаш, оңгарып алдым.

—Моон соңгаар калчааравазын! — дээш, олар ак оруун улап чоруптулар.

Дуңмам кезек оргаш, элең-тендиң туруп келди. Өездип өлүр дей берген өшкү дег, эзирик караан менче өлерерти көргөш:

—Бо кандаай ашак сен, киж и үстүрүп турар! — дээш, менде-ле келди.

—Мен эвес, дуу оолдар-дыр — деп шынын чугаалаа-рымга-даа, херекке албас хире. Улам-на багай акызы менче халдап, кадалып аажок ийин мон.

Ам канчап канчаар ону, шывык туткан кижиге ыт, шынын чугаалаан кижиге киж и каржы, чеже ооң-биле ылчыннажып турар, өскээр өчүп дүжүрүптүм-не:

—Чүл, ынчаш! Сени чеже чагырар, чеже сургаар мен! Бир үстүреримге, моорай-ла бердиң, ийи дугаарын немептер болзумза, эрте бээр киж и-ле-дир сен. Харын кел! Сен хамаанчок, тайганың тас адыындан коргар чайым чок! — дээш-ле, чеже болур, чеди өкпем чештине берген.

Дуңмам олуруп алды. Шүжүгейнип ор. Охаай, охаай, оожургазын, сергезин, өл кургаар, эзирик сергээр. Чүү шаг болганда:

— Акый! — дей-дир. Дыңнап тур мен. — Буруулуг болдум, мени үстүрбейн көр, сергей бердим — деп, бо ийин моң.

Чазак чагырга чок кижн сөзүн сөглөй бээрге, амыраа-рымны чүү дээр! Харын-даа дуңмамны кээргей берген мен:

— Моон соңгаар хөй-ниити черинге чурум үрээринни соксат! Чонну хүндүлээр чоор, ам мээң соом-биле кылаштап ор — дээш, бурунгаар базыптарымга, бурундуктаан шары дег, дуңмам күжүр мээң соом-биле челип ор...

Ол таварылганың соонда дуңмамның дыңнангыры аажок апарган деңер даан, акызының кара аайында. Ылаңгыя дуңмам эзеңгизин “дыңзыдыпканда”, акызы мени кайы ырактан көрүп кааш, дезиптер. Ынчан ол шаашкактаан шарыга-даа, аадамнаан аътка-даа алдыртпас.

Дуңмамны ажылче албадаар арганы база тып алган мен. Ол ам тудугда ажылдап турар. Катташкак казызы безин сыыгаан. Сыны шилгедек апарган.

Ам-на “алдан дөрттүн” чириин дуглаарын дуңмамга сүмелээр мен.

Раиса ЛАМАЖАП

Чуртталганың аагы

Бүрүлерде мөндүннөшкен шалың суу чылыг херелдерге бусталып чидип турган. Пөштүн будуунда олурган кушкаш чаа үнгөн хүнге бодунуң өөрүшкүзүн илередип, хөглүг ырлап, бир будуктан өске будукче дамчып, эдип чораан.

Ырак черден-не баскан боор, аар чүктешкилик, кижн ортузу чеде берген эр кижн улуг артты ажып келген. Эрткен-дүшкен чорумалдарның орук ара доктаап, оран-таңдызынга аъжы-чеминиң дээжизин чажып, хадак баглаар чери чоон улуг шивиниң чанынга чедип келген. Эктинде аар чүктешкизин черже салып бадырыпкаш, арнында дерин чеңиниң ужу-биле чоткан. Чүктеп чорааны шоодайның аксында баан чежип, ында бичежек термосту уштуп келгеш, одагга кудуп алганы кара шайның үстүн оран-таңдызынче

чашкаш, иже берген. Чоон шивиниң баарында эрткен-дүшкөн чорумалдарның-на кылып кааны ол боор, сандайга олуруп алган. Куурара оңа берген чолдак тонунуң иштики карманынче холун суккаш, таакпызын уштуп кыпсып алгаш, харамдыгып, улай-улай соргулаан.

Арны-бажын ылавылап көөрге, шевергини сүргей, кырлагар думчуктут, карактары улуг, кадыр хавактыг. Хаваан кежилдир шыйып каан чүве дег ханы сыгыглар бар. Көрүжү мунгаргай. Ырак тайгаларның бажынче караан имирерти көрүп алган, ханы бодалдарга алзып, таакпызын тыртып орган.

Аңгыр-оол сөөлгү үелерде бажыңыга туруксавас апарган. Тайга-таскыл кезип, аң-мең сүрүп, кат-чимис, эм оъттар чыып чоруксаар. Тайгага чеди-сес хонупкаш, ажы-төлүн, алган кадайын сагынгаш, тыпкан олчазын, чыгган кат-чимизин чедирип чаныптар. Тайгадан келирге, кадайы элээр болган. Бажыңыга каш хонуп, иштики-даштыкы ажылдарын кылып, өг-бүлезинге дузалажып турган.

Чечекмаазы ийи-бирни амзапкаш келирге, ооң чанынга турган-даа ажыы чок: эзирээнде, чалчыттынар, алгырар-кышкырар, тутканы-биле соккулаар... Ажы-толүнге-даа, ал-ботка-даа халалыг апарган. Назын улгадып келген болгаш Чечекмааның ындыг аажызындан могоп, түвексинер апарган. Ол мооң мурнунда эдержип чорааны эштери оолдарга сеткилиниң ханызындан адааргаан. Олар кадайлары-биле ажы-төлүнүң уругларын чедип алган селгүүстеп чоруурун көргөн. Мен мындыг чораан болзумза аар деп бодагылаар. Аңгыр-оолдуң ижин-кара чок чугаалажыр эш-өөрү хамаан чок, дөргүл-төрелдери хая көрнү берген. Бо-ла бүгү — Чечекмааның хайы. Эзириинде оларже база шорлур болгай.

Чечекмаа элээрде, холу туттунгур, ажыл-агыйжы, аш-чем белеткеп кылып турда канчаар ону! Эвээш чемни каш янзы кылдыр хуулдуруптар. Чаңгыс багай чүвези — боду арагаже “кыдат хырба” дег, чыпшына бергени. Ол иже бергенде, хонук-хонуу-биле, ай-даа чедер... Чугаалап, ээрежип, хол дээп эттеп, эмнедип-даа чадашкан. Кара шору,

дедир тепкеш чыдыпкан. Бо бүгүдө Аңгыр-оол бодунуң буруузу барын бодап чоруур. Дүвүрөөн бот, дүктейген баш, ам канчаар. Чуртталганың аагын өлгүжеге эдилээр ужурга таварышкан.

Чечекмааны кадай кылдыр алыр мурнунда Аңгыр-оол өглүг-баштыг чораан. Баштайгы кадайы Катя-биле беш-алды чыл чурттаан. Оозу иштелбес-хырынналбас боорга, чарлы берген. Ийи куу сыра дег, бот-боттарынче көржүп алгаш, канчап кырыыр. Чаш кижиниң алгызы безин өгге, арга долу куш үнү дег болгай.

Катя каш чыл иштинде кижиге барбайн чоруп-чоруп, бодундан он хар биче оол-биле өг-бүлө тудуп, бир оолдуг болганнар. Ол ашаа-биле шыдалдыг, тодуг-догаа, машина-балгаттыг эки чурттай бергеннер.

Аңгыр-оолга кадайы Чечекмаа ийи оолду, ийи кысты хайырлаан. Ажы-төл чок чораан болгаш, Аңгыр-оол уругларынга ынаа хөлчок. Оларның чуртталгазы өскелер-биле бир дөмей, бодунуң калбак оруу-биле чоруп орган. Ынчалза-даа...

Баштайгы ынакшыл уттундурбас, эргижиревес, дадарбас дээри шын. Бир хүн Аңгыр-оол амыдыралының аайы-биле Кызыл ажып чорааш, кудумчуга Катяга ужуражы берген. Чүгө-ле ийик, ооң уттундуруп бар чорааны чалыы үезиниң ынакшылы сагышка кирип, чүрээ чым-сырт кыннып, саргый берген.

Катяның кеттинип алганы шевергини хөлчок. Узун, кызыл чечектерлиг платъези Катяның чиңгежек дурт-сынын аян кирип турган. Чаактары долбанналдыр кыза берген, карактарында өөрүшкүнүң оду чайынналган. Аңгыр-оолду көрүп кааш, хүлүмзүрүп, чиңгежек узун салааларын сунуп мендилешкен.

Сырый үнген теректерниң чанында сандайга олуруп алганнар. Аңгыр-оол Катяның арнынче бир дугаар көрүп каан чүве дег, көрүп оруп-оруп, чугаалаан:

—Чарылганывыстан бээр чээрби ажыг чыл эртсе-даа, аажы-чаңың өскерилбээн, чаражың улам киткей берген-дир, Катя. Амыдырал-чуртталгазы эки боорга, херээжен улустуң

чаражы чылдың-на чазылган чечек дег боор чүве-дир, ам — диген.

—Ийе харын, чуртталгамга хомудавайн чор мен, Ангыр-оол. Эки чурттап чор мен. Мени иштелбес-хырынналбас дээш, чектеп чораан болгай сен. Бурган башкының ачызында оолдуг болдум. Өске киж-биле амыдырал туда-даа берген болзумза, сеңээ ынак чораан мен. Мени ыгладыр-ла кагганыңны сактып чор боор сен, аа? — дээш, Ангыр-оолдун холун тудуп, арнын аяар суйбаан.

Оон эгелээш-ле Ангыр-оол биле Катя хостуг үелеринде, улус көрбес черге ужуражып, аныяк чылдарында сөглөп шыдавайн чораан ынакшылы, та чүүден, база катап, күскээр чечээ частыр сакура дег, дагын кыптыгып эгелээн.

Ындыг бир ужуражылга үезинде, Катязын черге чыттырып алгаш, изиг-изиг ошкап чыткан үезинде, Ангыр-оолдун кадайы Чечекмаа оларның мурнунда бо турган...

Ангыр-оолдун сөөлгү үеде аажы-чаңы өскелиг апарганын Чечекмаа эскерип турган. Чүве ыыттавас, бир-ле чүвени ханы боданган, соңга өттүр кайгап турар. Кадайынга эргеленири безин өскелиг, чок болза “хүнзедир шылай бердим” дээш, хая көрүнгөш, ыак чыдыптар. “Бо черле анаа эвес-тир эвеспе” деп бодапкаш, Ангыр-оолдун хүнзедир каяа чидип, чүнү кылып чораанын бүдүү истеп, ылавылап чорааны ол.

Чечекмааның хомудааны эриин ажыр чалгаан далай дег хайнып-мөөреп, хөрек иштинде чүректи ажыңнадыр саргыдып келген. Балыг киткеп, аак-кээги дендей берген. Ол аарыгны арага-биле “эмнеп” эгелээн. Ол “эмнээшкин” чүге чедире бээрин билир-ле болгай бис.

Бир-ле катап Чечекмаа кудумчуга эзирик чорда, Катя таваржы берген. Кырынче халып, ол-бо сөглөп, дивээни чок. Катя карак ажыт дезипкен. Эң хомуданчыг чүве ооң божувас-төрүвези болган. “Үреден садып, тарыдып ал, эшпи” деп сөглээни ижин-баарны ажыңнадып келир, хомуданчыг болган.

Чечекмааның аажы-чаңы өскерилген. Кож-а-хелбээ улус-чон кайгап, чугаалажып турган. “Херээжен киж-и боду

бажын тудуп, боданмас чүве болза, эр улусту мурнай арагага алзыр-дыр” деп, Аңгыр-оол мунгаргай боданып олурган.

Чечекмааны эптеп, чөптээр аай-бажын тыппастаан, карак ажыт тайгаже, күш-хүнезинин чүктээш чоруптар — бичии хосталгазы-ла бо. Чечекмааның доңгунунга өжөшкөш, Аңгыр-оол биле Катя харылзаазын үспээн. Бар-ла турган өөрүшкүзүн, муңгаралын, хомудалын Катяга тө каап берип турганы ол.

Катя, Аңгыр-оолдуң чарлы бергенинге ам келгеш хомудап, катап эптежир чүзүл?.. Моон эки чүве үнер бе? Чазыг кылыпкаш, карак чажын тө чажыптарга, кымга дуза болурул? Ынакшылды камнаvas болза, хоржок.

...Аңгыр-оол тырткан таакпызының көзү салаазының баштарын чий бээрге, меңнеп, улуг бодалдардан отту чаштап, савада арткан шайын төндүр пактапкаш, хөрээн долдур агаарны киир тынгаш, чуртталгазының аагынга алыскан сеткили куюм хевээр, машина оруунче углапкан.

Эзимнин чижик кужу дыт чөвүрээзинде маңнашкан чемижин теп чивишаан, эртенги хүнге аян тудуп, Аңгыр-оолду кыжыраан чүве дег, ынаар-ла ыры-шоору-биле ужуп чорупкан.

Аа бокта...

(Бичии тоожу)

Даглар баштарынга солаңгылап турган кызыл хүн эстип, тайлы берген. Чоорту имиртиңнеп, кижиниң мунуп чораан аъдының кулактары безин көзүлбейн баар, карак дешпе караңгы долгандыр хөме көжөгелеп орда, үшкү улдуңу чемирлип эгелээн ай мурнуу-чөөн чүкте тайга-тандыларны куспактавышаан, хереп үнүп келген. Дээр дүвүндө санаттынмас улуг, биче сылдыстарның кызаңайнып турган отчугаштары имистели берген. Айдын, чылыг чайгы дүнелерде арыг агаар тынып, чымчак сырынга челбидип оруксанчыг, аткан даңның сарыг хаяазын уткууп хонуксанчыг.

Шагдыр оглу Владимир Байырның мындыг магаданчыг чайгы кежээлерде даштыгаа агаарлап, сагыш хандыр дыштаныр харыы чок: ала чайның дургузунда орунга өрү көрүп алгаш, чыдып келген. Ол чүгө кежи биле сөөгү артып, диригге өлүр чеде бергенил?

Чайның башкы айының чаазында ол хоорай төвүнгө чедип, херек бүдүрүп аар дээш, микроавтобуска чоруп орган. Орук ара машиналар, чарышкан ышкаш, шывараңайнып, каржып-ла турган. “Чарыштырган хөй аъттар ышкаш, машина башкарып чоруур чолаачылар чүү кончуг шавар чоор?.. А-аа... Кымны-даа мурнап, кырган-даа, чалыы-даа пассажирлер бөлүп аар дээш, кыңгырткайнып дүрбүшкеш, кылагары читпес, хөрөңги тургузар көпеектер чыып аар дээш, кызыл тынын артынга каап, карактары кыза берген халдып турарлар. Акша-ла акша дээш, айыыл кылып, олурган улустуң амы-тынынга четсе кончуг-дур. Өршээзин ыңай” деп бодап орган. Ооң олурган автобузу машиналарга чүгле үскүлешпейн, каржып эртерге, Байырның карактары шокараңайнып, чүрээ сиңейнип чораан. Белдирлешкек орук аксынга халдып бар чыткан чүэк машиназының хажыызы-биле мурнап эртип чыдырда, карак чивеш аразында чык-ла дээн. Байырның карактарының оду кызаш,

чиигеш дээн соонда, бир-ле чүвеге үскеш, оон чүү болганын көрбээн, бодунуң канчап барганын билбээн.

Үр үеде соктундур удааш, оттуп келген ышкаш, Байыр шаг-шинээ үстү берген, имирертир көрүп чыдарга, бажыңы эвес, эмнелге болган. Шимченирге эът-кежиниң аарышкылыыңга човууртай-човууртай, арай боорда ковайып келгеш, оң холу-биле бажын суйбаарга, шарыглыг, солагай будун тударга, гипстеп каан боорга, алаңы азып, кайгап калган. Мойну ээлбес-даа болза, карак уштап ол-бо талазынче көргөн: хажыызында кижиге караан шийип алган, човууртаан, бир талазында аныяк оол карактары кылаңайнып, Байырже көрүп чыткан. Эжик ажыттыңган соонда, ак халаттыг, сумка тудуп алган херээжен кижиге кирип келгеш, чаныңга кээп олуруп алган. “Кым боор?” — деп, Байыр танывайн көрүп орган.

—Ой, экизин аа... Ачазы миннип келген ышкакжыл. Ковайып олурба, чыдып ал че, шимчеве — дээш, сыртың салгаш, өрү көрүндүр аяар чыттырып кааш, сумказың үжей берген.

—Силерни кым дээрл? Танывайн чыдыр мен — дээш, караан имирээртип алган чыткан.

Анчымаа Алдын-ооловна сырбаш дээш, ооң чаныңга чыпшыр олуруп алган.

—Мени топтап көр даан. Сактып, танып каар сен. Сагыжыңда арын-шырайым, аажы-чаңым уттундурбас кылдыр артып калган кадайың Анчымаа ышкакжыл мен. Карааң шимме, өскээр көрбө — дээш, шаажаң аякка термостан сүттүг шай кудуп алган.

Байыр чивеш дивейн көрүп чыткаш, хүлүмзүрээш, шаг чогу ындыг болган боор, үнү үзүктелип, чугаалаан:

—Аа... сен шээйил сен.. ажы-төлүм... авазы аан — дээш, амырааныңдан карактарының оду чырып айтырган: — Мени чүгө... эмнелгеде чыттырып кааныңар ол?

—Баштай шайлап ал. Оон чугаалап бээр мен — дээш, секперей берген шайны шопулак-биле ижиртип эгелээн.

—Дүүн эртен ажыл-херек ужун хоорай төвүнче бар чыткаш, аварияга таварышканыңны сагынмас-тыр сен бе?

— деп, бир аякты төндүр ижиптерге, Володядан айтырган.

—Авария... — дээш, чүү болганын сактып чадап, боданып чыткан.

—Сээң олурганың микроавтобус чүүк машиназынга үскеш, ийи аңдарлып, чуура дүшкен. Чолаачы боду, үш кижилер ол-ла черинге ыш-биле барган. Бо оолдар база ол автобуска олурганнар. Аас-кежик бооп, харын-даа дириг арткан ышкакжыл сен. Бурган башкының авыралында салымың чаагай, сүлдең бедик, чурттаар назының узун болганы ол-дур. Шуптувус ам өөрүп, амырап тур бис. Эрткен дүне сээң чаныңга улуг уруувус-биле карак шиммейн ора хондувус — дээш, Анчымаа ашаанче чазык-чаагай көрүп орган.

—Ам-на сактып келдим. Бүдүү билир турган болза, ол автобуска олурбас турган-дыр мен. Чик-чак-ла дээн чүве, ооң соонда чүү болганын билбес-тир мен. Чолаачы эзирик чораан-дыр бе? — деп айтыргаш, караан чоттуна берген.

—Эксперт комиссиязы эзирик деп түңнел үндүргенин дыңнадым. Акшага амы-тынын орнаан, аш карактыг, арагага албыстаан куурумчунуң машиназынга иттириг бооп олурупканыңга эмин эрттир хомудава, караан арыг чажын дамдылатпа. Муңгарава, салдынма. Сынган сөөктер тутчуп, эттине бээр, маңнап турар апаар сен. Бистиң аравыска-ла чорзунза, ажырбас. Оон ажылдаар сен ыйнаан. Хей-аъдың көдүрүп, биске ооргалан — деп, Анчымаа ашааның сеткилин өөртүп, чугаалап орда, эмчи сестразы кирип келген.

—Экии, Шагдырович! Честем медедел кирип келген, чүү кончуг эки чоор — дээш, дамырже эм дамдыладыр херекселди белеткеп эгелээн.

—Бо дуңмам биске дыңнадып, буянны көргүстү. Оон башка сени мында деп кымдан дыңнаар ийик бис — дээш, Анчымаа сандайже чайлады олуруп алган.

—Долаана, четтирдим, уруум — дээш, Байыр оң холун орун кырынга сула салып берген...

* * *

Тынышты бачымнадыр изий-даа бээр, үерледир чаап, ыглай-даа бээр болза, ие-черниң дириг ээзи — кижилерниң, дириг амытаннарның амыдыраарыңга хайырлаар буянын

өргүүр чаагай чай адакталып келген. Чырыын, чылыын черже саарар хүннүн караа сооп, ооң дурту кыскалаан. Бедик тайга-таскылдарда оът-сигенниң бажы хүрерип эгелээн.

Тозан хире хонукта орун кырынга чыдарга, чыргал кайда боор, шыланчыг-даа, шугулданчыг-даа болу берген. Сактыышкыннарның болгаш күзелдерниң тайлыы-биле Владимир Байыр чааскаан химиренип чугааланы бээр апарган. Ол эрткен чайын суг тывалаар кожазы Андрей Алексеевичини өттүнүп, бажыңының кудумчу талазында соңгалар дужунда херим баарынга үш-дөрт кижиле олуруптар сандай кылып алган. Бажыңның чөөн талазы кежээликтей хөлөгөлөп кээрге, сандайга олуруп алгаш, эрткен-дүшкөн улус кайгап, таныжар улустары-биле хөөрежиپ орага, сагышка дыш, магалыг-ла турган. Бо чайны өттүр чүгле дээвиір кайгап, кадайы, ажы-төлү, ужуражып келген төрөлдери-биле, эш-өөрү-биле чугаалажырга-даа, Байырның сагыжы саарзык, бажы тулупталдыр ыжып калган. Ханада азып каан шак-ла соксаал чок ажылдап турар. “Батарей-биле ажылдаар шак канчап чык-чык дээр дааш үндүрер чоор?” — деп аайын тыппайн, боданып чыткан. Көрүп-ле чыдарга, циферблатты долгандыр халып турар секунда согунчугажы бир шыйыгны эрткеш-ле, шак-шак дээш, сирлеш дээр болган. Мооң мурнунда ону эскербейн чораан бодун чемелеп чыткан. Бодунуң кичээнгей чок чораанын кайгап каан. Ол шактын дең-дески чык-чык дээр даажынче кичээнгей салбайн, дыңнааланып чыткан. Соңганың форточказын ажыдып каан, ымыраа-сээк кирбезин дээш, марля-биле дуглай кадап каан болгаш, кудумчудан дааш-шимээн, эрткен улустуң чугаазы тодаргай дыңналыр. Байыр чаагын оң холунга салып алгаш чыдарга, хенертен кыс кижиниң чинге үнү соңга өттүр чаңгыланы берген. Ол сырбаш дээн. “Чүү болу берди?” дээш, даянгыжыңга тендирип туруп келгеш, соңганың көжегезин дүвү-далаш ажыдыпкаш көөрге, хып дээн аныяк оол биле уруг кылып каан сандайында баштарын үскүлештирип алган олурганнар. Үш дүн ортузунда кыс кижиниң чамдыкта

ыткыр каткызын, бирде чииртим алгызын чай дургузунда дыңнап келген. Буду сыртыңайнып аарып турда-ла, бар шаа-биле бедиктенип харап көөрге, чуга ак платъелиг уругну база-ла агарып көстүр сорочкалыг оол оң холу-биле хөрээн кежилдир куспактап, солагай холу-биле дөңмээн тудуп, уругнуң чаагында үзүп алган орган. Байыр улуг тынгаш, олуруп алгаш, ол боду аныяк херээжен-биле сандайда олуруп алган, ооң изиңнедир шонуп келир изиг, чымчак мага-бодунга чыпшыр олулар кылдыр бодай каапкаш, адышка сыңмас эмиглериң, чаязын суйбап, онзагай чаагай чыдын тынып олар ышкаш болган. Бодунга таарышкан кыс-биле ол хире чоокшулажы берген тааланчыг үеде эр кижиге-биле чүү бооп турарының ук-ужурун тодарадып тайылбырлаар дээш, чурттап келген назынында боданып келгеш, шын хары тып чадаан.

Хөй улус хайнып турар черге, хоорай кудумчузунга, паркка ховаган ышкаш будуттунуп, алдын, мөңгүн-биле каастанып алган, көрүп ханмас мага-боттук хып дээн аныяк-даа, назын ортузу-даа херээженнер таваржып эртерге, Байыр аныяанда безин оларже көрүнмейн, кичээнгей салбайн эрте бээр чораан. Таварышкан-на кыс кижиге бүрүзүңге ынакшаан ышкаш, оларның ээжээн баскы дег, сүрүп чоруп бээри, ынакшыл деп бе?

Ам кады чурттап олар кадайы-биле бир-ле дугаар таваржы бергенде, чүрээ ажыш дээш, тиккиледир соп, ооң көрүжүндөн арнын чажылар аайын тыппайн, алаң азып, көжээ ышкаш, шимчеш дивейн көрүп турган. Ол база карактары улгады берген Байырже кезек када чиге көрүп-көрүп, оруун уламчылап, токкуладаыр кылаштап чорупкан. Байырга кайгамчык чараш болган үе-чергези аныяк кыс кылаштап бар чыда, хая көрүңгенин соонче кайгап турган Байыр эскерип каан. “Сүрүп чедип кээйн-не дээш, кортканы ол бе? Азы мени сонургааны ол бе? Та өөренип, та ажылдап турар кижиге. Өглүг-баштыг, ажы-төлдүг-даа бооп болур. Дулгуякталгаш, арга чадаарда, хостуг ашак дилеп чоруур бооп чадавас. Моон соңгаар ооң-биле ужуражыр ирги мен бе? Ойт, бо канчап бардым? Ынакшый бергеним ол бе? Че,

таан-даа” деп бодапкаш, бодун чемелеп, чурттап турар общежитиезинче кылаштапкан. Оон бээр өөрүшкүнү-даа, муңгаралды-даа сөөртүп алган чээрби ажыг чылдар билдиртпейн эрте берген. “Ээ богда, кижиниң чуртталгазы мынчалдыр-ла шимеш дээр чүве-дир аа. Бо оол биле уруг ышкаш, хаяаланып адып кээр даңны уткуп чораан чалыы назыным чалбыыжында ам-даа чыннып чор мен. Ынакшыл-га сеткил-чүрээмни чүмү-биле алзыпкаш, ырлап-даа, ыглап-даа чораанымны утгупкан эвес мен, ынакшышкан чалыылар көргөш, чүгө дүвүрээрим ол? Амыдыралче чаа-ла бакылап эгелээн аныяктар ышкакжыл” деп бодун часкарган бодалдар-биле удуп чыдар хеймер оглун чаптап көрүп-көрүп, кадайының удуп чыдар өрээлинге даянгыыжын токкуладып, аскаңайнып кирип келген.

Сыртыының чүгле азыглары көстүр кылдыр чаптыла берген дыдырашсымаар кара чажын, чоорган кырында чада салып алган чаптанчыг ак холдарын, шала ийлендир чыдып алган долбанналчак кызыл арын-шырайын көрүп тура, хайыралыг кадайын эргеледип, куспактап чыдыксааш, чоорганны ажа тырттып чыдырда, чүрээ шимирт дээн. “Бурган өршээ, амыдыраар дээш, ары-сары хүннү бадыр могадыр ажылдааш, дыжын хандыр удуп чыдар хөөкүйнү чүгө оттура бердим? Мээң-даа мелегейимни...” — деп иштинде химиренип чугаалангаш, шуглап чыдырда, кадайы шимчеп, Байырже имирертир көрүп, эмиг-төжүн чажырган-зыг, чоорганын хөрээн дуй тыртып алгаш, айтырган:

—Каш шак-тыр? Мени чүгө оттуруп турарың ол? — деп айтыргаш, ковайып келгеш, бажының дүгүн аайлаштыр суйбап, ашаанче хүлүмзүрүп көргөн.

—Уду, уду... Ам-даа куш дүнү. Удуп чадааш, анаа кирип келдим, авазы — дээш, эжикче илгип бар чыдырда, Анчымаа айтырган:

—Чүгө удувайн, кеденгиирлеп кирип келдиң? Кылаштай бердиң бе?

—Кылаштаар харыым кайда боор. Даштын сандайда улус шимээнинден уйгум чаштай берди. Ам барып чыдыптайн — дээш, кадайынче көрүп турган.

—Арагалап олурар эзирик улус-тур бе? — деп, Анчымаа дүвүрөп айтыргаш, тура халып келгеш, халадын эштип, ашааның чанынга кылаштап келген.

—Чыра куспактажып орар оол биле уруг чорду — дээш, ыт чок барган.

—Мен барып бакылап көрейн—дээш, Анчымаа Байырның чыдар өрээлинге келгеш, соңга көжегезин ажыткаш, баштарын үскүлештирип алган аныяктарны, адааргаан ышкаш, көрүп турган.

Байыр кадайының артындан солагай холу-биле куспактап, бажының дүгүн чыттап, достагар допшуларлыг эмиглерин чоорту суйбап эгелээн.

—Куспактажып, ошкажып орар аныяктарны көргөш, мени эргеледип, чассытпышаан, таалал алыксай бердиң бе? — дээш, бут кырынга туруп албазын уттупкан ышкаш, бөле-хаара куспактаныпкан.

Байыр даянгыжыңга чөленип, солагай холу-биле кады кырып орар хайыралыг эжиниң куржалып келген холунга так кылдыр туттунуп алгаш, ооң кулаанга сымыранган:

—Ийе... бир дугаар хойгажып хонган ачы-буянның, айдың дүнени сактып келдим... Ону уттупканың ол бе? — дээш, дүргөн-дүргөн тынып, харын манаан ышкаш, ыт чок барган.

—Бисти бириктирген авыралдыг ол дүнени бо-ла сактып кээр-дир мен ийин... Ол бистиң-биле кады калыр ыйнаан... — дээш, ашаан орун кырынга камныы кончуг чыттырып алгаш, идик-хевин уштуп каапкаш, авазындан төрүттүнүп келгени ышкаш, кызыл эвеген манап чыткан Байырның кырынче чылбырып кире берген...

* * *

Олар кудумчуга согур душ бооп таварышканының соонда, хоорайның боду бүткен парыгында аныяктар танцылаар шөлге ужуражы бергеннер. Байыр ол уругнуң дурт-сынын, арны-бажын танып алган болгаш, эжи-биле кожа турда көрүп кааш, турган черинде көжээлени берген ышкаш, олче карак салбайн, көрүп турган. Уруг база танып

каан ышкаш, Байырже карактарының оду хып, көрүп турган. Оларның көрүжү уткужа берген. Уруг “бээр кел” деп имнээн ышкаш болган. Байыр оң холун хөрээнге үстүргеш, “мен бе” деп айтырганзыг, бажын согаш кылгаш, кылаштаар дээш, тендирий берген. “Эзирик эвес мен, арага ижер эвес мен, чүге тендирий бердим” — деп чугааланып-тарга, арны изиш, чүрээ чымырт дээн. Тыныжы бачымнай берген. Педагогика институтунда кады өөренип турар Орлан-оол дээр эжи-биле уругларның чанынга чедип келгеш, улус дыңнап кааптарындан корткан ышкаш, аяар үн-биле мендилешкеш, арнын танып алганы уругже дорт көргөн. Уругнуң чымчак, чырык көрүжүнге Байыр эсти берген, чүрээ сокпастап, тыныжы боглу берген ышкаш болган. Уруг база арны долбанналдыр кыза берген, бир-ле чүве чугаалаар дээн ышкаш, эрни шимчеп турган. “Самнап ойнаалы” деп чугаалаан деп билгеш, Байыр мөгейбишаан чалаан. Чиңге салааларлыг, чылыг, чымчак холдарын дыңзыды тудуп, ооргазын, көѳп-белдирин адыжы-биле чымчаңнадыр суйбап, Байыр ооң-биле кежээ дургу танцылап, чоок таныжып алган. Орлан-оол биле Байыр уругларны чурттап турар хөй аал чурттаар бажыңынга чедир үдеп кааннар. Ол-ла хевээр бөгүнге чедир чарылбайн кады чурттап келгеннер.

“Биске аас-кежикти хайырлаан ол кежээни сактып чоруурум кадайымга ынаамның херечизи боор. Бир дугаар кады хонган дүневис ажы-төлдүг болурувусту йөрээген” — деп сымыранып чыткаш, кадайын көөрге, бодунче көрүндүр чыдып алган, дүжөп чыдар хире, хүлүмзүрүп чыткан. “Хөөкүйнү, уругларымның, оолдарымның энерелдиг авазын... Чайгы шөлээзинде сагыш хандыр дыштанып албайн, мени азырап, огородка күдүжеңейнип, амыр-дыжын көргөн эвес, күстүң башкы айындан эгелээш, бүдүн өскүс арткан, ада-иезинге диригге кагдырган үен-даян аажы-чаңныг оолдар, уругларны өөредип, кижизидип эгелээр, кара хилинчээн көөр кижиле болгай. А мен бо кыжын бажыңга олура кыштаар дириг тулуп болган мен, аа, халак... Салым деп чүве бо-ла ыйнаан. Чер иштинге шыгжадып, кара довурак-биле хөмдүрбээним — аас-кежиим. Эттине бергеш,

амыдыраар дээш карак кызыл ажылдаар мен” — деп боданып ора, гипстиг будунуң кижиирин намдадып, холу-биле нугуп орган. Хеп-хенертен корткан, девидээн, дуза дилээн ышкаш, кыс кижиниң алгызы даң хаяазында чаңгыланы берген. Бут кырынга туруп албазын утгупкаш, орундан дүже халааш, согунналдыр доңгая дүжүп, хаваан шалага үзүп, алгырыпкаш, човууртай берген.

Анчымаа шимээнден, алгыдан оттуп кел-ле, тура халып келген.

—Чүү болду? Чүге даянгыгың чок тура халааның ол? Арны-бажың бүдүн-дүр бе? — деп девидеп айтырбышаан, тургузу көдүргөш, орунга чыттырып каан.

—Кыс кижии бар-ла үнү-биле чаңгыландыр алгырды. Бакылап көрөм. Бажың чанынга бак чүве болу берейн-не. Уругну сөөртүп, эттээр чыгы хире болза, милицияже телефоннавыт —дээш, хаваан суйбап көөрге, достая берген, харын-даа хан үндүр үспээн болган.

Анчымаа халадын дүвү-далаш эштипкеш, соңга өттүр көөрге, дүне сандайга олурган уруг платъези агараңайнып, кудумчу өрү хая көрнүп, маңнап бар чыткан. Оол ызырты сүрзе-даа, чыпшыр чедер хире кашпагай эвес, шүшпени кончуг шошкуп бар чыдарын эскерип кааш, дүвүрээн сагыжы оожургап, Байырның чанынга чедип келген.

—Сандайга куспактажып орган оол биле уруг-дур бе?

—Олар хире чорду. Уруг четтирбейн, кушталдыр маңнап чоруй барды. Оол четпес хире сүрүп бар чыдар чорду. Уруг оолдуң аспаандан адырлып, бодун арыг-чаагай кылдыр камгалап шыдаан деп билдим — дээш, кеттиниң эгелээн.

—Хөөкүй уругну бачым эртириксээн куурумчу чүве чыпшыр четкеш, чазарлап, күштеп шыдавас-ла болзунам. Кара сагыштыг, арын-нүүр чок кижии сеги доңгая дүжүп, довурак чылгап чытсын — деп, Байыр уругга болушканзыг химиренген.

—Ынча дыка сагыжың саргыдып чытпа. Бодуң бода. Даң бажы-даа болза, барып чем кылайын — дээш, Анчымаа үнө берген.

Владимир Шагдыровичиниң карактарына чуртталгазының эрткен оруктары, төрелдери, өөреникчилери, өг-

бүлезинге чоок эш-өөрү көстүп, оларның-биле ижин-кара чок хөөрежип оарар кылдыр бодай бээр болу берген.

* * *

Он шаа чыл иштинде идегелдиг хөлгези турган “Жигули-01” модельдиг машиназынга орнап алган бажыңының кудумчузунда улуг, кара карактарлыг, чугажак ак арынның, шилгедек дурт-сынның, ажык сеткилдиг, чугаакыр өөреникчизи Валентина Салчаковна чурттап турар. Ооң-биле ужурашканын Байыр сактып келген.

Черниң өңү ногаарарып, анай-хаактарның мочургазы частып эгелээнде, чывар чок, чылыы хөлчок часкы эртен автобустар доктаар черге Байыр үжен хар чоокшулай берген өөреникчизинге ужуражы бергеш, мендилежип, ажыл-агый дугайында чугаалажып тура, Валяга хенертен айтырыг салган:

—Валентина Салчаковна, кудаңче мени кажан чалаар сен? Чырыткылыг найырыңга баштактанып ырлавайн, эзимнелдир самнавайн, дываажан оранынче дыштанып чорууй барзымза канчаар сен? — деп айтыргаш, харыы эреп, чымчаа-биле көрүп турган.

Валентина Салчаковнаның ам-даа бопугур хевээр чаактары долбанналдыр кыза берген. Ол башкызының баштактанганын азы ылап-ла сеткилинден чугаалаанын догааштырып турган ышкаш, боданып тура, хүлүмзүрүвүшаан, чүү дээр эвес дээнзиг, чиктии сүргей харыылаан:

— Ашакка барбас мен, Владимир Шагдырович. Силер он хире хар аныяк турган болзуңарза, кадайыңардан чарып алгаш, ашак кылып аар ийик мен — дээш, ылап-ла сеткилинден чугаалаан ышкаш, башкызының арнынче дорт көрүп турарга, Байыр ыядып, эгени-даа берген болза, улам сиңнигип айтырган:

— Кылаң тас кылдыр кеттинип алган даргалар, башкылар, чогаалчылар, чурукчулар, артистер аразындан сеткил-чүрээңге тааржыр үе-черге кижы тывылбас-тыр бе? Кара чааскаан канчап чурттаар сен?

—Мээң-биле өг-бүле тудуп болур эр кижы чок болган үе-дир бо. Оларның хөй кезии езуургак, туразы улуг,

чамдыктары арага хаптары, өскелери аныяк уруглар сүрүп, оларның чуртталгазын үреп, сеткилинге кара даш баглап кааш, чиде бээрлер. Ындыг кижиге-биле чурттап, ооң чеме-халазын көрүп, оо-хоран аксын дыңнап, соок караан көрүп, карак ажыттадып чурттаарының орнунга, чааскаан сагыш дыш, хостуг чорза эки ыйнаан, башкым — дээш, Валя хая көрнүп кылаштай берген.

—Ажы-төл чок чурттаарга, солун бе? — деп айтыргаш, Байыр чанынга чоокшулап келген.

—Кыс кижиге ава, ие болур чаяалгалыг. Мен ону күзеп чоруур мен. Ынчалза-даа школа доозупканымда, мээң чаңгысклассчыларым үш оол ынакшый бергеним оолду суурдан ырак эвес хем эриинге эттеп-эттеп, сугже киир октапкаш, мен дезип бар чыдырымда, сүрүп келгеш, ээрежи, чаннып турумда-ла, мени чазарлап күштээннер... Ол хевээр эр улуска дириг кара хөңнүм чок... Силер башкы кижиге болгаш, чаагай бүдүштүг-дүр силер. Амыдыралымны үреп каан ол бужар-чүдек таварылганы силерге ыяды-ыяды чугааладым. Ол оолдар шииттиргеш, дириг ээп келбээннер. Бурган башкының шиидип кааны ол ыйнаан. Оларның өжүндө улузумга дузалажып, чаржынчыг-даа бол, чааскаан чурттап каар мен — дээш, талыйтыр көрүп алган боданып турган.

“Аа бокта, бодам чок айтырыг салыпкаш, хөөкүйнүң хөңнүң хомудадып кагдым. Чазамыктап, сагыжын часкарып каайн” деп бодай каапкаш, үстү берген чугааны уламчылаарын оралдашкан:

—Салчаковна, күжүр өөреникчим, амыдыралыңга чаа аас-кежиге чаларап кээринге бүзүрээр мен. Чоннун ажы-төлүн өөредир, кижизидер буянның ажылың чогуңгур болурун күзеп тур мен — деп, ачазы ышкаш, чагаан.

—Силерниң чымчак сагыжыңарның база сүмөңерниң ачы-хавыязы-биле чаа чуртталга эгелээрим чадавас — деп таныжып турар кижизиге бар хевирлиг чугаалаан.

—Шын, шын, кара чааскаан чорба. Бажыңыңга кээп турар ак машиналыг күдер кара эрни каш-даа катап көргөн мен. Ооң-биле чурт тудуп, ынакшылдың ындын ырлыг

кавайынга өпейледип, чөленгиижин, даянгыжын болур эр кижиниң буян-кежиин көрүп, бажыңның чалбышталып хып турар одун өжүрбейн өөскүдөр оолдарлыг, кыстарлыг болуруңну күзеп тур мен — деп, Байыр чугаалап турда, маршрут таксизи халдып келген.

— Четтирдим, Шагдырович! — дээш, Валентина Салчаковна Байырның күзээшкининге амыраан, сеткили ханган ышкаш, соңга өттүр хүлүмзүрүп, холун чайып чоруй барган...

Ийи чыл мурнунда болган бо ужуражылга Байырнын сагыжынга ол-ла хевээр чуруттунган. Бир чыл хире болганда, Валентина өгленип, Байырны, Анчымааны, оларнын улуг уруу Маринаны кудазынче чалаан. Байыр баштактанып ырлап, дазырадыр танцы теп самнаанын сактып келгеш, иштинде каттырып, дүмбейленген сагыжы чырыш дээн. Куда соонда, каш айлар эрте бергенде, өөреникчизиниң божуур үези чоокшулап келгенде ужуражып, чиикчаагай божуп, оолдуг боорун күзеп турганын утпаан. Идер тергеге чаптанчыг оглу-биле агаарлап чорда таваржып, чугаалажырга, башкызының күзелиниң бүткенин, өөрүп четтиргенин илередирге, Владимир Шагдырович амыраанындан кылаштаарга, черге дегбес хире хей-аъды көдүрлү берген чоруп тургаш, хай-бачытка иттирип, аварияга таварышкаш, чыдарга, хүннүн ашпазы, даңның атпазы бүдүн чыл ышкаш сагындырар, сеткил-сагыжынга чуртталгазында болган таварылгалар, өг-бүлезиниң өөрүшкүзү, муңгаралы хөмө ап кээр.

* * *

Оът-сиген каткан. Черниң кырын дүшкен бүрүлөр шуглап алган. Соңгу чүктен үрүп келир соок сырын кургаг, халыргай бүрүлөрни чер быдарады сывыртап турар кылчагар күс. Кударанчыы, куюмнанчыы кончуг куу хүн Байыр кадайы-биле улуг уруу Маринаның бажыңынга баар дээш, бажыңдан дүъш соонда үнүп келгеннер. Хенертен херим эжи и ажиттыңган соонда, уруу үш хар ажа берген оглун эдертип алган, бо хирт-харт кире халып келген. Авазы-даа, ачазы-даа кайгап калганнар. Маринаның карактарындан

чаш дамдылап, хөрээн өпөңнедир тынып, сириңейнип тура, өөңейнип ыглапкаш, авазындан бөле-хаара куспактаныпкан. “Ашаа-биле бактажып алган-дыр, а бокта, кем чок уруумнун кээргенчиин...” — деп бодал-биле Байыр чассыг уруун аавайлап-өөвейлеп эгелээн.

— Чүү болду, уруум? — деп уруунун бажын суйбавышаан айтырган.

— Машина-балгаттыг, бажын ашкан бараанныг, быдыыр хире хөй акшалыг, балдыры каткан Мыкылайым — Николайым деп, бажын эъттендир мактап алган күдээн бужар-багын көргүстү, ачай. Арын-нүүр чок аскыр ыт болду. Сээ чугаалап шыдавас мен. Авамга тө каап берейн — дээш, аржыыл-биле карактарының чажын чодуп, авазын эдертип алгаш, бажынче кире берген.

Алеша кырган-авазының, авазының соонче, оларның эдээн ызыртыр маңнап кире берген.

“Аа, ам-на билдине берди. Суглук чокка хөөрөп, сула чаңнап, байыыргап чорааш, аныяк уруг-биле холбажып, аңаа дуурайладып алганы ол-дур. Оон башка уруум менден чүнү-даа чажырбас-тыр ийин. Аксы байбан, авыяастыг сойлукту канчаар эвес мен... Бүдүү дыңнаайн” дээш, эжикти аяар ажыткаш, кухняга шала кырынга олуруп алгаш, карак ажыт дыңнап эгелээн.

— Ала чайны төндүр, эгезинде аксы чыттыг, чоорту эзирик, орай чанып кээр турду. Күскээр чайын ийи-үш-даа хондур келбейн турду. Ажыл аайы-биле чер кезип чордум деп мени ыттан эрттирип турганын ам билдим. Мария дээр эжим ажылдап турар черинде Эмма дээр аныяк уруг-биле үргүлчү кады чоруурун көргөш, меңээ кээп чугаалады. Олла эжим-биле дүүн кежээ тудуп алдывыс — дээш, харлыга берген ышкаш, ыт чок, куду көрүп, хомудаанындан ишкирниге берген.

— Таптыг чугаалап көрөм, уруум. Ылап-ла бе? — деп, Анчымаа дылы агарып-даа калган болза, улам ханылап айтырган.

— Дылым тос одурлур. Суглуг караам-биле көрүп, сөглежип турдум. Бүзүревес болзунза, кымга-даа бук дивейн,

сээ безин чугаалабайн, ара соксап каайн. Судтажыр деп үзе шиитпирлеп-даа алган болзумза, көргеним, дыңнааным сеткил-сагыжымны аартып чоруур ыйнаан. Быжыг чөленгийжим бооп өзүп орар оглум бар, кымга-даа чашпаалап чалынмас мен — дээш, авазынче шириин көрнүп келгеш: — Бодчуп орадың ол бе? — деп доңгун айтырган.

Авазы уруунуң арнынче топтап көөрге, кылыктанып хорадаанындан тос өкпези туруп келген ышкаш, хөрээ өпөңейнип, эгиштеп орган.

— Чугаала, чугаала, уруум. Сагыжың ажый бээр. Каш борбак акша караа көрүп алгаш, караа көзүлбестеп, албыстаан куурумчу барасканны кудуруунга куу чээрген баглааш, бажыңдан үндүр сывырыптар бис. Удавас угаан-кудун оскунуп, кыңгырт дээр көпөөк чок, үвүрере чудай берген, арага шили чыып, аштап-суксаанындан кызыл тынын ышкыныптар. Көөр бис, уруум — дээш, уруун куспактап, бажын суйбап, эргелеткен.

Марина диванга олутуп алгаш, чугаалап эгелээн:

— Курттуг өшкү ышкаш, яңган херээжен-биле арагалап, үеннеп чоруп турарын эжим Мария ылавылап билип алгаш, меңээ чугаалаан. Турумчуп алган бажыңыңга чеде бээривиске, ашаам чораан ыттың машиназы керим иштинде турар, бажыңның эжи ажык боорга, дуокаа, дидимненип, чүдөн-даа кортпайн кире берген бис. Ындында өрээлде оларның чугаазын тода дыңнап турдувус. Чүнү чугаалажып, канчап алгаш чытканын хөөрөтпейн, ол-ла хевээр чугаалап берейн. Мынчаар чугаалажып чыттылар:

— Кадайым дээриң Марина дээр эшпиден чарлып албас болзуңза, даартадан эгелээш, чаныңга чанагаш чыдып, таптыг таалал бербес мен. Мээң амыдыралымны үрээниң дээш, таныжып турганым эрден чарып алганың дээш, машинаңны мунуп алгаш, миллион акшаңны дипломатка дыгып алгаш, сени чер черинге дүжүр октапкаш, четпес чериңче шаап чоруй баар мен. Удурланып келзиңзе, бижек бизи чылгаар сен. Билдиң бе! — деп, Эмма дээр херээжен шириин чугаалап, харыы манап, Николайны мунуп алган орду.

—Сээ дендии ынак мен, хандыкшааным херээженим. Каш-ла хонгаш, чарлып аар мен. Бажындан үндүр сывырыптар мен. Аңаа чаг иштинде бүүрек ышкаш, ямбылыг чурттаар бис. Чалча кадайдан тургузуп аар бис. Меңээ бүзүрө — дээш, кадайның эмиглерин суйбап, сезиг алганзыг, дыңнааланы берди.

—Чалча кадай-биле секстээр сен бе? — деп, Эмма хүннэнзиг айтырган.

—Ол биске аыш-чем кылып берип, бажыңны кылаң тас кылдыр арыглап берип хүнзээш, кежээ чана бээр кулуvus болур. А-аа бис... бис чемниң амданныын чип, араганың шынарлыын, аар өртектиин ижип, мага хандыр секстеп чурттаар бис — дээш, Николай Эмманы бодунче чыыра тырта бээрге, янганнап бажы каткан эшпи оон кырынче чавызап батпышаан, “ыы” деп чугааланмышаан, өпеңейни бээрге, Мария черле дидим болгаш, алгырыпкан:

—Николай Арагачьевич! Арын-нүүр чок “дарга”-дыр сен аа!

—Тфу... Бужартаан аскыр ыт-тыр сен! Силер кызыл арынныг, човаар сеткилдиг кижилер эвес, киргин үезинде караа көзүлбестээн эр, кыс ыттар-дыр силер. Сазаң херээжениң-биле чүдереп чору! Мээң арыг-чаагай бажыңымче келбе, караамга көзүлбе! — деп, Марина алгырып чугаалааш, хорадаанындан чүрээ хөрээн өттүр ушта халый бер чазып, диштерин сый ызырап ал чазып, шалага тепсенип-кеш, дүкпүрүпкен.

Николай Эмманы оруннуң хана талазынче ойтур идипкеш, кызыл эвеген тура халып келгеш:

—Мында канчап чедип келдиң? Мария, сен эдертип эккелдиң бе? Көрүп алдыңар бе? Эр-херээжен чуртталга деп чүве бо-дур. Бисти өттүнүнер. Мээң чаа кадайым Эмманы магадаңар. Сексуалдыг херээженимден адырлып шыдавас мен. Үнүнер, ырап чоруңар! — дээш, чудуруктанып алгаш, менче шурап орда, чанагаш Эмма артындан куспак-таныпкаш, салбайн баргаш: —Мени садып алган ашаам-дыр, сээ бербес мен — дээш, орунче чыттыр идипкеш, мунуп алды.

—Ава-ачамның, төрелдеримнің, тыва эр, кыс улустун ат-алдарын, сагыыр езулал-чаңчылдарын бужартадып турар хаваннарны көрүп тургаш чоор бис, эжим. Дүрген чоруулу — дээш, эжимни чедип алгаш, дүвү-далаш үне халышкан бис. Мен даштыгаа үнүп келгеш, кузупкан мен. Мындыг чүдек-бужар чүве көрдүм. Коля дээр ытты көөр хөңнүм чогул — дээш, авазынче муңгаргай көрүп орган.

Авазының дылы агарып калган. Чүрээ ажыңайнып, улуг тынып оргаш, кухняже көөрге, Байыр арны-бажы өт сарыг кылдыр хуулуп, хорадааны хөлчөк олурган.

—Дыңнап ордуң бе? — деп доп-дораан айтырган.

—Бүдүү кирип келгеш, шуптузун дыңнадым. Кулугурнун ырмазын сып, ыргаан хөндүрер мен — дээш, иешкилернин чанынга кылаштап келген.

—Бистиң ачывыста акшалыг апаргаш, угаан-сарыылын ышкынып, мээлей берген хунажык ышкаш болу бергени ол-дур, уруум. Ооң-биле чурттаар болзунза, сени хүн-бүрү түрү бастыр, бачым эрттирер херээжен кылып алыр. Кара хилинчекти көөр сен. Чарлып ал. Бис сээ бар-ла шаавыс-биле дузалаар бис. Езулуг тыва мөзүлүг, төлептиг эр тыпты бээр — дээш, уруунуң хаваан чыттап каан.

—Ачаңның чугаазы шын, уруум. Мен деткип ор мен — дээш, сагыжы ажый берген ышкаш, туруп келгеш: —Че, кухняга шайлаалыңар — дээш, ынаар кашпагайы кончуг кылаштапкан...

Үш чыл бурунгаар болган бо болуушкунну ол-ла хевээр сактып чыдырда, күдээзи чораан Николай сагыжынга кирип келген. Ооң удуртуп турган фирмазы хоозурап, буурап дүшкен. Бажынга хан куткан херээжен ооң акша-хөрөңгизин бузуруп, чес көпеек чок кылдыр кактап алгаш, бодун араганың далайынче дүлүп кирипкеш, “чаа тыва” мен дээр аныяк оолду дуурайлап алган, кылаң тас кылдыр кетти-нипкен, даштыкы машинада чындыңнадып халдып турар. Ол коммерсант оолга “энерелдиг кадайың, дузалакчың болур мен” деп ээрежиپ тургаш, бодунга чыпшырып алгаш, кадын ышкаш чоруп турар. Николай оларның бирикший бергенин билир-даа болза, яңган Эммага амыдыралын үредип, арагага

хөмө бастырып алганынга ыглап, шил чыып, таныыр улустан көпөөк диленип, подвалдарга дүн чарып чоруп тургаш, кыжын доңуп өлүп калганын Байыр сактып келгеш, чымчак сеткилдиг болгаш, өлгөн кижиге соонче бак чүвө чугаалабайн, кээрге чыдырда, кадайы кыйгырыпкан:

—Илгип чедип келгеш, шайлап, чемненип ал. Дүргеде, соой бээр.

Байыр столга эптештир олуруп алгаш, чемненип орда, Анчымаа чугаалаан:

—Бөгүн уруун, күдээн, оглуң кээр боор. Дүүн телефоннап турдулар.

—Экизин аа, оларның-биле чугаалажып орда, хүн билдирбейн ажа бээр. Чем кылып турунда, уруувустуң Колядан чарлы бергенин сактып чыттым. Чаа күдээвис Самбуу Александрович эки-ле кижиге аа, авазы — деп чугаалажырын оралдашкан.

—Эки күдээн, ынак уруун, чассыг оглуң чедип кээр боор. Дүүн бажыңга олоруңар деп дыңнатканнар. Оларның-биле чалгаан чазып, сагыжың чырып, ижин-кара чок чугаалажып аар сен. Эки чемненип ал. Кылыр чүвө бар, өрээлимче чоруптайн — дээш, Анчымаа туруп келген.

—Чыда семириирге, сагышка арай анчыг чүвө-дир — дээш, Байыр кадайынче көргөн.

—Сен семис, шыырак болуруңга, меңээ-ле эки ыйнаан — деп баштактаныпкаш, кылаштап үнө берген.

“Энерелдиг херээженге душкан, кедергей-ле аас-кежиктиг ашак-тыр мен ийин” деп бодап ора, иштинде өөрүп, каттырган.

Чайлаар арга чок, хеп-хенертен болган айыыл-халап кызыл тынын үзөр чыгыгы хөмө таварааш, өршээлдиг бооп эрте бергенде, Байыр мындыг түннелди үндүрүп, боданып орган: “Бир-тээ мээң үе-чергелерим, улуг назылыг улус, хостуг-шөлээн чурттап турган ниитилеливисти камгалап шыдаваанывыста, бистин ажы-төлүвүс, аныяк-өскөн чаагай чүүлдерни арттырып, сайзырадып аар дээш, карак кызыл демисежир ужурулуг. Амгы ужуру билдинмес ниитилелди акша башкарып турар болганда, идеал (дээди, эчис сорулга,

чазык-чаагай чорук, кижиниң кижээ ынаа) амыдыралдан үндүр кыстырып эгелээнде, аыш-чем, идик-хеп, эт-херексел өртээ хүн-бүрүде, чаъс соонда мөөгү ышкаш, өзүп турда, амыдыраары бергедеп келгенде, кижилерниң сагыжы чүгле акшада апарган. “Акшалаар”, “акша кылыр” деп чугаалажыры, хөөрежири аастан дүшпестээн. Оон ужурунда оорлаар, үптээр чорук нептерээн. Акша дээш кижилер, хой-өшкү дөгери чиири-биле дөмөй болу берген. Өшкү, хой-даа дөгери ужурулу херек. Телевизорну ажыдыптарга, кайы-даа каналга үнүп турар кино бүрүзүндө күчүлээшкени, дорамчыларды, адаан-өжөөни, өлүрүүшкүнү көргүзүп турар. Чүрек саргыыр, карак чалданыр, эът-кеш сирилээр чүү деп кончуг чүве ыйнаан. Ажыл тыппаан аныяк уруглар амыдыраар дээш, самын-садар чорук кылып, бодун садып, акшалап эгелээн. Ол профессия болу берген. Оон дора чүве: кыс улусту, хамыктың мурнунда, хып дээн чалыларны ажыл-биле хандыраар бис деп төөредип алгаш, хөрөңгилег кижээ садыптар чорук Европа чурттарында нептереп бар чыдар. Саттынган уруг сексуалдыг таалалдың, дорамчылаашкынның объектизи апаар. Бужар-ла үе келген. Мээң ажы-төлүмгө, оларның уругларынга ындыг күчүлел таварышпазын” дээш, дашкаар илгип үнүп келгеш, кылып алган сандайынга олуруп алган.

* * *

Кудумчунуң ол-бо талазынче шуужуп эртип турар улустуң хөй кезии — аныяктар. Уруглар шупту чүвүрлерлиг, сумка чүктеп алган, хертеңейнип кылаштажып эртип турар болган. Элдептиг-ле үе. Чаяазы чүгле көзүлбес чолдак платьелиг, эмиг-төжү өттүр көстүп чоруур ийи уруг Байырже топтап көрө-көрө, көөргеттинген ышкаш, көп-белдириң чаааңнадыр кылаштажып, сымыранчып эрте берген. “Будумну чаткыштааш, гипстеп каан, назыным дөгүй берген боорга, мени кочулап-шоодуп бар чыдары ол-дур аа... Оларга, өске-даа улуска херээм чок болганым ол-дур... Ээ, бокта, бо үеде кижилерниң сагыш-сеткилиниң өскерлип турарын. Педагогика институтунга филология факультетин доосканым, көдээ школаларга чээрби хире чыл

тыва база орус дылды, чечен чогаалды башкылап, директор-лап чорааным кымга-даа херээ чок. Күш-ажыл дептеримни сонуургап номчуп, ажылдап чораанымны айтырар-даа кижичок-тур ийин. Ам өг-бүлемниң амыдыралы дээш, шаам-биле ажылдаар болган-дыр мен ийин” деп чугааланып орда, уруу биле күдээзиниң “Жигули” дээр машиназы халдып келген.

Машинаның эжиктери ажыттынган соонда, Марина, Самбуу, оглу Вова, хирург оглу Буян дун уруу Буяназын куспактап алган, педиатр кени Валя Байырны үглеп келгеннер. Мендилежип турда, Анчымаа Алдын-ооловна хеймер оглу Алеша-биле уткуп үнүп келгеннер. Шуптузунун арыннарында өөрүшкү-маңнай чайнап турган.

—Аа боктара, хөйүвүстү! Чүге кудумчуда шергеп туруп алган хөөрежип туруп бердивис, бажыңче кирээлиңер, шайлаалыңар! — деп, Анчымаа Алдын-ооловна хан төрөөн ажы-төлүн, хайыралыг күдээзин, уруу ышкаш эрге-чассыг кенин оларның ужуп үнген уязынче чалап киирген.

Самбуу биле Буян Байырны чедип алгаш, тургузуп кээрге, ол чугаалаан:

—Ийи дугаар уруувус чораан болза, оон-даа хөй боор турган-дыр бис ийин... Ядараан... Соо чырык болган, чаагай чурттап чоруурувус — аас-кежиивис-тир — дээш, бажыңче, буду эттине берген ышкаш, чиик кире берген.

Дөрт бичии өрээлдиг бажың, ары өө ышкаш, дүймей берген. Марина биле Валя залда шөө тыртыптар стол кырын овааландыр чүүл-бүрү аъш-чемни делгеп турда, Байыр чугаалажып органы чаа күдээзинден айтырган:

—Кандыг байырлал эрттирер дээш, шөөрөп келген, дүвүрөп тур силер?

—Бичии болгаш, билдине бээр, катым — дээш, каттырып каан.

Анчымаа Алдын-ооловна газ-биле хайныр плитkada шай хайындырып, уруу-биле чугаалажып, уруун куспактап турган. Байыр, чүнү чугаалажып турар эвес дээш, дааш-шимээнге дыңнап чадап каан.

—Столду долгандыр олуруп, чемнениңер — деп, Буян бар-ла улузун чалаан.

—Чыглып келген ужурувус мындыг — дээш, Самбуу каты, кат-иезинге, кениниң төрүттүнгөн хүнүн, бодунуң уруглуг болурун улуг өөрүшкү-биле дыңнаткаш, бир дугаар дашканы чооглаптарын дилээн.

—Белек-селек чок канчаар бис, ашак — деп, Анчымаа дүвүрөп үнгөн.

—Силерниң чырык, чылыг бажыңыңарга үргүлчү кирип, хонуп, сеткил-сагыжым ажыыр, ээлдек, чымчак чугааңарны дыңнап аары меңээ кажан-даа уттундурбас белек ол-дур — дээш, кени Валя дашкаларны база катап көдүрткен.

—Тыва кижиниң өзүп-мандыыр өнчүзү — ажы-төлү. Төрүттүнгөн хүнү-биле уруум болган кенимге байыр чедирип тур мен. Чассыг өскөн, авыралдыг ава болган уруумга, күдээм Самбууга кыстыг болур деп барганы-биле, оларның амыдыралы аас-кежиктиг болзун деп оран-делегейге, чер-чурт ээлеринге чалбарып тур мен. Бурган өршээ—дээш, дашканы чооглапкаш: — Авазы Анчымаа, оолдарым, кыстарым, оруувус ак, чоруувус чогуучал, кежиивис улуг болзун — дээш, улузунче караа чырый берген көрүп турган. Аа, бокта...

Сайлыкмаа КОМБУ

доцент, ТывКУ.

Алтай Есенин дугайында сөс
(Лазарь Кокышевтин 70 чылынга)

Лазарь Кокышев (1933 – 1975) - тыва номчукчуларга билдингир ат. Ооң “Аринаның амыдыралы” деп ному 1969 чылда Тываның ном үндүрер черинге тыва дылга парлаттынган. Ону шүлүкчү Монгуш Доржу 1968-1969 чылдарда очулдурган. Номну тыва дылче очулдурганындан бээр 35 чылдың нүүрү болуп турары база тыва чечен чогаалда бир төөгүлүг болуушкун.

Лазарь Кокышевитиц бижээни “Арина” деп роман чүгле чогаалчының бодунуң баштайгы улуг хемчээлдиг чогаалы эвес, а ол алтай чечен чогаалдың баштайгы романы болур. Бо чогаалдың алтай чечен чогаалда төөгүлүг турушту ээлеп турары ооң уран-чечен күчүзү-биле бадыткаттынган. Литература шинчилекчизи Раиса Палкина Лазарь Кокышевити “баштайгы алтай романист” деп бижээн.

“Арина” 1959 чылда чырыкче парлаттынган. Ол үелерде Мурнуу Сибирьниң биче буурай чоннарының литература-ларынга улуг-улуг базымнар кылдынып турган үелер ол. Бир-ле дугаарында каракка илдигип кээр чүүл роман жанрының көстүп, хөгжүп келгени турган. Алтай, тыва, хакас литератураларга баштайгы романнар 50-60 чылдарда база көстүп, сайзырап эгелээн.

“Арина” деп баштайгы алтай роман тыва дылга “Аринаның амыдыралы” деп ат-биле парлаттынып үнген. Ук романда кол овур-хевир – Арина. Херээжен кижиниң салым-чолу, ынакшылы хөй-хөй болуушкуннар-биле холбаштыр көргүстүнген. Ооң баштайгы арыннарындан

эгелеп хилинчектиг, ынчалза-даа, бодунуу-биле, кежик-чолдуг Арина чуруттунуп кээр: “Арина соңга баарынга чыткан. Ооң чанында лаалар өзектери ышкаш, ийи кара кадай долганыпкан хөлзеп турганнар. Диңмирээшкин чыжырт дээрге-ле...”. Бо каш-ла сөстөрдө улуг-ла удурланышкак чүүлдер бар. Чыткан, бергедээн кижиге болгаш диңмирээшкин, кызаңнаашкын, ооң-биле чергелештир ийи кара кадайның овор-хевириңде “лаалар өзектери” деп тодарадылга... Шак мындыг амыдыралдың амданныг эвес арнындан “Арина” деп роман эгелээр. Азы өскөөр чугаалаарга, Арианың човулаңның чуртталгазын тоожуп эгелээр. Бо удаада Арианың тыртыгга олуруп, база бир төлүн бодарап үндүргенин, ооң шак ындыг хилинчектениишкинин чогаалдың дүүшкүнү кылдыр алган. Романның сюжеттиг шугуму улам алгып, хөгжүп, Арианың амыдыралыңга болуп турган болуушкуннар солчушкулаар.

Арина маадырлыг херээжен кижиниң овор-хевириң номчукчуларга дамчыдар. Ол – кезек аалдарның эң чараш кызы. Бурунгаар чүткүл, көрүштүг. Караңгыны ажыглап, уругну күш-биле оорлап аппаар. Ынчалза-даа ынак эвес кижизинден уруг дезип шыдаптары – ооң туруштуунуң база бир бадыткалы. Даг-Алтайыңга совет эрге-чагырга тургустунарга, өөренип чоруптар. Орус чон аразыңга чурттап тургаш, чаа чүүлдерге өөренип алып болгаш ону бодунуң үежилери алтай кыстарга дамчыдып берип турары – ооң быжыг чүткүлүнүң бир илерели. Колхозтажыышкын үезинде ол мурнакчы колхозчу болур болгаш Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында колхоз даргазы болуп, шудургу ажылдап турары ооң күштүг, маадырлыг чоруун тодарадыр. А бо тодарадылганы ооң кара чааскаан үш уругларын өстүрүп алыры улам делгемчидер. Уругларының адазы оожум, ылбай Одойнуң өскерилгенин-даа маадырлыгы-биле шыдажып эрткен болгаш чежемейниң-даа берге болза, дайын үезинде ажылдавышаан, ажы-төлүн өстүрүп алып болгаш Одойну дайындан манап алып. Одойну безин манап турары хилинчектиг кылдыр чуруттунган:

“...Карактары ажый бергиже, Арина хайнып турган чонче кайгаан. Бирде бир, бирде өске шериг кижиге уткуштур маңнай бергеш, тура дүшкүлээр.

Одой чок болган.

Вагоннар чоорту-ла куруглап калгылааннар. Перрон база куруглаан, шуптузу дораан-на митинг эгелээр деп турган шөлче чоруп турганнар.

Одой чок болган.

Хөгжүм демги-ле хевээр динмиреп турган. Каткы, чугаа-соот-даа оожумнаваан. Арина эшелон чаны-биле аяар базып орган. Даашкыры-биле чаңгыланган вагон бүрүзүн бакылап-ла чораан.

Одой чок болган.

... Боостаазынга бир-ле чүве чыдыпкан ышкаш апарган. Тынары бергедей берген...

Арина аяар, чүгле бодунга чугааланган:

– Сөөлгү эшелон бо эвес-ле болгай.

Хензиг-даа бол, чылыг идегелдин имис отчугажы бар ышкаш. Сөөлгү эшелон ол эвес болганы чүгле кол маадыр Аринага эвес, номчукчу кижиге-даа, чеже-даа берге болза, бүзүрел, эки чүүлге идегел-биле доостур.

Арина – алтай херээжен кижиниң делегей көрүүшкүнүн көрүнчүктелдирген, ооң туруштуун илереткен овор-хевир. Ооң сагыш-сеткили Алтайның ак-көк дээр, деңгери дег ажык, делгем. Алтай черниң каас, чаражы дег, ол кайгамчык чараш. Бодал, күзелдери көк-көк Алтай сыннары дег бедик, чоргаар. Тыва номчукчуларның баштай-ла эскерип каары эки, дөлем талалар ол. “Арина” – херээжен кижиниң салым-чолун бедик чадада бижип көргүскен делегей чергелиг чогаал болур. Ол херээжен кижиге мөгейигниң болгаш магадалдың ному.

Лазарь Кокышев алтай чечен чогаалда XX вектин эң-не номчуттунгур чогаалчызы чораан. Чон аңаа аажок ынак: школачы назынныглардан көк баштыг өгбелерге чедир. Сураглыг хакас чогаалчы Михаил Кильчичаков: “Лазарь Кокышев – чурттап чоруур шаанда дириг классика деп адаттырган кара чаңгыс чогаалчы” деп чугаалаан.

Лазарь Кокышев XX вектин ийиги чартыында чүгле чээрби хире-ле чыл иштинде чогаал ажылын кылган. Ол чырык чер кырынга чүгле 42 чыл чурттаан. Литература төөгүзүндө эвээш, кыска назы-харының иштинде хөйну

бижип бодараткан, кижилерниң сеткил-чүрөөнге кезээ шагда сылдыс кылдыр чайнап арткан чогаалчылар база эвээш эвес болгай: Өндүр Пушкин, туураан Лермонтовтан аңгыда чуваш Михаил Сеспель чүгле 23, татар Муса Джалиль 38, башкир Салават Юлаев 48 чыл чурттааннар. Ындыгларның одуруун Лазарь Кокышев база уламчылааны ол. Михаил Сеспель чогаал ажылын 5-6 чыл, М. Джалиль 10 ажыг чыл, а С. Юлаев чүгле 3-4 чыл кылыр аргалыг болганнар. Ол хирезинде оларның кайызы-даа бодунуң национал литературазының классиктери болуп артканнар. Мында ылгалдыг чүүл, бир эвес үстүндө адаанывыс чогаалчылар мөчөөн сөөлүндө элээн үе болганда, оларны классиктер кылдыр үнелей берген болза, Лазарь Кокышев боду дириг чоруур шаанда ол улуг үнелелди алган. Ол чүүл ырак-чоокка билдинип турганы-биле хакас классик Михаил Кильчичаков чиге тодарадылганы бергени ол. Ооң соон дарый Садыков аңаа “улустуң чогаалчызы” деп үнелелди берген. Лазарь Кокышев бодунуң үезинде кандыг-даа шаңнал-мактал албаан чогаалчы болуп турар. Ооң кара чаңгыс шаңналы —чоннуң ынакшылы, чоннуң “чогаалчывыс” деп ыдыктап адап каан улуг ады. Чон Лазарь Кокышевтин чогаалдарына аажок улуг сонуургалдыг, оозунга олар чоргаарланырлар.

Алтай чечен чогаалдың хөгжүлдезинге Лазарь Кокышевтин улуг үлүг-хуулуг болганы тодаргай. Алтай литератураның жанр-хевирлер бүрүзүн ол тургускан: лириктиг шүлүктөр, прозаның аңгы-аңгы хевирлери, драма, публицистика, очулга, критика болгаш литература шинчилелинге хөй-хөй ажылдарны ол кылган, бижээн.

Ооң хөй-хөй чогаалдары Даг-Алтайының ортумак школаларының “Төрээн чогаал” номнарында кирген.

XX векте алтай черге болуп турган болуушкуннар, чоннуң амыдыралының хөй янзы өңү, арыннары, чаартылгалар, өскерлишкиннер ооң чогаалдарында чырыттынган. Төөгүлүг болуушкуннар үе-чада аайы-биле Лазарь Кокышевтин чогаалдарында чырыттынган: хамааты дайынының алтай черниң кыдыг-кызыгаарындан бээр шыва ап турганы, совет эрге-чагырганың тургустунганы, коллективизация,

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында алтай чоннуң патриоттуг көдүрлүүшкүнү болгаш ол үеде чоннуң амыдырал-чуртталгазы, сталинчи үениң тыныжы, таптаашкын үезиниң озал-ондактары... Бо бүгү болуушкуннарны ол боду чону-биле кады чурттап эрткен, а ооң чогаалдарының маадырлары амыдыралдан үнген кижилер болуп турар.

Ол-ла бүгү тоожуушкуннарда амыдыралдың ак, каразын биживишаан, өлүм болгаш чуртталга, демисел болгаш аштырыышкын, арын-нүүр болгаш ат-алдар, ынакшыл болгаш мөңгө чүүл, чон болгаш үе дугайында философчу бодалдарны чырыткан.

Лазарь Кокышев литература талазы-биле быжыт билигни алган алтай кижилерниң бирээзи. 1952 чылда Эркемен Палкин, Аржаан Адаров олар-биле кады Москваның М. Горький аттыг литература институтунга өөренип кирген. Мурнуу Сибирьниң биче буурай чоннарының база бир төлээзи бооп, алтайларның мурнундан ук өөредилге черинге баштай өөренип кирген сургуулдарның бирээзи. Аржаан Адаров, Эркемен Палкин олар-биле дөмей, ол бодунуң баштайгы номун 1956 чылда, литература институтунуң сургуулу тургаш, чырыкче үндүрген. Горно-Алтайскиге “Урсул” (А. Адаров), “Чаа кижиге” (Э. Палкин) деп номнар-биле удаа ооң “Алтын-Хөл” деп шүлүктөрүнүн чыындызы парлаттынган. А бир чыл болганда, ол номнарның авторлары, хып дээн аныяк шүлүкчүлөр, Даг-Алтайыңга Москваның М. Горький аттыг литература институтунуң доозукчулары болуп чедип келгеннер. Оон бээр-ле чечен чогаал делегейинге оларның эжиндиришишкиннери, чаалап алыышкыннары эгелээн.

Лазарь Кокышев бодунуң үезинде Алтайның ном үндүрер чериниң Даг-Алтай салбырынга редакторлап, Даг-Алтайның Чогаалчылар Эвилелинге харыысалгалыг секретарь, консультант болуп база ажылдап чораан.

Лазарь Кокышев, тыва чогаалчы өңнүү Монгуш Доржу дег, бодунуң үезинде эвээш орус дылче очулдуртунган турган. Ол чонга, бодунуң чонунга бижип чораан. Эвээш санныг чоннуң дылынга бижип, хөй националдыг литерату-

рада алтай литератураны, культураны төлөптиг төлээлээннерниң бирээзи. Орус дылда ооң шүлүктөриниң чыындызы “Стихи” деп ат-биле 1956 чылда чырыкче үнгөн. Ю. Полухин болгаш В. Фирсов олар очулгазын кылганнар. Ол чылдарда биче буурай чоннарның төлээлериниң чогаалдарын бүгү Совет Эвилели чергелиг очулдуруп, нептередип эгелээн турган. Бистиң тыва литературадан Юрий Кюнзегештиң “Стихотворения” деп ному 1954 чылда орус дылга Москвага парлаттынган. Лазарь Кокышев-даа, Юрий Кюнзегеш-даа кайызы-даа эвээш санныг чоннарның оолдары, эгелеп чораан шүлүкчүлөр турган. Олар боттарының национал литератураларын төлөптии-биле Эвилелге төлээлээн. Номнарның аттары безин аразында чоок. Бирги көрүштен бөдүүн аттар ышкаш: “Стихи”, “Стихотворения”. Ынчалза-даа оларның делегейи ханы, көрүүшкүнү делгем, херии, чаа тыныштыг, чаа шырайлыг бурун черниң чогаалдары дээрзин иштики утказы чугаалап бээр.

Лазарь Кокышевтиң тыва өңнүү, тыва шүлүкчү Монгуш Доржуну чон аразынга “тыва Есенин” деп адап чораан. А Лазарь бодунуң Даг Алтайынга база-ла шак ындыг бедик аттыг чораан. Аржаан Адаров ону, бодунуң чоок эжин, Лазарь Кокышевити “алтай Есенин” деп тодарадып бижээн. Монгуш Доржу-даа, Лазарь Кокышев-даа боттарының чогаалдарының ындын-сырынны-биле, ыянгылы-биле, чоннун чүректөриниң хылдарынга дээп ойнай бээри-биле ол атка төлөптиг болганнар. Ол атты олар чогаалдары-биле чаалап алганнар. Ол чорук оларның чогаалдарынга бедик үнелел-дир.

Новосибирск кодазындан бүгү Сибирьниң чечен чогаалын очулдуруп турган А. Китайник Лазарь Кокышевтиң проказын база очулдургулаан. Ооң очулгазы-биле “Даглар уруглары” (“Дети гор”) деп тоожузу, “Хову чечээ” (“Цветок степей”), “Арина” деп романны орус дылче парлаттынгылаан. “Арина” деп романны чүгле алтай болгаш орус дылдарда номчуп турар эвес, ук роман бодунуң номчукчуларын казах болгаш тыва дылдарда база тыпкан. А. Китайниктен аңгыда “Аринаны” Л. Леуткин база орус

дылче очулдурган. Алтай литератураның чамдык шинчилекчилериниң (Н.М. Киндикова) бодалы-биле алырга, Л. Леуткинниң очулгазы оригиналга чоок, национал тынышты чиге дамчыткан болуп турар.

Лазарь Кокышев алтай дылче орус болгаш даштыкы чечен чогаалдарны хөйү-биле очулдургулаан. А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, Н. Некрасовтуң, Т. Шевченконуң болгаш оон-даа өскелерниң чогаалдарын очулдурган. Ук очулгалар школа хрестоматиязынче кирген. Оон аңгыда Россия Федерациязының хөй национал шүлүкчүлерин база очулдургулаан. Олар-биле ол кады, кожа ажылдап, өөренип чораан. Найырал, деткижилге деп ыдык билиишкиннер оң чалгыны чораан.

Кымны-даа очулдуруп тура, Лазарь Кокышев национал тынышты ылап дамчыдып чораан. Ол дээрге-ле оон мергежилиниң бедик чадазының база бир илерели-дир. Ылаңгыя шотланд шүлүкчү Роберт Бернсти очулдуруп тура, оон стилин, шүлүктериниң ырзыг аялгазын ол-ла олчаан дамчыткан. Ооң-биле чергелештир чех шүлүкчү Я. Гашекти база-ла ол чергелиг очулдурган. Лазарь Кокышевтиң бо очулдурукчу ажылы тыва шүлүкчү Монгуш Өлчей-оолдуң очулга кылыры-биле дөмейлежиپ турар. Лазарь Кокышев шотланд-даа, чех-даа дылдарны билбес, оларны орус дылдан очулдуруп-даа чораан болза, шотланд, чех көрүштү, тынышты бодап, ону чогууру-биле алтай дылче дамчыдып шыдапкан. А Монгуш Өлчей-оол орус дылдан очулдуруп чораш, ук чогаалдарның национал бойдузунче кичээнгей салып, ону ол-ла олчаан дамчыдарын оралдажып чораан.

“Баштайгы алтай романист”, “Улустуң чогаалчызы” Лазарь Кокышевтиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы хөй янзы, хөй өңүг. Ооң көрүүшкүнү делгеми-биле ылгалдыг. “Хакассия, Тыва, Алтайның баштайгы чогаалчылары “энциклопедистер” чорааннар” деп, литература шинчилекчизи Константин Антошин бодунуң үезинде чиге, дорт тодарадылганы берген. Ооң бо бедик үнелели Лазарь Кокышевке база дорт хамааржыр.

Ак хемниң аялгазы-биле...
(Сүрүң-оолдуң 80 чыл оюнга)

Эрткен чүс чылдың алдан-чеден чылдарын тыва шүлүк чогаалының чечектелишкениниң алдын үези деп болур. Ынчан С. Сүрүң-оол шүлүк бижиириниң чаңчылчаан аянынга рифманы чедимчелиг киирип, тыва поэзияның аянын байлакшыткан. Ооң шүлүк чогаалы өске чогаалчыларның шүлүктеринден бир онзагай ылгалдыг, чараш аялгалыг, аян-шинчилиг. Тываның ак-көк дагларын кымдаа ынчаар уян чараш, ынакшыл-биле чуруп көргүспээн боор.

С.С. Сүрүң-оолдуң тоожу чогаалдары амгы-даа үеде хөй-ниитиге эки салдарын чедирбишаан. 70 чылдарның эгезинде ооң бижээни “Авазынга даңгырак” деп тоожузу арагалаашкынның хоразын дидими-биле сойгалап, чүнүн-даа мурнунда кижиниң арын-нүүрүнге эң багай салдарлыг калчаа халаптың уржуктарын баш удур сагындырып турар. “Өске кадай” деп романында, “Кымның оглул?” деп тоожузуна чогаалчы таптаашкын чылдарының социал буураашкынының агымынга хактырган аныяк салгалдың угаан-бодал ундараашкынының чылдагааннарын сайгарып көргүскен. Мөзү-шынар талазы-биле буураашкынның чылдагааннарын автор чоннуң чаагай чаңчылдарындан хоорулганында деп көргүскен.

60 чылдарның эгезинде-ле чогаалчы репрессиялар айтырыын бир дугаарында көдүрген. Ынчан парлаарын хоруп турган, ам чырыкче үнген тоожунуң эгелеринде кол маадыр Хеймеректин омур-хевири тодаргай чуруп көргүстүнген. “Ынакшыл-дыр” деп тоожузуна С.Сүрүң-оол национализмниң илерээшкinnerин база сойгалаан. “Тыва оол сээң-биле орус уругнуң аразында ынакшыл дээрге ийи кижиниң аразында анаа-ла хууда харылзаа эвес-тир, ол дээрге ийи чоннуң аразында найыралдың херечизи-дир. Ындыг бе? Мен бодаарымга, ындыг, өске-даа кижилер ынча деп көөр. Бодап көр, үениң байдалы кандыг-дыр... Маанаа

чүве будаар болза хоржок”—деп партия райкомунун секретарының сагындырыын ам бодап көөрге, элдептиг. Ол дээрге кижинин чырык, көдүрлүүшкүнүг сеткил-хөөнүнүн — ынакшылының кырынга политиканың хөлегези-дир.

Бо бичии таварылга, мен бодаарымга, ынчангы совет литературага безин чаа чүүл бооп илерээр, а ук чогаалдың чедишкениниң чажыды болза, ооң сюжеди амыдыралга үндезилеттинген, оон алдынан. Ындыг салым-чолду чурттап эрткен кижилер турган.

... Ыракта көдээ школага Мария деп аттыг аныяк башкы уруг чедип келир. Душ бооп ол чер чурттуг Хеймерек деп оол-биле таныжа бээр. Баштайгы көрүштен деп чугаалаар ынакшыл кыптыгар. Шупту чүве амыдыралда илдең: Хеймерек Марияны өске улуска-даа хүнней бээр, ооң авазы Чаш-Уруг орус кенинге бүзүревес-даа хөөннүг. Аныяктарның сеткил-сагыжын, ынакшылын дуй тудар арга бар эвес, часкы анай-хаак дег, частып, чечектелир. А долгандыр адааргал, хоп-нүгүл, чугаа-соот. Хеймеректин ава, ачазы орус улуска хөңнү чок, олар оглунга өске уругну, Айдыңмааны бүдүү кудалап турар деп хоп чугааны кара сагыштыг кижилер база тарадыр. Ол хоп-меге Хеймеректин ачазын тудуп хоругдаарынга чылдагаан болур. КГБ-ниң төлээзи кылдыр душ бооп Марияның акызы Николай Иванович Шаробаро чедип келир.

Салым-чол долгандыр байдалдардан дыка хамаарылгалыг, а байдалдарны кижилер боттары тургузар.

Хеймерек салдынып, каразыгларга туттуруп, саймааралга алзыр. Кадайы-биле бактажып, арага-дарыже хандыыр. Амыдыралдың кадыг-шыңгыы шылгалдазынга ол белен эвес болган, чүү болуп турарын ол сайгарып шыдаваан, чөптүг шийтпирни дилеп тывар аргазы чок болган. Чогаалдан чогаалче маадырларның овор-хевирлери улам тодаргай ажыттынып, ажыл-амыдыралы четче бижиттинер.

Ол үениң психологтуг нарын байдалы тода көргүстүнер. Барык чээрби чыл эрткенде, бижиттинген “Ак-Төш” деп тоожузуңга бот-боттарынга дөмейлешпес ийи кижиниң, Ондар биле Оолактың овор-хевирлерин ыттың салым-хуузуң дамчыштыр чогаалчы көргүзөр. Орта эртем чедип албаан,

ажыл чок, амыдыралга бодунуң туружун тып чадаан Ондарга хоорай халаптың ораны болур. Кижиниң ниитилелден шуут хоорлурун, ооң сагыш-сеткилиниң хоозураарын базым санай көөр бис. “Маадырның” чүгээр сагыш сергедир чүвези — бойдус, аң-мең, ынчалзажок ажык-кончаа хөөнү ону улам тамыже чыгаар, безин чадаарда чаңгыс ыдын, Ак-Төштү садып эгелээр. Акшага-даа садыптар, бир шил водкага-даа садып чоруур. Бичии эник шаандан ээзинге өөрөнгөн Ак-Төш алаң бергедээр.

Ооң чаа ээзи хоорайга өскөн Оолак көдээге барып кадарчылай бээр. Ак-Төшке ол езулуг ээ болуп, эшти тыпкан. Кижиниң төрөөн бойдузунче эглири, чаңчылчаан ажыл-ижинче катап кирери мөзү-шынар буураашкынындан, сагыш-сеткил аймааралындан чарлырының бир аргазы болур деп угаадылалды чогаалчы оттурар.

Кижиниң салым-чаяяны ниитилелге көрдүнгөн. Критик Антон Калзанның “Өзүлдениң демдектери” деп номунда айытканы, Сүрүң-оол тыва калбак чогаалга эң шыырак чогаалдарны бижигилээн дээнинге канчап чөпшээрешпес боор. Ында “Ак-Төш” деп тоожуну онзалап демдеглээн. Тываның Чогаалчылар эвилели ук тоожуну “Уругларга болгаш аныяктарга чогаалдар” деп номинацияга Тыва АССР-ниң уран-чечен литература талазы-биле Күрүнө шаңналынга национал овор-хевирни тургусканы база амыдыралчы уран-шынары дээш идип үндүргөн турган.

Чогум-на үстүндө адаттынган чогаалдарда авторнуң хамааты туружу тодаргай илереп турар. Оларны чөптүү-биле онзагай, тускайлаң чогаалдар деп санап, үнелээн. Ынчалзажок чечен чогаал кавызынга ол-бо үскүлежиин-киннер, адааргал чогаалчыга шаңнал тыпсырынга моондак болган. А Сүрүң-оолдуң чогаалдары ССРЭ-ниң улустарының 18 дылдарынче очулдуртунган. Кошкак чогаалдарны кайы-даа үеде, өске дылче очулдура бербес деп чүве кымга-даа билдингир.

“Ак анай биле Арбай-оол”, “Ак-Төш” деп чогаалдарда тыва кижиниң мөзү-бүдүжү төрөөн чери-биле тудуш, оон кол укталып хевирлеттинерин автор бодунуң уран

эстетиктиг бийири-биле чуруп көргүскөн. Элээди кижинин сеткил-сагыжынга хөй-ниитинин хөөнү улуг салдарлыг дээрзин чогаалчы ытты дамчыштыр ажыдып тыпканы — тыва чечен чогаалга ооң киирген үлүг-хуузун тодаргай бадыткап турар көскү барымдаа-дыр.

Чогаал шинчилекчилери бистер моон сонгаар авторнун хууда амыдыралының эрээ-човулангы азы өөрүшкү-маңнайлыг талалары-биле ооң маадырларының ужукталып тывылган “чажыттарын” сырый харылзаштырып тургаш, төөгүлүг үелерге хамаарыштыр уран сөске тургускан овор-хевирлерин бо үениң кижилеринин хөөннеринге дүүштүр база катап уран сайгарылганы кылыр ужурлуг бис. Ак деп хемниң уян каазындан хөөкүй Сүрүң-оолдун чурукчу сеткил-сагыжы ужукталган болгай.

Ол 30-35 чылдарның истеп-сүрүүшкүнүнге таварышкан, ооң соонда дезе берген (?) деп санап турарывыс кыдат кижинин сурас оглу болгай. Ооң өөнүң ишти база хайнак кижидир... Олар аныяанда кайызы-даа кайгамчык чараш кижилер чораан.

Аныяк шүлүкчү өглениринин мурнунда Ажыкмаага (Надя Рушеваның авазы) ынакшаан турган.

...Өске кижээ барзыңза-даа,
Өвүр черже көшсүнзе-даа,
Сени черле утпас-тыр мен,
Сеткилимден үнмес-тир сен—
(1955)

деп, хөйге билдингир кударанчыг ырның чажыды мында чүве болбазыкпе.

Чогаалчының кадайы Октуй бодунуң кады төрээн дуңмазы Александр Хөртезинниң уруу Ританы чажында азырап алган. Ритазы ам поляк ашактыг, Варшавада чурттап турар. Ооң кады төрээн дуңмазы ачазы Хөртезинниң майыын базып, чурукчу болган, база ол хоорайда чурук башкылап турар. “Узар сугнуң сай-ла дажы дөмей-дөмей болбайн канчаар” деп бурунгу ырда дег, кыдат уктуг угбашкылар ойнаар-кыстар ышкаш кайгамчык чараш, дөмей-дөмей чордулар. Салым-хуу деп чүве элдеп-ле боор чүве...

Мен Сүрүң-оолдан ам-даа дыка хөй чүүлдү өөренип ап чоруур мен. Улгаткан тудум, оон классиктерден очулдуары чогаалчы кижиге улуг аас-кежик болгаш тергийн школа дээн сөстөриниң шынныынга дам бүзүрээр-дир мен. Ол Пушкинниң “Чес тураскаал” биле “Цыганнарын”, Лермонтовтуң “Мцыри”, Ершовтуң “Мөгенниг аътчыгажын”, Шолоховтуң, Фадеевтин калбак чогаалдарын очулдурган.

Тываның улустуң чогаалчызы С. Сүрүң-оолдуң ады-биле оон делегейже оруун изээни Кызыл-Мажалык суурда ам кожууннуң ном саңын адаан. Кызыл хоорайда Чуковский аттыг уруглар библиотеказынга ол бодунуң хууда ном саңын белекке берген. Төрээн чонунуң культура хөгжүлдезинге улуг чогаалчы хөй-хөй номнары-биле шак ынчаар бараан болуп, бистиң аравыста, сеткил-чүрээвисте Ак деп хемнин аялгазы дег, чурттавышаан.

1991-2004 ч.ч.

Маргарита КУНГАА

ТГШИ-ниң улуг эртем ажыл-
дакчызы, педагогика эртемне-
риниң кандидады.

Хоочун шүлүкчү дугайында сөс (А.Д. Арапчорнуң 80 харлаанынга)

Алексей Дүгерович Арапчор — Тывада сураглыг кижилерниң бирээзи. Оон ат-алдары чүгле башкы, журналист база эртем ажылдакчызы бооп чорааны-биле холбашкан эвес, а тыва шүлүк чогаалынга киирген үлүг-хуузу-биле база тайылбырлаттынар. Оон шүлүкчү болурунга эвээш эвес үе негеттинген. Баштайгы шүлүүн парлаттырганындан бээр бежен ажыг чылдарның нүүрүн көрүп эрткен. Ынча чылдарда кылып келген ажылын — “сеткилиниң ырларын” элээн каш чыындыларга (“Кадарчының ыры”, “Сеткилдин ыры”, “Идегелдин отчугажы”, “Өшпес оттар”, “Хайгаарал”, “Эр салым”) мөөңнөп, номчукчуларга өргүп бараалгаткан. Аңгы-аңгы чылдарда үнгүлээн ол чыындыларны номчуп көргөш, кижиге авторнуң салым-чаяанныын, чүткүлдүүн, тура-сорукутуун дораан эскерер. Чедиешкин боду келбес, а

кызымаккай ажыл-иштин түннелинде келирин Алексей
Дүгерович чогаадыкчы ижи-биле бадыткап көргүскен.
Чогаал ажылынга баштайгы базымнарындан-на А. Арапчор
төрөөн чонунуң, чуртунуң патриоду, ооң чедишкиннеринге
чалгынналган оглу бооп илереп көстүп келген.

Эргелеткен ием болган
Эргим ынак чуртумайга
Эзир куш дег эргип чоруур
Эрес чоргаар оол-ла мен.

Кара чаштан ойнап өскөн
Кавай болган чуртумайга
Кажан-даа бо сеткил-чүрээм
Кады тудуш ынак-ла мен.

“Ынак мен” деп аттыг бо шүлүктү автор 1943 чылда
бижээн. Ук чогаалдың утказында, дыл-домаанда онзагай-
ланып турар чүве чок кылдыр сагындырза-даа, ооң бедик
үнелии — төрөөн черге ынакшылдың изиг сеткилин
сиңиргенинде.

Тываның амыдыралынга болган өскерилгелер, чаар-
тылгаларны деткип, магадаан уткалыг, чаа үени алгап-
йөрээген шүлүктөр тыва чогаалда хөйү билдингир. А. Арап-
чорда база ындыг шүлүктөр бар. 40-50 болгаш ооң соондаагы-
даа чылдарда бижээн чамдык шүлүктеринде ол хостуг, арат
кижээ чаяалгалыг чаа үени алгап ырлаан. Ол ышкаш автор
Октябрь, В.И. Ленин, СЭЖП, ССРЭ дугайында темаларны
оюп артпаан. Өске авторлар ышкаш оларның ачы-буянын
көргүзүп, алдаржыдып чоргулаан. Ону, бир талазында,
авторнуң коммунистиг идеологиязының негелделеринге
чагыртып чорааны деп болур-ла ыйнаан. Өске талазында,
ынчангы амыдыралдың ниити хөөнүңге сеткил каттыш-
тырып, үжилери-биле бир демниг бодап, ажылдап чорааны
авторнуң лириказының патриотчу угланыышкыннарының
күштүүн көргүзүп турар дизе, чазыг болбас боор.

Шүлүкчүнүн доктаамал шимчээшкенинге, дилээшкениге
турганы ооң чогаалдарындан эскерери берге эвес. Бир эвес
баштайгы үелерде ооң шүлүктеринге ажык кыйгы (декла-

мация), алгаг, суртаал аяннары элээн күштүг дынналып турган болза, чоорту ук аяннар кошкап, философчу утка-хөөннери-биле солчу берген. Амгы үеде Арапчорну тускай философиялыг шүлүкчү деп үнелеп болурунун барым-даалары бар.

Кижиниң төрөөн черинге ынакшылында болгаш күш-ажылында чурттуң күчү-күжү-биле даартагы хүнү, келир үези сиңниккен. Ооң-биле кады төрөөн черге ынакшыл болгаш күш-ажыл — кижиниң бодунун менди-чаагай чоруунун магадылалы. Бети дизе, алдар-атты безин кижээ “төрөөн чуртка ынакшыл-биле дөзү тудуш ажыл” шаңнаар. Мындыг чараш, езулуг-ла философчу идея-бодалга Арапчорнун чаңгыс эвес шүлүү чагырткан.

Чырык черге чаяаттынып төрүттүнгеш, эрге-дужаал, эт-хөреңгиге эвес, а анаа-ла амыдыралга, чон аразынга чурттап чоруурунга сеткил ханып, кандыг-даа ажыл-иштиң романтиказын эскерип, өөрүшкүнү тып ап билири онза чугула. Бо база шүлүкчүнүн лириказының өзек идеяларының бирээзи.

Күжүр кижичуртталгага
Күзеп, чүткүп, ырлап чорда,
Чырык сеткил, ынакшыл-даа
Сылдысталып, чайнап чоруур.

(“Арыг сеткил кизел турда”)

Шилип алган сылдызыңче
Чиге шиглээш, угаап бодап, ужугуп ор.
Орук дургаар хуулгаазын хөй,
Оңун алдап, бедээннерге адааргава:
Өртемчейиниң улуг-биче сылдызы хөй,
Өлгенде-даа, диригге-даа шупту четчир.

(“Сылдыс четчир”)

“Черниң эр ээзи” — Арапчорнун лириказында онзагай черни ээлеп турар чогаалдар. Бо өөрлөш шүлүктерде автор эр кижиниң езулуг идеалын чуруп көргүскен. Изиг чүректиг, мерген угаанныг, уран холдарлыг, соругдаанын салбас, кадыг-бергеге чаныш-сыныш чок, эдеришкен херээжен

эжиниң, улус-чонунуң идегелдиг өңнүү — эр кижиниң чечен-читкен бо окур-хевирин, идеалын кижиге магадавас арга чок.

Эр кижиниң угаангыры
Эртем, билиг бүдүжүндө.
Болдунмасты болдурар дээш,
Бодун кыпсып чурттаарында.

Кижилерге отту бергеш,
Хилинчекке шыдажыры—
Эр кижиниң күзел долган
Эртип чурттаар чолу ыңдыг.

(“Эр кижиниң дидим чоруу”)

Шынап-ла, чуртталганың дынын тудуп, амыдыралга кол чөлеңгииш, даянгыш болуру — эр кижиниң чаагай чолу.

Шүлүкчүнүң төрөөн чери-биле хан-дамыры сеткили тудуш, бойдус лирикасында онза күштүг илерөөн.

Хилинчектии, чыргалды деп
Кижилерни ылгап турбас,
Аъжын-чемин, аржаанныг суун
Артык чокка деңге үлээр,
Ачылыг, бай бойдус-иеэ
Авыралдап мөгөөр мен.

Улусчу философиядан ужукталган бойдус кижиниң иези деп идея Арапчорнуң лирикасында база-ла кол бооп турар. Шүлүкчү бойдус дугайында чогаалдарында ооң амыдыралыңа ачы-буянын, сеткилди сергедип кээр онзагай күжүн чуруп көргүспүшаан, чамдык чазый-чилби кижилерниң бойдус байлаанга кам-хайыра чок хамаарылгазын буруу шаап, дүвүрелдинң коңгазын хап турар.

Машинага сывыртаткан,
Балыг элик киискип чораан.
Аккыр харда удазын хан
Артче шөйлүп үнө берген.

Элик күжүр тура дүшкен.
Боонуң огу сыгыргылап,

Эзим арга улам ыраан.
Мотор даажы улуп кээрге,

“Өскүс калыр төлдөримни
Өске кымнар кээргээрл?” деп,
Чажын аксып ыглаан элик
Чалынган дег хая көргөн...

Сеткилдин ажык кыйгызы, харын-даа аарышкызы
долган “Балыг элик” деп шүлүк бо кижиниң килең-кылыын
хайныктырып, бодандырыптар күштүг.

Ынакшылдың арыг-чаагайын, ындын-сырынын база
кыс, херээжен кижиниң буянын эвээш эвес шүлүктеринде
алгап ырлаан. Ылаңгыя херээжен кижиниң окур-хевири
философчу деңнелче көдүрүп, ону езулуг-ла ыдыкшыткан
деп болур.

Чаяаттынган чуртталгамда
Салым-чолум кандыг-даа бол,
Күжүр бодум чарылбазым —
Хүнүм, черим, херээжением.
(“Херээженге”)

Эки-бакты кады көрүп,
Эдеришкен эргим эжин
Эр кижини аътанырда,
Эң-не сөөлгү бодап артар.
(“Эр кижиниң херээжен эжи”)

Амыдырал делегейин
Аргажыпкаш, чүрээ кыпкан —
Херээженниң чаражынга
Хемчээп деңнээр чүве бар бе?
(“Херээженниң чаражы”)

Алексей Дүгерович — сөске, дылга кончуг камныг
болгаш хынамчалыг автор. Ынчангаш-ла ындыг боор, ооң
шүлүктериниң хемчээли кол кезиинде кыскажак, оларда
артык-дудуу сөстөр чок. Ол ышкаш хары угда хөй санныг

янзы-бүрү тема, идеялар хаара тудар дээн чүткүл эскерттин-мес. А. Арапчорнуң шүлүктери тодаргай тема, идеяларга чагырткан. Ол болза, бирээде, төрөөн чер болгаш төрөөн бойдус; ийиде, күш-ажыл; үште, чуртталганың кол ээлери — эр болгаш херээжен кижилер; оларның аразында харылзаалар, найырал, ынакшыл. Ожуктуң үш дажы дег, үш кол бөлүк.

Бичиизинден тура улустуң аас чогаалын дыңнап өскөн, ону черле сонуургаар база эки билир болгаш Алексей Дүгерович бодунуң лириказынга аас чогаалының сюжеттерин, овор-хевирлерин, уран аргаларын нептереңгей ажыглап турар. Маңаа хамаарыштыр “Сааскан, Дилги болгаш Ус-куш”, “Артык сеткил”, “Аңчы болгаш ооң бугазы”, “Моортай дарган” дээш өске-даа ажылдарны адап болур.

Шүлүкчүнүң кол идея-бодалдары чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазынга, ооң философчу болгаш мораль-этиктиг, эстетиктиг билиишкиннеринге даянган...

Саая МАЙНАК

Эр салымның буяны

Эгиир шагда ээзи болган эжен-түмөн аңныг-меңниг эзим арга-биле шугланза-даа, энгимези дээр шаар бедээн, эртиней-байлактыг Танды сыннарның эдээ, шынаа-шыгы чындыңайнып хөлбелчиннээн, ындын ырыга алгаттырган Межегейде Эртиней-Булак деп черге Алексей Дүгерович Арапчор 1924 чылдың сентябрь 3-те төрүттүнгөн. Беш-ле харлыында өскүс арткан Алешаны Амгы Улуг-Хем кожууннуң Хендерге чурттуг кырган-ачазы Долаан Дүгерниң эмдик аъттың аксын тыртып өөредип, мунуптар экер-эрес эр кылдыр азырап өстүргенин болгаш ооң соонда чуртталгазының дугайында меңээ 1970 чылдарның ортан үезинде “Кызыл” деп аалчылар бажыңыга чугаалап органын сактып ор мен. Ынчан меңээ “Өшпес оттар” деп шүлүктериниң номун холунуң үжүүн салгаш, белекке берген. Ол ат салган номнар аразында ам-даа чыдар. Ооң соонда А.Д. Арапчорнуң ол номунга рецензия

бижээш, солунга парлаткан мен. Оон бээр Алексей Дүгерович-биле удаа-дараа ужуражып, ооң биче сеткилдиин, бөдүүнүн, тыва дылды ханы билирин, улустуң аас чогаалын чыып, бижип чоруурун, чамдык чогаалчыларга кыстырып чоруурун сеткилим ханызындан эскерип, чымчак көөр карактарын, чырык-чаагай шырай-арнын магадап, туруштуунга, тура-соруктуунга чоргаарланып чоруур мен.

Кижиниң өзери оожум, назыны узун дижир. Үр чурттаар назын салымдан хамааржыр дээрзин билир мен. Алексей Дүгерович узун назылыг болур эр салым-чолдуг кижидээрзин ооң сезен харлап турары бүзүрелдии-биле бадыткап турар. Бижек биле амыдыралды билбес кижиде чогаал бижип шыдавас. Ол бижек белгүмүнден эгелээш, Бай-Хаактын эге, Кызылдың ийи дугаар школазынга, башкылаарының түр курузунга өөренип чораан. 1942 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга эге школазынга башкылап эгелээн. Ооң соонда башкылавышаан, Кызылда Күрүнениң педагогика институтун бот-өөредилге-биле дооскан. Эрзин кожууннуң шупту школаларынга, Туранның 1, 2 дугаар школаларынга 36 чылда үзүктел чок башкылап, директорлап, чоннуң ажы-төлүн эртем-билиг-биле чепсеглеп, чаагай мөзү-бүдүшке кижизидип ажылдааш, “РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы” деп хүндүлүг атты төлөптии-биле алган. Ол — ооң башкы ажылының бедик үнелели. Боду иштинде аңаа чоргаарланып чоруур.

“Шын” солунга корреспондентилеп ажылдап тургаш, хоочун башкылар, культура ажылдакчыларының дугайында очерктерни, чурумалдарны бижип, парлалгага чырыткан.

Хоочун башкы школага ажылдап чоруур чылдарындаа тыва улустуң аас чогаалын бижип, чыып чораан. Ол ажыл ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал секторунга (1986-1994ч.) ажылдап турган үезинде улам кыптыккан. Бүгү кожууннарны кезип, чыып бижээн ырылары, үлегер домактары, тоолдары, төөгү база тоолчургу чугаалары институттуң бижимел фондузунда кирген. “Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары” деп ному 1995 чылда чырыкче үнүп, тыва улуска онзагай белек болбушаан, аас чогаалын шинчилээринге, нептередиринге буянныг ном болган.

Алексей Дүгеровичиниң амыдыралы чечен чогаал-биле адырылбас тудуш дээрзин ооң 60 ажыг чылдар иштинде бижээн чогаалдары херечилеп турар. 1940 чылдарның эгезинде чогаал бижиирин шенеп, шүлүктөрни бижип эгелээн. Оон херечизи: мээң бо номчуп оарым А.Д. Арапчорнуң чап-чаа үнүп келген “Чалым кырлап, чаңгы дыннап..” деп номунда 1942 чылда бижиттинген “Күзел”, “Кыдыг оолдуң чалбарыы”, “Дайын” деп шүлүктери парлаттынган. Бо номда мооң мурнунда чылдарда парлаттынып үнүп турган чыынды дептерлерге кирбээн хире 1940-1960 чылдарда бижээнин демдеглеп каан 29 шүлүк кирген. Сес ажык үжүктөрниң аянынга хемчээттинген 4-5 строфалардан тургустунган бо шүлүктөр ол үениң судалынга каккылажып, төрүтгүнген черин мактап, аңаа чалбарып турарын илередип турар. Шүлүк дылынга шилчидип каан “Чедерниң Чеди-Байы”, “Черлик чылгы самы” деп балладалар, “Шокар-Хам”, “Моортай-Дарган” деп шүлүктөр сюжеттиг бижиттинген болгаш, номчукчуну сонуургады бээр-дир. Хоочун чогаалчының 80 харлаар чылында парлап үндүрген номга ооң бүгү чогаалдарындан шилииттинген шүлүктөрни, шүлүглелдерни парлап, эге сөстүг кылдыр чонга бараалгаткан болза, дыка-ла эки боор турган деп бодап ор мен. Оода-ла улгады бергенде, тырттырган аянын чуруун, допчу-намдарын номга киирер турган-дыр ийин.

Европаның, Азияның чурттарын хуюктаптар часкан делегейниң ийи дугаар улуг дайынының эгезинде Ю.К. Кюнзегеш, О.О. Сувакпит, М. Идам-Сүрүң, К.К. Тоюң болгаш өскелер-даа шүлүктөр бижииринче холдарын берзенип алгаш, карак кызыл шаап кирипкеннер. С.Б. Пюрбю, С.А. Сарыг-оол оларның баштайгы башкылары, критиктери, деткикчилери болганнар. Амыдыралдың шуурганы, чогаал бижиириниң аактыы кижиги бүрүзүнүң салымынга аңгы-аңгы болган. Алексей Дүгерович узун назылыг болган-дыр. Бо үениң дургузунда ооң кылган ажылы хөй. Чырыкче үнүп, чонга бараалгаткан номнары бо: “Кадарчының ыры” (1964), “Сеткилдин ыры” (1967), “Идегелдин отчугажы” (1971), “Өшпес оттар” (1975),

“Хайгаарал” (1981), “Эр салым” (1991), “Тыва улустун мифтери болгаш тоолчургу чугаалары” (1995), “Чалым кырлап, чаңгы дыңнап..” (2004). 1960-1970 чылдарда ЧЭ-ниң даргалары, литература консультантылары деткивейн, шүлүктерин орус дылга очулдуруп, ССРЭ-ниң ЧЭ-ниң кежигүнүнге киирер чаагай бодал оларның сагыжынга кирбээнин А.Д. Арапчор меңээ хомудап чугаалаан. Ынчалза-даа эр салымының буянын чонунга харам чокка өргээн шүлүкчү бо-дур. А.Д. Арапчорнуң шүлүкчү болган чаагай ады тыва литератураның төөгүзүнге меңге шагда артар болгаш чаа чүс чылдың-даа, ооң соонда-даа Азия диптиң чүрээ болган Тыва чуртувусту ээлеп чурттаар улус өгбе чогаалчының номнарын холдан салбайн номчуур дээрзинге чигзиниг турбас боор.

Алексей Дүгерович! 80 харлаан юбилейиңер-биле ЧЭ-ниң баштаар чери, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң чогаадыкчы коллективи чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, каң дег кадыкшылды, адыңарны алдаржыткан демир-үжүңүңерни холдан салбайн, чырык чер кырынга ам-даа ыр чурттаарыңарны күзеп тур!

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧАСКЫ ХӨӨННЕР

* * *

Бедик дагга, ээн черге
чазын хомус ойнавас дээр.
Мени дээрже бир-ле чүве
чалгын сунуп, элзеди бээр.

Даглар улуг, кижиг хензиг,
даажы ырак октаргайже
хаадамнаан куду-сузум
хат-биле ырады бээр.

Делегейниң эң чажыт
театры бедик чалым—
тенек, кенен сеткилимниң
дээрге хамнаар дүңгүрү-дүр.

Чазын бедик, ээн черге
чаңгыс кижиг хомуствас.

* * *

Матпадактар ырлай бээрге,
чайгы дүнү дүштү дижир.
Маажым болгаш ыржым дээрде
чайыннаан Ай үнүп олур.

Сылдыс дүшкен кылаң суглуг
сыык саарыг ырлап чыдыр.

Шыкты кежир сүвүр хая
чымыраарып, ону дыңнаан.

Бүгү бойдус бо кежээ
бүдээл бүдээп турган ышкаш.
Бүдүү сени манаанымга
бүзүрелим оттуруп тур.

Матпадактар эдип турда,
манаашкыны бүдөр дижир.
22.04.2003.

* * *

Урулуг ак чалыы хадың
сааттыг кыс сагындыра,
ужарлыг хем уну черде
саадай берген таалап ор.

Кавай чазаар ооң эжин
ээтпек Ай шинчилээн дег,
кайыын тура чырыын чажа,
эзим кежир баккылап тур.

Амыдырал чаяалгазы
ала чайгаар бисти манаан
Төрээн черниц магалыын аа!
Дөспөс чүрээм, дыңна шүве.

Урулуг ак хадың ышкаш,
уруг эжим кайда барды?

* * *

Чаан азыы чирлиц, тоглаан-биле дөмей
шапкын хемде сөөлгү доштар көжүп турлар.
Часкы хемниц эрийн куду өшкү, хойлар
шаараңнап, көк баштап, шуужуп чорлар.

Кышты өттүр удуп-удуп, оттуп келген
Бии-Хемниң чалгыглары чадаган дег,
кырывыста хамнааракка чарыштыра
бирде оожум, бирде маажым ырлажы-дыр.

Частың мөңгө аялгазы чергележир
чамбы-дипте ындыг күштүг чүү барыл?
Ынакшыл деп кижилерниң чүрээн тудар
ындыг күштүг, ындыг уян сеткиишкин бар.

Чаан ызы каптагайга сарыннаан дег,
час удур ынакшылдың оттуру бар.
9-10.05.2003.

* * *

Дут оруу үстү берген,
душкан черден кежип болбас.
Чөптүг чорук хээрээ дег,
чөөрем дош — улуг айыыл.

Хемчик хемниң даажы ам
кедээр дагда чаңгы болду.
Кежиг чок деп дүне безин
келген чонга чарлап чыдыр.

Ээрем болган арагаже
эштип кирген улус-тур бис.
Амы-тынның артында хөй
аза-четкер дойлуп, кедээн.

Соок шапкын агымдыва
чортуп кире берги дег бис...

* * *

Бөдей өгнүң хараачазы
бөмбүрзектиң соңгазы дег,
Чеди-Хаанның чивеңээрин
сеткилицге таалатсын.

Оожургал, идегелиң
октаргайның тайбыңыңга
дүннү өттүр дыжың хандыр
дүвүрээзин үндүрбезин.

“Кодан чылгы хоя берди”,
хаяа чырыы үнүп олур.
Кожагарның уларының
караанда даң адып олур.

Бөдөй өггө частың хүнү
бөгүн бисти чассыдып кээр.
26.03.2001.

Дүвү даажы өпейлээрге...

Саян кырын үнүп кээрге,
Айга хонуп алган ышкаш,
сагыжымга бир-ле чүве
ак дүвү сымыранды:

“Улу дүгдө удуп чыдыр,
челин суйбап эртип келдим.
Улаараачал багай чаңың
черге домнап берейн бе ..”

Үт-куйга хоргасталып
черлик чораан бурун чаңым
үе-биле ыраар туржук,
сеткилимде чаш хевээр.

Адыг канчап ижээнинде
дыка шөлээн удуп чыдыр.
А мен чүгө дүне-хүн чок
дыш көрбөс кижиге боор мен!..

Бараан-сараан... Ажы-төл дээш,
байгы турган ажаанзырал
кырыыжеге мени соомдан
кымчылап-ла чораан ышкаш.

Дүвү даажы өпейлээрге,
дүвүрелим эстип, чидип,
машинамга бичии када
маажымнап, шөлээн ор мен.

Чылда көрбээн ховар дыжым
хензиг када маңаа алдым.
Чындыраарып, кум кынгаш,
хенертен кээп оттуп келдим.

Сылдыстыг дээр эжиин ажып,
Октаргайны эргий көрдүм.
Шынзылгалыг космонавт дег,
олудумну чазап алдым.

Эге баштай төрүттүнгөш,
эмиг эмген кулунчак дег,
арыг сынның агаарынга
аар човаам уттуп кааптым.

Ам улуг кудургайны
хөөмейлеп бадыптар мен.
Аржаан суглар даажы ынаар
көңгүрткейнип чыдып калыр.

Айдың дүне шак ынчаар
Саян кырын ажып баттым.
Аалымда ажы-төлүм,
Шагаа хүнү мени манаан.
10.12.2003

Лидия ИРГИТ

* * *

Ак-көк дээрниң
адаан орта алгы салгаш,
карак чажы
төгүлгүже каттыргаштың,
өлүп каар дээш
төрүттүнген кижиги мен бе?!

* * *

Хаан, байнын,
ядыының-даа оруу чаңгыс.
Өңнөр болгаш
сеткил чырыы мөңгө эвес.
Эртенгиниң
шалыңыңга дөмей-дир бис.

* * *

Араганы кылаңнадыр дашкаа куткаш,
Аас-кежик, өөрүшкү дээш ижип көрээл.
Араганы качыгдал дээш, кажанда-даа
Ажыын төндүр иживиткен кижиге турбаан.

* * *

Алган ашаам, ажы-төлгө
Аыш-чем кылып, далган хаарып,
Буска холум чирти-чирти,
Буруладыр эккеп салдым.

Далган нугаан холум чугбайн
Дарый шүлүүм бижип кирдим.
Хөнекте шай бургуртуруп,
Хөөрөп, ажып төктүп батты.

Сеткилимниң чылыы сиңген
Чемзиг шүлүүм — ыры болзун.
Чечектиг чай хүннеп, чайнап,
Черим, чуртум шинии кирзин.

Салчак САРЫГ-ООЛ

Кызыл-Дагны ырлаксаам кээр...

(Кожамык аяны-биле)

Эзер кылып, эптээр болза,
Эңмек хадың Кызыл-Дагда.
Эдержирин күзезиңзе,
Эриг хаак дег, кыстар ында.

Чонар дизе, чазаар дизе,
Чонар-дажың Кызыл-Дагда.
Содаан кетсе, шүглүп үнер,
Согун сынныг мөгелер бар.

Буга-шары бустап, мөөрээн
Бурун чуртум Кызыл-Дагга
Авам мени божаан болгаш,
Артык ынаам чажырбас мен.

Ынчангаштын Кызыл-Дагга
Эргеленип, чассыксаам кээр.
Ынак черим алдаржыдып,
Ындынналдыр ырлаксаам кээр!...
31.01.03 ч.

Үзер кошкар

(Басня аянынга)

Аалывыска биеэде
Аажок үзер кошкар турган.
Кажаадыва кирер болза,
Кара шоруң, “чык-ла” кылыр.

Деспес болза, мырай хоржок,
Дедирленгеш, катап үзер.
Харык албайн чорунда-ла,
Карак оду кызаш-ла дээр...

Өдек долу хойларынче
Өске чүве чоокшулатпас.
Оранчоктан дааш алза,
Олче көрүп, хыйыртай бээр...

Ачам сугга кудазы ашак
Арагазын кудуп келген.
Аалчывысты үзер кошкар
Ат кыл часкан, ээги сынган...

“Аас-дылдыг мал-дыр бо” дээш,
ачам оозун өзедип каан.
Кошкар эъдин чиир эвес,
Кош дытка артып кааннар...

Ала кошкар ужур билбес,
Адыгуузун ышкажыл ол.
Аравыста “кижи кошкар”
Ам-даа бары айыылдыг-дыр!...

Арын-нүүрү шиидер ыйнаан

Таптаашкынның үезинде
Дажаарап-ла турган ийик сен.
Ажык-чарны “чыдам” кылгаш,
Ам-на сени “шиштеп” көрейн.

Арагаңдан эмнетке-ле,
Арны-бажың силий бержик.
“Чыттыг суксун” сөңнеп тургаш,
Шыыладыр депшээн ийик сен.

Хевис чаткан черге саадаар,
Хертежиң-даа дам-на баржык.
Телефоннап дужаагылаар,
“Тевер дарга” шолаң болгай.

Багай эжиң кире бээр мен.
Бажым ажыр хыйыртааштың,
“Майтак идиң аштап ал” дээр,
Базар черин тыппайн чордум...

Алды ай-даа четпейн чыткаш,
Арагаңче катап кирдиң.
Ажыл-даа чок, бажың-даа чок,
Аалдар богу чушкуп чор сен...

Ойнай-сылдай чуруп кагдым.
Ол кым дээрзи билдине бээр.

Ады-сывын адавадым,
Арын-нүүрү шиидер ыйнаан!...
4.11.1990ч.

Клара ЧИҢМИТ

*Феодалдыг Тываның сураглыг мөгези,
Хомду дайынның киржикчизи Соян
Сарыг-оолдун, чоннуу-биле Калчаа-Сарыг
мөгениң 100 харлаан юбилейинге тураскаадыг.*

Шагның шаанда Шара-Нуурга
Чарыш аъды мунуп өскен,
Чарынныңга дүжүп бербээн
Чалыы оолак чурттап чораан.

Чогум адын Сарыг-оол дээр.
Чоннуу-биле, Калчаа-Сарыг
Авыралдыг ававыстың
Адазы боор өгбевис-тир.

Шала бөдүүн аажы-чаңныг,
Чаңгыс кыстыг мөге турган.
Алган эжи аныяанда-ла
Амызындан чарылган дээр.

Алыс чурту кайдал дизе,
Аржай, буурул Көгей сыны.
Хүрештерге күжүн шенээш,
Күчүтөн деп ады алгаан.
Моол, тыва хүрештерге
Бо-ла шүглүр мөгө чораан.

Девиг дээрге мөгслерниң
Дээди күжүн кыйгылары.
Адавыстың девиин безин
Аш-Эзир деви дижир.

Улуг Моолдун хоорайы
Улан-Кумга Наадым болган.
Сарыг-оолду хүрешсин дээш,
Чалап киирген дижир чүве.

Хөлегеге хөлестеп каап,
Көстүп-херлип дыжы ханып,
Шылаан-човаан күжүр мөге
Шыыладыр удуп чыткан...

Уйгузунун аразында
Улуг эргээн кижиге долгаан.
Караан көрүп туруп кээрге,
Каас хептиг дүжүмет эр.

Шары дөңмээ тудуп алган
Сарыг-оолду: “Соп бээйт” – диген.
-Хайырааты! Эдээнер! – дээш,
Канчаар боор ам, тура халаан.

Шары дөңмээн, чара долгааш,
Сарыг-оол ол бардам моолдун
Эдээндиве силгий каапкаш,
Эр соруун бадыткап каан.

“Чоокка – шоот, ыракка – ыт,
Чонга мону сөглөвейн көр!” –
Торгу тоннуг дүжүмеди
Дораан ыңай болган дээр-дир.

Шак-ла ынчан Тыва, Моолга
Сарыг-оолдун ады алгаан:
Калчаа-Сарыг мөге дижип,
Каас хептиг шолалап каан.

Дөрт-беш хонук уламчылаар
Төөгүдө артар наадымнарга

Калчаа-Сарыг—тыва мөге
Каш дакпыр шүглүп чораан.

Сарыг-оолдуң хүреш-оюнун
Салгалдары уламчылаан...
Соян мөге уктуглар-ла
Содак-шудаан кагбайн чорлар.

Карачалдың күчүзүнге
Хаан кижиге удурланыр.
Калчаа-Сарыг октаптарга,
Катап база хүрештирер.

Демги бири удаваанда
Тендиш дивейн октаптарга,
Олбукта саадаан дүжүмеди
Оожургап, ыды чидер.

Кожавыста Моол чоннун
Коптузунче каржы кыдат
Ханныг холун суна бээрге,
Калчаа-Сарыг хостапкан дээр.

Дайын өртү өшкелекте,
Чамдык өөрү чаныпканда,
Чааскаан чыгы тулчуп тургаш,
Чакпыыл окка таварышкан.

Баарынче чыдалап каан
Балыг чери экиривээн.
Узун Тестиң мөге оглу
“Улуг уйгузун” ынчаар удаан.

Дөртөн четпээн өгбевистиң
Төөгүзү мындыг-дыр ийин.
Чаагай чараш чаңчылдарын
Салгалдары уламчылаан...

Тыва

Сүлдезинде аъттыг арат хүнче шапкан,
Шүглүп үнер начын түрлүг, өндүр чолдуг,
Саян, Танды кавайынга өстүргени
Салым тудуш көвей чоннар буянныг өө —
Авыралдыг ававыс дег,
Азий диптиң төвү Тыва!

Бурунгунун тоол-домак, тураскаалы
Мун-мун чылдар алдар-адын херечилээн,
Чалым-хая өттүр аккан Эне-Сай дег,
Чаяалгалыг келир өйже кезе көргөн.

Сыгыт-ыры делегейни магадаткан,
Чыргалының даңын уткуй чындыңнаткан,
Алды дипте аймак-чоннар улузунга
Агын өргүп, амырлажып чолугушкан.

Көвей чүзүн сүрүг малы одар долган,
Көрүп ханмас байлак бойдус шыва алган,
Эртинелер узуп төтпес үүжезин
“Ээлеңер!” деп төлдөринге өргүп сунган

Авыралдыг ававыс дег,
Азий диптиң төвү Тыва!

Маринага

О, Кудай, чалыы шаамда
“Оттуг эъдим, кыпкан чүрээм
Оожургат!” — деп тейлээримге,
Эргимимни бадырыпкаш,
Эрзиг соруум кывыскан сен.

О, Кудай, эргимим мээ
Оолдарлыг боор кежик шаңнап,

Хөлзеп чораан күжүр ботка
Хөйнү берип, кижиг кылды,
Хөөн кирип, хөңнүм өөрттү.

О, Кудай, чазыг кылып,
Ооң соонда канчанмаан дээр.
Арыг-чырык күзелдерим
Арылгы дег, сузум хадып,
Азып-тениир чыгыгы чордум.

О, Кудай, чолум боор кыс
Олчаан мени каапкаш барбаан,
Улчуп-тояан дүмбейимге
Уг-шиг айтыр шолбан болуп,
Уткуй чырып, астырбады.

О, Кудай, дилеп тур мен:
Оскундуруг, чидириглер
Оруум дуглай чыдыпса-даа,
Өршээлдиинниң бедии кылдыр
Өлчейлиимден чарбайн көрөм!

Хектин үнү

Кезек-кезек дөргүннерде
Чайның хостуг ыраажызы,
Салым-хуунуң төлгечизи —
Хектин эдип ораын көр.

Хекти улус чүү-даа дижир:
Кээргел чок ие куш дээр,
Мегечи деп одап-сөглээр...
Мен-не аңаа каттышпайн.

Ондагайлыг бедик үүлө —
Ырга ылап бердинери —
Ыдык өргүл негей бээрге,
Онза салым онаашкан-дыр.

Хеккилештир эдип-эдип,
Чай дег кыска салым-чолга
Чарбыттынмайн, чоруй баары —
Хей-аът дээштиң төлевир дег.

* * *

Кылын харлар кырлай базар
Уран изиң көрбестээн мен.
Кыш, соок билбес орандыва
Ушкан ояр келбестээн сен.

Ырак далай хөөннеп берген
Ырың кымны хөгледип чор?
Ооргам чүзү карышкан дег,
Оскундуруум ажыш кынныр.

Шаң-бус тынган доштуг оран
Часты, чайны манап алыр.
Уявыска ужуп кээриң
Уттундурган дүште дег-дир.

Сактыышкыным сөөлгү хөртүүн
Чалынныг от эргизипкен.

ВАДИМ СЕВЕКПИТ

Магадаар мен

Эгин ажыр сула салган суук чажын,
Ээремде салдаан шолбан — карактарың,
Эзим черде хемниң унун каастай үнгөн
Эриг хаак дег дурт-сының магадаар мен.

Чайгы шагның чедишкен каас бойдузу дег,
Чаяаттыңган, чажыт сиңген чаражыңны,
Чаагыңда тывызыксыг сыртылаашты,
Чазык дээр дег овуруңну магадаар мен.

Айдың дүне кудайында бүдүн ай дег,
Аккыр арның долдур чыраан хүлүмзүрүүң,

Хүннүн алдын херели дег, сеткил өөртүр
Хүрөң-кызыл шырайыңны магадаар мен.

Хензиг безин чам-хир дегбес бүдүжүннү,
Херелденген көрүжүңдө арыг-шынчын,
Салым багын эки хүндүс арыдыптар
Чайгылыш чок бердингениң магадаар мен.

Кызыл

Кадыр кашпал тайгалардан шурап баткан
Каа-Хем биле Бии-Хемден күчү кирип,
Улай аккан Улуг-Хемниң ол-бо эриин
Узун дургаар шыва апкан Кызыл хоорай.

Арат чонуң таваан салган үеден бээр
Ачы-чолдуг тозан чылдар шуужуп эртти.
Ава Тывам соккан чүрээ, угаан-мээзи,
Азия дип эртинези, ыдыы-дыр сен.

Кудумчулар оңгаар-дескээр шөйлүп баткан,
Хуу-салым чогул-бүдүп, дескелешкен,
Дамырак суг улуг хем бооп хуулары дег,
Таваар өзүп, хөгжүп орар Кызыл хоорай.

Чеди чүзүн малы долган тыва черниң
Чечектелген төвү болгаш сүлдези сен.
Ырак, хайыы Өвүрүмден менди тудуп,
Ынакшылым илереткен шүлүүм сөңнэйн.

Василий МОНГУШ

Анай-Хаак

Чалыы турган чылдарымда
Чадаанага чурттап чордум.
Чараш, чок дээн уругларга
Чаңгыс эвес дужуп чордум.

Салымывыс кадаалы деп
Саналымны кирип чордум.
Чадаананың кыстарының
Чаңгызы-даа мени тооваан.

Серенмаа деп семис уруг
“Сээдең сен!” дээш, херекке албаан.
Анай-Хаак дээр арган уруг
“Албыстыг” дээш, былгырыпкан.

Туразы чок уругларны
Тудуп, баглап алыр эвес.
Чаагай чолду күзеп, йөрээш,
Чадаанадан чорупкан мен.

Уран чүүлге ынак болгаш,
Улан-Удээ сургуул дооскаш,
Артист болур дипломнуг
Аалымга чанып келдим.

Оортан бээр дыка үр болган,
Он тос-даа чыл ажа берген.
Чазын концерт көргүзөр дээш,
Чадаанага чеде бердим.

Залда чон шуут шыгырт,
Ырымны мен сөңнөп турдум.
Адыш часкап, деткий бээрге,
Амырааным чажырбаан мен.

Залдан бир кижиге келгеш,
Ыяткан дег, удур көрбейн,
Боодал чечээн тутсу каапкаш,
Боду дораан арлы берген.

Чараш чечек аразындан
Саазын черге кээп дүшкен.
Ону дораан ол-ла черге
Оожум топтап, номчуп кордум:

“Артист бооруң билген болза,
Ашак кылып алырымгай.
Аныяанда чазыг кылган
Анай-Хаак деп кадай-кыс мен.

Дагын катап дужар бис бе?
Таваар таптыг хөөрешкей бис.
Салым каткан кижим-даа чок,
Чааскаан хевээр чурттап чор мен...”

Аныяамда ынакшылым
Анай-Хаак, сен буруудатпа!
Ажыы-биле чугаалап каайн,
Ажы-төлдүг, кадайлыг мен.

Чалыы назын катап келбес,
Чадаана хем дедир акпас.
Чараш оолдар сүрүп чорааш,
Чааскаан арткан, шоруң ыйнаан!

Маады БОЛАТ

Сарыг-Севим — кавайым суур

Хөлбең ногаан эрик черден
Самнап баткан шапкын хемин
Көвей бажың көрнүп, хараан
Сарыг-Севим — ындыным суур.

Сеткил хайнып, келир өйже
Четтинчипкеш, херии базып,
Сарыым-биле болчашканым
Сарыг-Севим — өөрүшкүм суур.

Ажыл-ишчи акы-дуңма
Арат чокум аразынга
Чалгынналып, ижиккеним
Сарыг-Севим — кавайым суур.

Авайымга

Аарышкы, кударалга
Алзы бергеш, ийи караам
Чажы төктүп, баарым ажып,
Сактып келир авайымны.

Чарлыышкынның элдеп аагы
Сагыжымга чайгаар кирип,
Чүрээм балыын карттай бээрге,
Сүмележир авайымны.

Ыяңгылыг чадаганнаан,
Ыы-сыы хайныр үелерде
Овуру мээ чуруттунуп,
Оожургадыр авайымны.

Нина ЭРТИНЕ

Оттурба даан

Кызың мени даңгаар эртен оттурба даан,
Кызыл-хүнде уйгум хандыр удуп алайн.
Амыдырал аагындан хензиг-даа бол,
Алаагып ап, сеткил сергеп, дыштанып аайн.

Чашкы шаамның каткы-хөглүг, чолдуг өйүн
Сагыш хандыр таалал-биле дүжөп алайн.
Кызыл-даван шалың сүзүп өзүп келген
Кызыл-Даамның чечек шыпкан шыгын кезиийн.

Сылдыс-шокар аъдын мунган эргим ачам
Сыын үннүг сыгыт ырын дыңнап алайн.
Чаактары бопугур оол — хеймер дуңмам
Сай-суун сүзүп, камныг чүктеп, кежирип каайн.

Чараш-даштан эдээм долдур чыып алгаш,
Сайзанактап, өөрүм-биле ойнап алайн,
Күзелдерим ногаан аъдын чавыдактааш,
Курбустуже хүннеш четкеш, оттуп келийн.

Ийи оглум

Ачазының ийи оглу
Аътка ынак кудуспайлар.
Артка-сынга чөленгиижим,
Аас-кежиим — ийи оглум.

Сеткил-хөңнүм кударалын
Сергедиптер айыстарым,
Уян, ындын ыржыгажым
Ужуктап бээр чеченнерим.

Салым-чолум магадылаан
Чассыг, уян хенчелерим,
Чалгын-чакпа, чөленгиижим
Сарыг, кара ийи оглум.

Амыдырал ажыг аагын
Аргажып аар идегелим.
Бедиктерже кыйгыра бээр
Мерген, ыдык сылдыстарым.

Ачам

Чалгыннарын чоргаар чайган эзир куш дег,
Самын-девиин чону таалап мага ханмас,
Экер-эрес чалыы шаандан алданнааже
Эргим ачам маңнаар, хаактаар мөге чораан.

Алдан-дөрттүң аразынга содаглангаш,
Хая-туруг эзириниң түрүн тыртып,
Хартыганың кашпагайын чалгыннангаш,
Ачам найыр-хүрештерге шүглүп чораан.

Онагларын карак чивеш аразында
Октап, тиилээр алдар-адың хүндүткелдиг,
Чону шаңнаан шолаң безин — Улуг-Мөге
Чоргааралдың, ынакшылдың сүзүү чордун.

Буруудатпа, күжүр сарыым

Караңгыда сылдыс санап, уйгум келбейн,
Казапчамга ора хонуп, кый деп чүмүл,
Сени чок деп бүзүревес куюм хөңнүм
Чедип кээр деп манааным дээш, буруудатпа.

Аъттар мунгаш, каттаарывыс Адар-Төштүн
Айдың дүнүн, сында одааң эргип чедип,
Херел чашкан шалың сүзүп, ырың таалаар
Кежиим ам чок, буруудатпа, эргим сарыым.

Караңгы, соок күзүн сеңээ чалгының бооп,
Камгалап ап четтикпээним хомуданчыг.
Чааскаан, өскүс аңгыр ышкаш, ыглап арткан
Салымым дээш буруудатпа, эргим сарыым.

Бижек КОМБУ

Чалыы Тывам

Туругларга деңнешкензиг,
Тудуг, суурлар дээрже бедип,
Хүнден хүнче шырай кирип,
Хүлүмзүрүү чайынналып,
Сайзыралдың бедиин тепкен
Чалыы кыс дег чараш Тывам.

Арбын, нарын мергежилдиг,
Ажылчыннар төрүттүнүп,
Үлетпүрге, көдээге-даа
Үндезин кол ээлери бооп,
Күжүн чүгле немеп орап
Күчүтен дег, чалыы Тыва.

Дагларында эртинелер,
Дазыр шөлде – далай тараа.
Аргазында – өлүк аңнар,

Аал малы – одар бүргээн;
Дөлгөм хөлдөр, терең хөмнөр
Дендii-ле бай, каас Тывам!

Раиса ЛАМАЖАП

Уруумга

Эзер-чүгөн, дериг каастаан эки аьдың
Эрзин, Тестиң ховузунда челип чору.
Эжиим ажып кирип келген эрес күдээм,
Эгин кожа, ажил-иште кады чору.

Ырда кирген Бай-ла-Тайга оглу-биле
Ынакшылың доңнап алдың, орлан кызым.
Анай, хураган өнчүң кылдыр үзүп бээр мен.
Ажы-төлдүг, өөр-өнер эки чуртта.

* * *

Соңгаларым шилин өттүр чырыдып кээр
Солаңгылыг сылдыстарның меңээ чоогун.
Херел тыртып, частып үнгөн шончалай дег,
Кежик чолдуг ынакшылды оштаан ышкаш.

Частың айы эки чүвээ идегелди
Сагыжымга оттура бээр, чиктиин але.
Өске черже чорук үнөр чадавас-тыр,
Өңнүүм болур эки кижиге дужары ол бе.

Танды сыным

Талыгырда меңгилерлиг тайгаларның
Амыдырал судал, тыны, чемижи дег,
Аржаан суглар сыстып аккан
Ак-көк дээрлиг Танды сыным аяңнары.

Чайык соонда ай-чечээ сагланнашкан,
Шалың суу бүрүлдерде мөндүңнөшкен.
Танды-Уулам эдээн каастап үнүп чыдар
Таан чараш чечектерин сүзүксээм кээр.

Сайгын

Сарыг хову ортузунда
Сайгынның даа харап олур.
Сайзанак тип, ойнап өскөн
Сарыым чурту, онза-дыр сен.

Эргимимнің чаңы чараш,
Эртип чыда, чалбара көөр.
Чалыыларга ыдык хүрээ
Чараш-ла сен, Улуг-Сайгын.

Айлаңмаа ХЕРТЕК

Ынакшыл деп делегейнің

Карак чажы мөндүш дээнзиг,
хадың чулуу бүлдеш кынды,
ханы бодал мени бектээн.

Хомус шелген дамыракка
хомудалын сөглөп чадаан
коңгурааның бажы доңгак.

Ынакшыл деп делегейнің
ынды-ужу көзүлбестээн,
ыстаан чүрек ызын төккен.

Сени? Мени?...

Сеткиливис доннашпаан дээш,
черле кымны буруудадыр?
Сени? Мени?

Хунук хөөннүг булакчыгаш
кударалдан ондап-остаан,
сен дээш, мен дээш.

Ыйлаңгыны дешкен ышкаш,
ыглаган дээр чаъзын кутту,
сенче, менче.

Сеткиливис доңнашпаан дээш,
черле кымны буруудадыр?
Сени? Мени?...

Күскү бодал

Шириин шырай тырттыныпкан самдар булут
шагзыраанзыг, шылаан ышкаш, оожум салдаан.
Шилдегер хем мунгак дүшкен бүрүлөрнү
часкарганзыг, хөңнүн азап, өпейлей-дир.

Сагыш-чүрээм аңгыр, кастың ызын хойлааш,
саймааралга дүжүп берип, ораадыпты.
Ырлыг, хөглүг дамырактын боксу дунук,
ыглап, ийлеп, ишкирнигип чытканзыг-дыр.

Чывар, сооктуң улдаарындан камгалаанзыг,
сынны туман думаалайлап эгеледи.
Күскү бодал сеткилимни эргий ушкаш,
хүлүмзүрүүм кударалга орнаытты.

Чашкы үем-биле байырлажып тура...

Хөй-ле бодалдарның эзининге алзып, эрткен үелеримниң
уттундурбас ужуралдарын сактып келиримге, чашкы
шаамның кайгамчык делегейи мурнумга көстүп келди. Эх,
чашкы үем! “Чуртталгамның эң-не магалыг, алдын хүннери-
биле байырлажып турарым бо-дур. Чашкы чылдар моон
соңгаар эглип келбес” деп бодалдан карактарым туманналып,
мөңгүн чаштар сөглөп четпес кударалдың херечизи бооп,
чаагымче чаржып бадып, изиңнеди ошкай каапты. Ындыг
чаагай, амыдыралдың база бир хыралбас чүү болур шак ол
үе-биле байырлажып тура, чүнү сактып келбес дээрил! Бир-
ле кылыктангаш, савазын ажыр хөөрей берген хем-не.

Чазын, анай-хаактарны талдар сыргаланып турар
тааланчыг өйде, авамдан четтинипкеш, агаарлап чорааным
сагындырып келди. Ынчан бойдустуң оттуушкунунун
бүдүүзү турган. Өртемчейниң элдептиин, чуртталганын
экизин алгап, изиг орандан ужуп келгеш, төрөөн черинге
ынаан илереткен куштар сеткилинде доюлган хөлзээшкин-

биле хөөннештир дыннап ханмас чараш, өткүт кылдыр ырлажып турган ийик. Долгандыр бойдустан тоолзуун чүү дээр! Талдар чаны-биле агып бадып чыдар дамырак сугнуң үнү коңгулуурлар кыңгыраажын сагындырып, арыг суунуң кылаңын хүнге чылчырыкталдыр дагап, ырлап чытчык. А авам хеймер, чассыг уруу меңээ бир-ле ханы ынакшылдың сөстөрүн сөглөп, эргеледиң турду. Үнелиг эртинем — иемниң шак ол чылыг сөстөри амдыгаа дээр кулаамга чаңгыланып, дыңналып чоруур: “Уруум, делегейниң чазык-чаагайын көрөм. Бо кайгамчык часты улгадып келгеш, сактыр ирги сен бе, але?” Ийе, авай. Ол мээң сеткилимге шыгжаттынып, угаан-медерелимче сиңе берген. Аяс дээр дег, тодазы-биле сактып, утпайн чор мен.

Ам карактарымга алдынналчак баштарлыг хүн-эдерерлерлиг, ногаан шык чуруттуна берди. Мен чечектерни чарашсынып, суйбап олууру мен. Оларның амданның чулуун чыып, ховаганнар ыңай-бээр ужуп турлар. Чарашпайларның бирээзин холга тудуп алың, адырам дээш, дыка оожум кедеп баргаш, дэый кааптым. Туттурар боор ийикпе! Өске чечекке бодунуң хилиң, чүзүн-баазын угулзаларлыг тонун көөргедип, адааргатканзыг элээн ушкулааш, саадапты.

Сактыышкыннарга өпейледип оргаш, ооң хуулгаазын делегейинден эштип үнүп келдим. Чашкы үем чүрек-хөңнүмге бодунуң изин арттырып кааш, аъттанышты.

**Моол тывазы Чинагийн Галсаңның
“ЭР ХАР СҮР” (УБ-1995) деп
шүлүктөр чыындызындан.**

* * *

Кыстар саны-биле
Уйгу чок хонган болза.
Сылдыстар саны-биле
Шүлүк бижиң орган болза.

Моол хаттыг шүлүк

Сериин Алтайымче дүжүм маңнаар часкы дүне
Сеткилдин тереңи булуттар хөлүңге чалгып хонду.

Шөлээн ырактан келир куштарның салгын адаанга
Сергеп чадап, эр бодум дүвүрөп-ле хонду.

Чангыс ак чылгы арты оруктап ашкаш,
Планеталар аразы-биле сылдыс болуп аттыкты.
Даштыкы далайдан дикен амы кара суг
Онган шөлге шалың болуп дүжүп келди.

Гэсэр, Басар ийи сынның тывызык бора оол
Өг коданын бараадап, бызаа кадарып олурду.
Хенертен бир алдан хире аттыгып эртерге,
Гэгээни баштан сергек эр тук тудуп турду.

Элезинге удуп чыткан чаш ис оттур душта
Авам биле ачам дээр болган болду.
Чаптанчыг чаш уйнуктар аразыңа эргеленгеш,
Бээр ийиниң ак терезин орук айтып турду.

Хагы безин өңгүр онза, чыды чидиг,
Хая-дашты эледир, чырык хөлеге агып турду.
Чазаглар санай дываажан-моол өртемчейге
Кара баштыг угум-дөзүм чай чок өзүп турду.
1994 чыл 4.21.

Көрүш

Бир-ле көрүш мени эдергештиң-не турар.
Бичи-даа бол, кайгап көрө бээр мен.
Ажылымга чайзырааш, эскерер хире эвес мен.
Адыштан агар сөөктер хенертен кургааш,
Анаа-ла сеткил оожургап, бодум салдынып,
Кым-бири көргөш уजार тур.
Алтайымның сарыг терезин эжиин ажык каапкаш,
Ачам чедип келген турар эвес ыйнаан?!
Эр боттун човаа дендеп, уйгуже шымныр дүне
Элдеп багай дүштүн орун агартып, аргадап,
Эргим бирниң чанынга көрүп тура хонар чүве.
Арга кыдыы калбак довураанга ачамны даандыргаш,

Авам чорааш келгени ол эвес ыйнаан?!
Кадайының холу-биле кылган чемни чип,
Өөнүң дөрүнгө эр олудун ээлеп оар кезээликтей
Хенертен бир дошкун көрүш караамга илдигер чүве.
Хырны куруг уруглар, кырганнар кирип келген.
Кемниг болдуруп, мени көрүп турары ол эвес ыйнаан?!
Көңгүс чааскаан тывалаар төлү дег бодал сүрүп.
Шолбан кыстар чаагайынга изиргенип чораан хүндүс
Өттүр кайгаар ол көрүшкө чыргалым таяр чүве.
Шилип, меңээ кулаш боду-биле чула өргээн кижиге төлү
Чогум човулаңыга быжыгып турар чүве эвес ыйнаан.
Кара сугнуң тыны дег бырлаңнаан
Шүлүктүң одуруунун дилээшкининде
Хаан дээрниң сылдыс мечилеринин
Хойнун үжээр даң бажында
Кайгамчык соок көрүш кылчаш дээш,
Ээрен хойзур чүве.
Ээгимни санап сөгөр даңгырактыг аза-четкер
Эргин ажыр кирип келген турар чүве эвес ыйнаан?!
Буурул өртемчейниң ала оруу-биле албан негээр бодум
Буураарының бора тейлеп, корга аарак ажар назынында
Буян чаштырган чырык көрүш оруумну чырыдар чүве.
Чанар истиг амыдыралдың бир-ле аялгазынга.
Чаяан бурган мени тыпкаш,
Чанымда чор эвес ыйнаан.
Бир-ле көрүш мени эдергештин-не турар
Бичии-даа бол, кайгап көрө бээр-дир мен.
1994 ч 3. 10

Делегейге сиңген ава

Ажы-төлүн чалгыннандыргаш,
Ал-бодун дыштандырган ава.
Алтайның черинден катап дирлир дээнзиг,
Ажык шөлге сиңген ава.
Артык ынак төлүн чедир өстүргөш,
Ала чүрээн дыштандырган ава.
Делегейниң хөрээңге боду шимчээри-биле
Терезинниг белде сиңген ава.

Хараачыгай төлүн чедир өстүргөш,
Изиг тынын дыштандырган ава.
Частың дазылынга бодун арттыргаш,
Хаан дээринче чанган ава.

1995.5.5

* * *

Хүнзедир төктү, хондур ак частады,
Хүрөң хорумну үер алгаш, баткыже чагды.
Кандыг кончуг берге чаашкын боор!

Кыштадыр көрүп, чазадыр бодадым
Кара баарым саргыгыже сагындым.
Кандыг кончуг берге сеткил боор!

Чайладыр кандады, күстү төндүр сооду,
Чазын, чайын улаштыр бораңнаар,
Чазыыл чок берге дээр боор!

Чүс хун ыглады, чүс дүне суугады
Чурагайның көк айын ийи кылдыр көрүп келдим.
Чү деп кончуг хомудал боор!

Хүнзедир көрдүм, хондур соктады.
Хүрөң арыгның чочагайын тарадыр хадыыр
Кандыг кончуг берге шуурган боор!

Өзүп манадым. Кырып манадым.
Дискөк биле шенекти тудуштур кырып манадым.
Кандыг кончуг берге чаяалга боор!
1994.4.27.

Меге

Меңээ ынааң меге,
Хүннүң төлү— муң сарыг бүрүлөр
Күскү чаңгыс шуурган-биле
Хадыры дег, меге.

Кара хөөлбекке куу чайлааны– меге,
Хая дамдызын дозуп, доктааган кара суг
Дораан соглу бербээн-даа бол,
Донган ышкаш болганы меге.

Октаргайга чоок дээри– меге,
Оона мыйызы дег кожа өскөн ха-дуңма.
Сылдыстыг дээрний ынды, бетинге
Олурган дег, меге.

Эр-ле боттуң шүлүкчүзү меге,
Эдилеп кеткен хевимни арттыргаш,
Эргим авам, ачам ийи
Чок болганы дег, меге.

Буян кылган нүгүл турары меге,
Будук-сарыг шай хайнып хүнзээр
Өөнүң орнун дөгөрерти каапкаш,
Өскээр көжери дег, меге.

Алтайым меңээ артканы меге,
Ачам үезиниң кижилер төнгөш,
Арагачылар колдуу мыякка чыылган сээк дег,
Үрежип өскени-биле дөмей, меге.

Даарта база хүн үнери меге,
Даараан бөрт эвес, бажы четпес чүвелер
Малчын моолдуң нүгүлүн
Маанай-биле чымчадыры дег, меге.

Булут көдүрүп чаъс чаары меге,
Кезээде манаар аашкынган амырак
Ошкашкан эрин чылбай турда,
Бодун аазап, кыйбыңнаан дег, меге.

1994.4.10

Очулдурган Григорий Санчаа.

Бурунгу бай Хорум-Даамны
(шүлүглел)

Дөнгү-шаажыга удурланып,
Торе херээн коваңнаткан
Төөгүлүг алдан-дургун
Төрүттүнген чери бо дээр.

Адыр, кожа Хорум-Дагның
Аразында үзүктелген,
Аъттыг, чадаг аргышкан чон
Ажар-дүжер артчыгаш бар.

Коштуг-комнуг аът, шары
Кожаландыр каржып албас,
Дагның кызаа кадыр оруун
Тар-Үзүк деп адаар чер боор.

Манчы-кыдат шаажылаан
Маадырларның кегегелиг
Баштарын маа эккеп аскан,
Байлар коргуп, десе берген.

Өгбелерниң тура-соруун
Өжүрер дээш, чадажып каан.
Ажы-төлү өссе-өссе,
Арбан, суму дола берген.

Араттарны коргудар дээш,
Астырып каан баштар сөөгүн
Хорум-Дагның хооргалынга
Хоор чону шыгжап кагган.

Самбажыктың, Садыяаның
Салгалдары Хорум-Дагда.
Оолдарының ажы-төлү
Олар мында чурттап чоруур.

Даа кожуун үезинде
Баян-Бады сумузу дээр.
Таңмазынга бадыткадып,
Барымдаалыг адап чораан.

Танды-Тыва-Чазак доктааш,
Даа кожуун адын солаан.
Чөөн-Хемчик кожууну деп
Сөөлүндө эде адаан.

Кегээн башкы моорлап келгеш,
Кегээреди дагып берген
Авыралдыг Хорум-Дагга
Амыдырал доктаай дүшпээн.

2

Ажык хову, эрээн шатка
Аалаан-чиилээн өшкү, хойлуг;
Алаак, шыкка айылашкан
Аскыр өөрү чылгы муңчок.

Чалым хая, даглар тевер
Саглаң семдер сарлыктарлыг,
Ховуларга шөлээн оъттаар
Хоор-сарыг тевелерлиг —

Алды чүзүн сүрүг малы
Аал-кодан, черин каастап,
Булут ышкаш көжүп чоруур,
Бурунгу, бай чуртум чүве.

Чылдың чаагай ээлчээнде
Чылыг чазын, изиг чайын
Чымчак шыктар чычыы ышкаш,
Чындыңайнып, чаттып чыдар.

Эң ховар эртине даш
Эмирилбес бүдүрүлгө —

Далган тыртар дээрбе дажын
Дагдан барып чалап алыр.

Өгленишкен ажы-төлге
Өртээ турбас ховар этти
Шевер кижиге Маас-Хөрээ
Чежезин ол кылбады дээр.

Кристалы кылаңнашкан
Кижиге кайгаар граниттен
Тураскаалды бодунга-ла
Тудуп каанзыг сагындырар.

Ам-даа болза аалдарда
Арбай-тараа тыртгышаан-дыр.
Хөөкүйнүн алдар-ады
Хөй чонда дыңналып тур.

Муң ак хойлуг Чылбас кожай
Шык-Бажынга чайлаар турду.
Буга мойнаа дег энчек салыр,
Шыны херек, көрүп чордум.

Шагның чараш эргилдези —
Чайгы, күскү чемгир өйде,
Хорагай дег күс кээрге,
Кожааларзыг шынаа-шыкка
Тараа, сизген салгын-хатка
Далай ышкаш чалгып чыдар.

Ажыл-ишчи малчын чонум
Аразынга өскөн болгаш,
Авыралын көрүп келген
Ачылыг бай Даам ийин.

3

Төрөөн чуртка ынакшылды
Төрөөн чериң ужуқтаар деп

Улуг хоочун кижилернин
Угаады шын болур чүве.

Чурттап өскөн, ойнап өскөн
Чурумалдыг чурту кончуг.
Чучак хептиг хензиг чаштан
Чуртумга ынаам төрүттүнгөн.

Атпаңайнып басканымдан
Эзер дергээ четкижемге,
Элээди шаам эрткен изи
Адыр баштыг Хорум-Дагда.

Чайгы шагда хеп-даа кетпес,
Чанагашка хүнзеп чордум.
Күжүр бодум, кежим өңү
Хүнге додаан хүлер-ле ийин.

Таалымба пөстен даараан
Ырыктааштыг маңнап өстүм.
Таваңгайым дадыкканы
Ыт-тен безин кадалбайн баар.

4

Хорум-Дагның Буга-Дөзү
Буруктай бээр кара суглуг.
Ховар куштар чазын чыгып,
Булут ышкаш көжүп келир.

Улуг-Алаак, Буга-Дөзү –
Уран куштар чыыжы оран.
Көвей куштар чиилээн үнү
Хөгжүм ышкаш дыңналып кээр.

Алаак шыкка алдын-сарыг
Аңгырлар кээп, дуй хонар.

Тулаа, шыкка көк шаар кылдыр
Дуруяалар дүжүп хонар.

Калбак шыктар, судактарда
Кастар, куулар хайымныг боор.
Чиңге шыктар сугларынга
Шиленнер-даа чемнеп оран.

Чайгы шагда бора-хектер
Чайтыңайндыр ырлажып кээр.
Тааннарның чиилээжи
Дагга, хемге чаңгыланыр.

Эртен эрте эде бээрге,
Кара-дуруяа уяранчыг.
Элээдимде ооң-на үнүн
Харамдыгып дыңнап чордум.

Аалывыс чанын орта
Ажык шөлге бир-ле эртен
Кара-дуруяа ырлай бээрге,
Кайгамчык-ла таалаан мен.

Ээрем сугда өдүректер
Эштип ойнап, саарыгларга
Салдап, шымнып чоргулаарын
Чарашсынып ханмас чордум.

Арыгларга, алаактарга
Аъттыг кижиге чортуп чорда,
Койгун, торлаа тура халчыр,
Хоюган аът серт кынныр.

Черге чорааш, хүннү бадыр
Черле кижиге чалгааравас.
Дириг бойдус оркестри
Диңмиреп-ле хүнзээр чүве.

Хоюм сүргеш, одарладып,
 Хову, шатче үнүптер мен.
 Агы, кулча, чулчургана
 Айдыс чыдын чажып хүнзээр.

Хову кужу — тогдуктарым
 Хола-хола хараганныг
 Ховужукта хойбас, деспес,
 Хоюм-биле холуй оъттаар.

Каан хүнде бедик дээрде
 Хамнаарактар чалгаа чазып,
 Тааладыр аян тудуп,
 Далбаңайндыр хамнап ойнаар.

Кадарчыга хүннү бадыр
 Караанга чүү көзүлбезил:
 Черниң кужу, чечек каазы
 Сеткил-чүрээм домнап чоруур.

Хову солуп, Хемчиктиве
 Хоюмну киир сүрүптер мен.
 Малга, кижээ чаяаттыңган
 Байлак үнүш шыпкан шынаам.

Кижиге эм, чемиш оъттар:
 Кичигене, эмишкеек,
 Үүргене, чигир-сиген
 Үглеј үнген шыктыг чер хөй.

Черим-биле тудуш болгаш,
 Черге хүнзээр кадарчы мен
 Чемгерикчи черим байлаан
 Четтирип-ле чордум ийин.

Агым суглар эзреминде
 Ак-балык, кадыргылар

Өле-көк бооп, чылар-чылбас
Өрү-куду көжүп чоруур.

6

Чеп, баг туткаш, арыглардан
Чээргеннеп, ыяш чүктеп,
Согааш, балаа тараа, далган
Соктап чип-ле доруккан мен.

Анай кара чажымдан-на
Айбылаарга, чажам дивес,
Аалымга дуза кадып,
Ажыл кылып чаңчыккан мен.

Малчын ачам үлегерин
Базым бүрү өөренип,
Тараа, малдың ажылынга
Дадыкканым — аксым-кежии.

Делгем алаак, оймактарга
Терең сиген сүзе бээр мен.
Меде сиген чаагай чыдын
Менче чажып, айдызаптар.

Алаак, шыкта кескен сиген
Артыжаанзыг кыннып келир.
Бүгү бойдус, арыг агаар
Бүгү ботту домнаанзыг боор.

Сиген кезер, тараа чулар
Чиик эвес ажыл болгай.
Чидиг кадыр тудуп алгаш,
Ширбий кагар, хөпээн бөлөр.

Шанда кадаан киискиинге²
Шары-буга кожуп алгаш,
Чиңге-тараа бастыраарын
Чилчиим үзе кылчып чордум.

Бурундукут бир шарыны
Мунуп алгаш, сүрүп чордум.
Саглаң баштан тараа дүжөр,
Саваннааштың, үндүр октаар.

Чаагай тараа сыптан дүжүп,
Адырылгаш, овааланыр.
Арыглаарда, чамын үндүр
Салгын-хатка хайып алыр.

Оолак шаамда бир шаң ишти
Оваалап каан тарааны мен
Хүүрек-биле салгынче октап,
Күжүм үндүр хайып чордум.

Чамын аштап, арыглашкаш,
Савалажып, барбаа ургаш,
Шарыларга чүдүржүп-даа
Шаамга киир-ле ажылдаан мен.

Уруп алыр аңмаар-даа чок,
Уургайлап алыр чүве.
Даш чок черге оңгар каскаш,
Тарааны аңаа хөөп каар бис.

Хорум-Дагның байлак шөлүн
Холум-биле ажыглажып,
Балдыр-бээжек элээдимден
Мага-бодум дадыккан мен.

Чыргакы-Аксы шыргай арыы –
Чыжыргана ораны чер.
Чыжыр алдын бышкан турар –
Шынап, чараш чурумал ол.

Сыптарын-даа уу-чаза
Сыяптанып сыга бербейн,
Салбактардан чыып алгаш,
Чаагай чемин четтирер мен.

Сүтсүг кызыл чыжырганам
Чууруп алгаш, аяк долдур
Сүттөп алгаш, чооглаарга,
Сүүзүнү дыка чаагай.

Кым-даа көрбээн “кинону” мен
Кырган кижиге ап алгаш,
Өскө оран чоруй баарга,
Өргүн чонга когарал-дыр.

Чашкы шаамны, чалыгы шаамны
Сактыышкыңа чуруп ор мен.
Хорум-Дагның коданындан
Кокпа оруум изеттинген.
9.08.2001.

²Киискиин – тараа бастыргарда, шөлдүң ортузунда кожуп каан шарыларның бурундуундан баглаар улут чагы.

Шоома ДАРЖАЙ

Аалывыс уруглары

Аалывыс уруглары –
Алышкылар, угбашкылар
Чаңгыс черге чыгып кээрге,
Санывыс-даа арбын апаар.

Чаңгыс аалдың төлдери бол,
Чаңы шуут-ла янзы-бүрү:
Хедери бар, чөпшүлү бар,
Кежээзи бар, чалгаазы бар.

Демир-оолдун тенээ дээрге
Тейи-биле кылаштаа дег.
Тевек-оолду канчаар силер,
Теве ышкаш, хөлчөк дедир.

Олар харын ындyg-ла-дыр,
Орталаны бээрлер боор оң.
Оон аңгы бистиң аалда
Онзалары база-ла бар.

Хеймеректи көрүңерден,
Хээлиг торгу тонун кеткен.
Артист боор деп күзелин ол
Амдыгааштан шилип алган.

Уран-оолдуң күзели бар,
Ужудукчу болур мен дээр.
Саазындан эптеп тудуп,
Самолеттар кылган орар.

Ужуун сыптап чадай-чадай,
Угулзалап даараар мен дээр,
Чечекмаавыс келзе-келзе,
Шевер кыс боор чүткүлү ол.

Хүлөр-оол-даа бичиизинде
Хүреш көргөш, салдыкпайн баар.
Амдыгааштан ындыг киж
Арзылаң-даа мөге четкей.

“Чарыш аъды мунар мен” – дээр.
Чараш-оолду кайгаар силер.
Алды харлыг хирезинде
Аңдарылбас, ушпас-турбас.

Аалывыс уруглары —
Алышкылар, угбашкылар
Ажыл-ишчи, сеткили ак
Алдарлыглар болза хөңнү.

Чаъс

Чайгы аяс бир-ле хүн
Чаштар ойнап, маңнашкан.
Ындазында суксанчыг,
Ышкам, изиин кандыг дээр.

Хенертен кээп дээрге бо
Кезек булут диргелгеш,
Дескилештир бүргепкеш,
Дендии чаъзын кудупкан.

Чагган долу черге кээп,
Чаштап, шураан, солунун!
Суггур чаъстан агаар дээр
Шуут-ла арыг, сериинин.

Долулуг чаъс далашкан,
Дораан эртип аяскан.
Черде, дээрде тудушкан
Челээш кожаа турупкан.

Түлүш САНДҮҮ

Биһилерниң ыугаазындан

Дөмей хүннер

—Дүүн “чартык хүн” деп турдуңар але, авай, чоп бүдүн хүн үнүп кээр чорду. Бөгүн “улуг-хүн” деп турар-дыр силер, топтап көрүп турарымга, улуг-даа эвес, ооң мурнунда үнүп турган хүннер-биле дөмей чорду.

Астрономнар хүннүн изиинге чоокшулап чадап кааш, хүннүң улуг-бичезин арай чазыптар чүве эвеспе — деп, Хенчеймаа карактарын хере көрүп, иезинге чугаалаан.

Иези оргаш:

—Чартык улуг-хүн дээрге суббота ышкажыл, хүн кезиинде дыштаныр. Улуг-хүн дээрге бүдүн хүн дыштаныр, чеди дугаар хүн-дүр! Кижиги база улуг, бичелиг. Сен ам элээди чаш, эник ышкаш бичии кижиги-дир сен. Алызы барып, астроном, улуг эртемниг болур сен, ам уду че — деп, авазы чугаалаан.

“Холодно”

Сылдыс-оол бир эртен иези-биле кады инектерин сүрүп чоруурга, инектер баштарын чайып бар чораан.

—Авай, бистиң инектеривис соокка доңгаш, орустап билбези-биле чүгле “холодно” дивейн-дирлер көрем — дээн.

—Оо, харын аан, оглум — дээш, оглунуң чаптанчыг чугаазын иези сонургавышаан: “Соогун, дүрген чанаалы”— дээш, оглун куспактап алгаш, дүрген-дүрген баскылапкан.

Ирт бе, инек бе?

Элең-Кадай бир катап хойтпаанче сүт кударынын бетинде аас деп көргөш: “Эде хөрөңгилевес болза хоржок-тур, иртсий берген-дир” — деп чугааланган.

Бичии Айдысмаа тургаш:

—Инексий берген эвеспе... — дээн.

Тос

Бир-ле катап арыг кирип чорааш, хадың тозу союп алгаш кээримге, уруумнун уруу бичии Алдынай: — Ол чүү деп чүвел, кырган-ачай? — диди.

—Хадың карты ышкакжыл, уруум, ону тос дээр чүве болгай, уруум —дидим.

—О, мен сан деп бодадым. Хадыңнын ак картын ынча дээр ышкакжыл. Ам билип алдым — дидир.

Алдынайнын сонуургаа кончуг кижн болгай.

Ол олчаан уруум хадың тозу көргөнде, эш-өөрүнге шеңне дазылчыгаштары ышкаш бичии ак салааларын чада тудуп, тоска чедир санагылаар, чаптанчыы хөлчөк.

Карартыр будуп кагза...

Кырган-авамнын инектерин улус ыраган дээш, кадарарындан ырмазырап калган. Дөгере кара-шокар инектер болгай.

—Чаңгыс аай карартыр будуп кааптар болза, ыравас апарза хөңнү. Чүге дээрге, чараш өңү чидип, кара апарган боорга, көскүлөңнеп халчырындан ыадыр боор — деп, Хөкпеш-оол хөөрөп орган.

Айнын өглөнгени

—Ай өглөнип ап-тыр — деп, Салбактын авазы кежээ дашкаар үңгөш келгөш, чугаалаан.

Бичии Салбак авазынын чугаазын дыңнап кааш:

—Айнын өгленирин мен база көрүп көрейн — дээш, буу-хаа кеттиниң, авазын амыратпайн туруп берген.

Уруунун ай өглөнгенин көрүксээри кончуг боорга, үндүрүп көргүскөн.

—Улустуң эрттирип турары куда-доюн, айнын өглөнгени ышкаш, кандыг-даа ыыт-шимээн чөк, ыржым кылдыр

эрттирер болза, дыка-ла эки аа! — деп, ол авазынче чугаалаан.

Кажар шак

Бистиң шагывыс соксаал чок ажылдап-ла турар шак чүве, а дүне туруп алган боор, чалгаазы ындыг бе азы кажары ол бе, удуур өйде удууру ындыг ийикпе, кайгамчык шак ийин.

Ажылдазын дээш ыдалап каарга, чөрүүлөвөс, чөпшүлү кончуг чоруп турар.

Бо рынок үзинде чүү-даа чүве кажар апарган, чамдык кижилерниң кажары дээрге, дилгиден безин артык болгай.

—Шак-даа болза бодун камнаттынып, дыштанып ап турары ол-дур ийин — деп, бичии Меңги чугаалаан.

Мээң эштерим

Бир кезээ бичии оглум-биле дашкаар үнүп кээривиске, оглум дээрде сылдыстарже көргөш:

— Мээң эштерим-дир, ачай, хөйүн көр даан! — дидир.

Чартык өскүс оглум өзүп келгеш, өөр-өнер сылдыстар ышкаш, хөй өөрлүг чоруур ыйнаан кылдыр бодап келгеш, караам чажы төктүп келген.

Бо оол келир үеде дыка улуг чогаалчы азы чурукчу болур эвес деп бе. Анаа эвес чүве оштап тур ийин бо...

Дом

—Өнермааның ачазы чүве чугаалаан санында-ла “дом” деп орустап орар чүзүл, ачай? Хөй бажыңнар тудуп чораан бооруңга, ынчаары ол бе? — деп, 4 харлыг бичии оглум айтыра-дыр.

—Эрги тыва чугаада бодундан бичии кижини дуңмам дээриниң орнунга “дом” деп чугаалаар боор. Мен оон бичии боорумга, ынча деп орар кижидир ийин, оглум.

Бүүрек чиир

— Чүве чазап оргаш, салаам бүүрөөн бижек-биле кезип алдым, саргыыр деп чүвези хөлчок, шарывыдам мону — дээш, кадайже сундум.

Ол үеде бичии оглум дыңнай тыртып кааш:

—Кайы, ачай, салаан бүүрээ? — деп, салаамны көргөш:
— Бүүрек эвес шежил — диди.

—Бүүрек чиксээримни, ачай — деп, оглум меңээ өгенип,эмзириңди анай ышкаш кыңнып тур.

Хөй малдыг үевисте кандыг-даа малдың бүүрөөн чиксээр боорга, бүүрек чиртип турарывыска, пат-ла ынчап өөренип калган кижии ийин.

Бүүрек чип чораан оглумну мал-маган чок кылдыр берге үе ынчаар өскерттипкен боорга, баарым ажып, көске ийи борбак картошка хөөп бердим...

Сарыг бүрүлөр

Бичии оглум-биле суур баар дээш, машина достунуп, кезек када чаңгыс черге элээн үр турдувус.

Черле элдептиг кижии боор, бир-ле чүвени көрүп, эскерген, кижиден хөй айтырыглар айтырар.

—Бо бүрүлөр кайнаар чаржыры ол, ачай? — диди.

Шынап-ла, көрүптеримге, эрткен чылгы сарыг бүрүлөр кожуп каан бызаалар ышкаш, борай каккан салгын аайы-биле аай-дедир халчын-ла турлар, сактырга, баар черин билбейн барган-даа ышкаш.

Оглумнуң чугаазының аянын эдертир: “Сээң-биле Айдың эжиң ышкаш, сывыртажып ойнап турары ол-дур, оглум” — дидим.

4 харлыг сарыг баштыг оглумну часкы сарыг бүрүлөр сагыш-сеткилин бир янзы бодалдарже кирип турганы чугаажок.

Үр-ле сарыг бүрүлөрдөн салдыкпайн көрүп-ле тур.

Бо берге үеде чаш оглум ол-даа болза сагыжында бир онзагай бодалдарже шымнып турарыңга өөрүп, оглумнуң өөрүшкүзүн өжүрбейн турдум.

Доңмазын аа

—Кара сугда байлаңнарның бичии хирезинде доңмазын аа! Мен болардан каш катап улуг, хептиг хиремде чоп доңуп тур мен — деп, бичии Амырак ачазыңга чугаалаан.

Салгалдарга сартык сөңү

1. Теве оглу – бодаган

Теве оглу бодаган
Дендии элдеп амытан.
Үзүк-боолук мөгенниг,
Үзейген узун моюннуг.

Аяс хүнге дөгеленип,
Авазынга эргеленип,
Аа сүдүн эмгеш,
Алчаннадыр маңнаар-даа.

2. Бе оглу – кулун

Кула бениң төрээни
Кулунчактың омаан
Кудуругун астыпкан
Кушталдырып турар.

Чылдар сүржүп эртер,
Чыраа, саяа чедишкеш,
Чарыштыарга, эртип кээр
Шаңнал-мактал эkkээр.

3. Инек оглу – бызаа.

Чаа төрээн бызаа
Чаптанчыг-ла “халбаңмай”
Девип самнаан мөге дег,
Девиржидип, дешкилээр.

Артыкшылдыг сүдүн
Авам хууңга саггаш,
Хоолулуг ак чем —
Хойтпак-тарак былгап бээр.

4. Сарлык оглу.

Чаптанчыг чаш боду-ла
Сарлык оглу эреспей.
Даглар, сыннар бажынче
Даалыктап үне бээр.

Кышкы соокту тоовас,
Кылын харның кырынга
Селбер дүгүн доженгеш,
Серииттенип чыткылаар.

5. Иви оглу – анай

Иштик шынаа таарышпас
Иви малдың анайы
Кулактары сүвүрөннээн,
Кулугуруң эзирик-ле.

Шулун оътка тоткаш,
Шулу боду семирээш,
Өзүп келгеш, келир чылын
Өргөн мыйыс апаар.

6. Хой оглу – хураган.

Ховужуктуң таар оџдун
Хоптактанып казып чиир.
Хойнуң оглу – хураган
Кончуг шоваа кулугур.

Хүннер сүржүп эртер.
Күзүн көөрге, семирээш,
Деспи ышкаш кудуруу
Деңзи чайып турар.

7. Өшкү оглу – анай

Өдек чокту өдекшиткен
Өшкү-дузак анайы
Ылбыргай чаш хензиинде
Ылбай, чуурук бараскан.

Карак-ла бо, күжүрнү
Каш хонгаш, топтаарга,
Хая дамчып маңнаан
Кашпагайы чуңма, те-ле.

8. Хаван оглу

Хаван оглу чажында
Кайгамчык-ла эреспей.
Сыдырык думчуу шүжүлөп,
Чыдыыргап каап чыткылаар.

“Хрю-хрю” диген соонда,
Кушталдырып, ыңай боор.
Кызыл анай боду-ла
Кымга-даа четтирбес.

Бижек КОМБУ

Чассыг боорга...

“Р” деп үжүк
адап чадааш,
ыятканым
таан кончуг.

Хоорай дээр дээш,
хоолай депкеш,
кочу-шоотка
киргеним бар.
Кортук деп сөс
колдук апаар,
хамык өөрүм
каттырышкан.

Каарганны
өттүнүп каап:
“Хар-р, хар-р” – деп,
өөрүп чорааш,

канчангаш-ла
ыт көргөш:
“Р-р... ры-ры!” – деп,
ырланыпкаш,

ынчан аңаа
ызыртып ал
часканым бар –
чассыг боорга,

ындыг кончуг
ыянчыг-дыр.
Келдир боорга,
кээргенчиг.

А, өршээ!
Кеземчеге
таварышкаш,
ам-на билдим.

ҮДЕЛГЕ СӨС

*Хөйге билдингир журналист, Тываның ЧЭ-ниң кежигүңү
Ондар Бораш Серемаевичиниң уруунуң уруу Марта Куулар Суг-
Аксы суурунда Чогаалчылар кудумчузунда чурттап турар.
Ол ам 7 класстың өөреникчизи. “Сылдысчыгаш”, “Эне сөзү”,
“Чаа орук”, “Сүт-Хөл” солуннарынга парладып турар.*

*Ооң үш чыл соңгаар 5 класска бижээн дөрт одуруг шүлүң
номчааш, улуг кижиниң бажыңга безин кирбес солун идеяны
эскерип кааш, мен кайгаан-дыр мен.*

*Аяс дээрде булуттарның хөктүң,
Аай-дедир көжүп алган чиктиин.
А мен олар ышкаш тоявас мен,
Ак-көк Сүт-Хөлүм кагбас мен.*

*“Бомж” (тоянчы) деп сөстү хун-бүрү номчааш, аңаа пат-
ла эригип калган чадавас боор бис. А үстүңде одуругларда элээди
чаш шүлүкчүңүң бодалының чаптанчыг, шиитпирлиг, келир*

*цеже көрүнгөн, чоргаарын көрөм! Бо уруг келир цеде кырган-
ачазындан ажыг чогаалчы болу бээр чадапас боор. Ынчангаш
ооң чогаалдарын кем чок эдилге-биле чырык хңче аъткардым.
— К.Ч.*

Марта КУУЛАР

Чаашкын соонда

Динмирээшкин чыжырт кыннып,
дендии суггур чаашкын эртти.
Диле шапкан кызаңнаашкын
дээрде кызыл чылан болду.

Оргу шөлдер, тайга-танды,
орук, бажың, кудумчуну,
саглаң чараш чечекти-даа
чаашкын чуп-чуп, оттурупту.

Чеди чүзүн челээш көстүп,
черни, дээрни тудуштурду.
Ында-мында куштар үнү
Ырлыг-хөглүг дыңналды көр.

Кагып, кургаан куу шаттар
каттырыпкан ышкаш болду.
Өскүс бодум та чүүден
өөрүп, оттуп самнап тур мен.

“Ийи алгаш”...

Бистин чаңгысклассчывыс
бир-ле тенек оолак бар,
адын маңаа адап канчаар,
аажок-ла чаржынчыг төл.

Бажыңыңга чеде бергеш,
башкыларны буруудадып,

авазынга ыят чокка
аргажок-ла хоптаан оар.

“Ийи” алган бодунуң багын
ийинде өске кижиге ол
чарбыттынып, бактап орда,
чаржынчыынга ыяткан мен.

Хөндергейни сактып чүмүл?

Көктүг-шыктыг Хөндергейже
көжүксей бээр, ол-ла чүмүл?
Алдарлыглар чурту боорга,
ынчангаштың ындыг мен бе.

Өске черге ынакшаан дээш,
өскөн черим, хомудава.
Чону хөглүү, чазыы-биле,
сонуургалым хайныктырды.

Кайгамчыктыг Хөндергейден
кандыг кижиге үнмеди дээр!
Чогаалчылар, докторлар,
човаг билбес дайынчылар...

Көк-ле баштыг Кенин-Лопсаң
Хөндергейниң оглу болгай.
Делегейниң дириг эртинезинге
деңнежиксээн күзелім бе.

Уяранчыг эдип...

Сарыг бүрү
Салгын- хатка
салдырткайнып,
чаржып, тоглаан.

Долгандыр-ла
тоолзуг алдын,

күстүн байы
күзүнгүлээн.

Ак-көк дээрде
аңгыр,кастар
алгызы ана
ажаанзыргай.

Уяранчыг эдип,
чылыг черже
ужар дээштиң,
чыглып турлар.

Бораш ОНДАР

ТЫВЫЗЫМ ДЫТТА...

Арганың сарыг кидизи.

Чиңгис.

Ажык шөлде шляпалар.

Мөөгүлөр.

Хиг-хиг келгилээр,

Кижиге-даа көзүлбес.

Сыг-сыг келгилээр,

Чырыкта-даа көзүлбес.

Хат.

Ойбак-дыдык соора көрбес,

Оон шургуп кирип келир.

Кылаңнашкан чинчилерни

Кыла кааптар чурукчу.

Соок.

Човавас, шылавас

Чоруктуг кулугур.

Суг.

Көк дээрни, айны, хүннү

Көжегелей дуглап алып

Чаңгыс черге турбас,

Салгын-хаттан кортукпай.

Бурут.

Дизип каан
Диис караа.

Кызырак-кат.

Дээрден баткан
Дээлдиген чуургазы.

Долу.

Көөрге – кижиге,
Көрүнчүк-даа хереглес.
Ыглай бээр үннүг
Ындыг кымыл ол?

Ойнаар-кыс.

Бажы маңзыгыр,
Баар чери муңгаш.
Шокар сай-биле
Содаалашкаш, тиилээр.

Бала.

Тевер-тевер тенекпей,
Тейинде чаштыгбай.
Дөрт мөчү дырбаннаткан
Дөжээ коргулчун тенекпей.

Тевек.

Ишти өрээлдиг,
Изигде хыраалыг.
Иштээн чеми
Иривес, чыдывас.

Соодукчу.

Хаваа достак,
Кадагга дежилбес.

Маска.

Кызаңнаан, чылбыңнаан
Хырны-боску тотпас.

От.

Хилинчээ, кеми чок,
Кижилерге хора чок.
Сыра кырлап,
Чывыжаңнап маңнаар.

Хөөрүк.

Чаяганы хээлиг,
Чалгыннары кылаңнааш.
Мыйыт.

Дүгү хыралбас,
Дүү-кара.
Тайга-таскыл чурттуг
Таксыл-кара.

Киш.

Алдын-оол ОНДАР

Бир хүн суур чоогунга...

(Чечен чугаа)

Алдын-оол сес, а Долаана алды харлыында өскүс калган-нар. Ача, авазы март айда хайлыг, машиназы аңдарылгаш, чок болган. Авазының дуңмазы Хандыңмаа өскүс дуңмаларын хоорайдан “Самбажык” аттыг бүдүрүлгениң төвү Кызыл-Чыраа суурга эккеп, бажыңыңга тургузуп алган. Час келгени-биле мал эмчизи, өскүспейлерниң угбазы Хандыңмааның саргыга удур демисели эгелээн. Эртен эртежик ол чоруткаш, кара кежээге дээр малчыннар кезип ажылдааш келир турган. А бажыңда дуңмалары чылыг болганда, суур кезип ойнап хүнээрлер.

Эртенгиниң 9 шак. Салбагар кылын кара-кара булуттар, Хемчиктиң аксындан сывыртаткан ышкаш диргелип үнгеш, өрүлөп орган хүннүң караан дуглап, ынаар дыйлаңнадыр кызаш дээш, аразында чугаалашкан чүве дег, динмиреп эгелээн соонда, күштүг хат хараган болгаш ыяштар баштарын саглаңнадыр хадып, черден довуракты доозунналдыр үндүрүптү эвеспе. Хат-биле чаржалашканзыг булуттарда демги шыйлаңнаан кызанчаашкыннар ам черже тудуштур шимчеп, чаъс чаарыңга күштү немеп, коргунчуг кургамзык дааштыг чанныктар ында-мында дүжүп эгелээн. Май айның баштайгы чаъзы чаар деп келгени ол.

Күжүр Долаана суурга ужурашкан-на улуг, биче кижизинден Кулак дарганның кайдазын айтырарга, чаъс мурнунда бажыңыңга чедиң алыр дээн болгаш чаглак дилеп маңнашкан кижилер аңаа орта харыы бербес боорга, карактары улгады берген, хаваандан дерлер төктүп келген,

кызыл-даван боду тура-даа дүшпейн, чолдaннадыр маңнап турган. Чамдык ындыг кончуг ырак эвес улус дыңнаарга: “Кырган-ачай, Кулак дарган кайда-дыр?” — дээр болган.

Экизи көргөн, өскүспейге уткуй демги кырган-ачазынын эжи, кожазы, өг чазаар Өнер кырган бо кел чораан. Ол хатта бир холу-биле бажында бөргүн, өскези-биле карактарын камгалай тудуп алган, хат аайынче тендирип чораанзыг болган.

—Кулак дарган кайда тур, кырган-ачай? — деп оон айтырган.

—Ол дарганнаар черинде-дир, оон өскээр кайнаар баарыл ол — деп харыылаан. Долаана кудумчуну кешкеңи, ийи бажыңны долгандыр шошкааш, дарганнаар өрээлче кире бээрге, дарган ында турган.

Ооң узун дурт-сыны соңганы дуглаар чыгыы, күштүт холунда салаалары хостуг шимчеп, чуга арнында сыгыр кара-кара карактары-биле ол диргелип келген кара булуттарже соңга өттүр көрүп тургаш, олче көрнүп келирге:

—Экии, кырган-ачай — деп, ол чугаалаарга, ооң чанынга кылаштап келгеш, олче ээккеш, чаптаанындан хүлүмзүрүп көргөш:

—А-аа... Бурган сартыы Долаана — деп, чассыдып чугаалааш, — Кайыын бурган сени чоргузупту? — дээн.

—Кырган-ачай, Кулак — деп, ол оожургай аарак, оон хүрең костюмунун адаандан туттунгаш: —Акым Ангыр-оол бергеге таварышкан. Аңаа бараал, кырган-ачай — деп турган.

—Кандыг бергел ол? “Туң!” дээш, чаңнык ойнап кагды бе, “Дас” дээш, ыяш базып каапты бе? Өршээзинде — деп айтырган.

—Бо эртен Хемчиктин Хакпак-Элче эрик кыдыынга акым Ангыр-оол-биле чеде берген бис. Оон көөрүвүске, ооң суу ийи чарылган, ортузунда дөң сай бар болду. Адырыктын бирээзинде бистиң чанывыстан бир чинге чудук ыяш көвүрүглей кежиле берген чыдыр. Ону акым кырлап кеже бергеш, сайны долгандыр балыктарны сүрүп, даш октап, ыяш-биле шанчып маңнап турган кижи. А мен бо чартыынга кежип чадап кааш, арткан мен. Үр болбаанда, ооң терек көвүрүүн Хемчиктин суу дажып, улгаткаш, алгаш барган.

Ол суг ортузунда арткан болгаш эштип билбезинден акымны кежирип алып кижини суурдан тып эккелзин дээш мени чорутту, боду коргуп чыдып калды — дээн. Аңгыр-оолду кежирип берип, буянны биске кылып көрүңерем, кырган-ачай — деп дилеп турган. Кулак тургаш:

— Чүгө бичии кижини улуг суг ортузунче, дөң сайже кеже бергени ол? — деп каан.

— Суг кыдыынга акым меңээ балык тудуп бээр мен деп чораан кижини — дээн.

— Эртежи кижини эзерлиг аътка таваржыр дээр чүве болгай, а силерге багай чүве таваржыр кандаай чоор — дээш, бажын чайгаш, — Сээң-биле мен ам чүнү канчаар мен. Ынчап чоруңарда, бөрүлөр тоянчыларны чип болгай, дүргөн чоруулу, өскүспей — дээш, кырган белеткени берген.

Оон ол узаныр черинден далашканзыг хере-хере базып үнгөш, Хемчикте Хакпак-Эл деп чер кайдазын билир болгаш, ыт чок олче углай базыпкан. Баштай ол суурнуң кудумчузун куду ыңай-бээр-даа көрбөй, доктааш дивейн, доврактыг оруктап базып орган. А Долаана оң кылажыңга четпейн, сүрүштүр, бирде маңнап, чамдыкта шошкуп чораан. Ам оларның чедер черинге чедир бир километр. Дээрде черже чоокшулап диртелген кара-кара булуттар эртенги агаарның байдалын өскерттип, хүннү дуглай берген.

— Өршээзинде, Хакпак-Эл! Өршээзинде Хакпак-Эл! — деп бодунга чугааланып, өскүспей тура дүшпейн, дарганның соонда маңнап-ла чораан.

Ам-на чаъс ийи-чаңгыстап орукту карартыр, довраан базыра дүжүрүп эгелээн. Долаананың чаагыңга дегген бир чаъс суу мойнунче дамдылай ага бергенин соолаңнадыр өскөргөн.

— Чаъс келди! — деп, кырган-ачазы бодунга чугаалангаш, узун калбаксымаар буттары-биле оруктуң довраан таптай базып чораан. — Долаананың акызын бурган-на өршээзин! — деп каан. Биче болганда:

— Чаъс дээрге ыяштарны, сигеннерни чемгерер, бис канчап хлебти чиир-дир бис, ол ышкаш. Диңмирээшскинден черле кортпа, өскүспей, черни арыглап, тарбыдап турары ол — дээн.

Кажан хат оожургап чорда, чаъс чаап эгелээн. Довуракка, сигеннерге дүшкен чаъстың суунуң даажын дыңнаарга, ана бир хой өдээ черге дүшкени дег, догдураар болган.

Кулак девидей аарак:

—Кургаг хеп чок кылдыр өдеривис ол бе, Долаана? — деп, дыңзыды айтырттыңан. Оон каш баскаш:

—Ол-ла болгай, мойнумче чаъс суу ага берди. Сен кортпа, тенекпей. Ам шупту чүве өл апаар: сиген, довурак, ыяш, бис. Ынчаш хүн бүгүдесин кургадыптар, ажырбас оң — деп каан.

Оларның баштарының кырында булуттарда чер-биле тудуштур оттар кызаш дээн, “Чыжырт!” кылдыр чаңнык дүжерге, кулактар түүңейни бээр. Долаана сактырга, ооң бажының кырында бир-ле чүве ону сүрүп, агаарда ужугуп турганзыг болур.

Тура дүшкеш:

—Өршээ, Хайыракан! Өршээ, Хайыракан! Өршээ, Хайыракан! — деп, кырган-ачазы ийи холун кожа адыштай тудуп алган, дээрже тейлеп турган. Оон: —Черле кортпа, Долаана. Биске хорадааш, бисче чаңнык дүшпейн турар — дээн.

Кулактың болгаш өскүспейниң идиктериниң улдуңнары өл довурактан кылаштаарга, кылыннап орган. Кымга-даа бурунгаар кылаштаары бергедээн, тайып болур. Ынчалза-даа кырган-ачай дүрген-дүрген баспышаан, орукта тайып болур черлерни оюп кылаштап чораан. Ам канчаар, бичии арган уруг шыдаар шаа-биле бурунгаар чүткүдүп орган.

Ынчаар чорааш, Хакпак-Элге чедип келгеннер. Хемчиктиң чоон, узун теректериниң болгаш бөлүк-бөлүк талдарының аразы-биле эртерге, шимчедир дээпкен будуктарындан суг оларның кырынче чаштынып турган. Ону-даа херекке албайн, Кулак кырган арыгдан эрикче ушта кылаштап үнүп келгеш, хам-калчаа дажып келген Хемчиктиң сарыгзымаар ак суунуң ортузунда турган оолду көөрге, кара трико чүвүрлүг, өг орну хире дөң сайда, селбегер дыдыраш кара баштыг, хүрең арынныг, делбигир кулактарлыг, бичии холдарын чайып, хүлүмзүрбүшаан кырганче уткуй кылаштап келгеш:

—Кандыг кончуг коргунчуг чаъс боор? — деп, суг халавы көрбээнинден сугнуң улгадып, коргунчуг апар чыдарын херекке албайн, Ангыр-оол ынчаар айтырар болган. Кырган-ачазы ону-даа харыылабайн:

—Эштип билбес кижиги сен бе? — деп айтырган.

—Чок, эштип билбес мен — деп харыылаан.

Дарган чүгле идиин уштуп каапкаш, сугже көрүп тура, чаъска өткен хеви-биле олчаан сугже кирипкен. Ооң сүзүп бар чыткан суу мойнун эрте бээрге, улаштыр эштипкеш, Ангыр-оолдуң турган сайынче үнө берген. Ол баргаш, оолдуң бажын чыттааш:

—Суг дажып чыдар, улуг-дур. Коргун турдуң бе, Ангыр-Куш? — деп айтырган.

—Чок, чүгле мээң бажым сугже көрүп турарымга, дескине бээр чорду — дээн. Оон Кулак кырган Ангыр-оолдуң холундан чедип алгаш, ам сугну кайыын кешсе экил деп чүвени сайны өрү-куду кылаштап тургаш, шинчилеп алган дег болганда:

—Сен мээң мойнумдан так туттунар сен — дээш, ол чаш уруглар көдүргензиг, оолду көдүргөш, ооң арнын бодунуң артынче кылдыр ийи будун хөрээнге кожа, холдары-биле чыпшыр тудуп алган. Кырган-ачазы кежер дээш, көрүп алган суунче кирипкен. Суг база-ла терең, эштир чыгам, кырганның болгаш оолдуң баштары көстүр кылдыр ону сүзүп кежиپ келген.

Аңгыр-оол сайга дүжүп чыда:

—Чүгө диңмирээшкин коргунчуг ыттыг боор чоор, кырган-ачай? — деп айтырган.

—Дээрде бир бөлүк булуттарның кырынче чоогундан келген булуттар каъттажып, холужуп турда, ындыг улуг ыт үнөр болгай — дээн.

Ам, экизи көрнүп, чаъс аязып келген. Диңмирээшкин кайда боор, мурнуу чүкче чаап чоруткан кара булуттар-биле чоруй барганын көрүп турган.

Дарган эрик кырында ажык, чоогунда чадаң ыяштар, кодан хаактарлыг черже үнүп келгеш, ам-на хөйлең, чүвүрүн уштуп, сы тудуп орган. Аңгыр-оол болгаш Долаана

база хевин ужулгулааш, кырган-ачазын өттүнүп, суун дырыладыр долгап эгелээннер. Оон олар хептерин хаактар кырынга кургадыр азып каан.

Сагыш ышкаш, кезек ак-ак булуттарның оюлган черинден дээр көгерип, көстүп келген соонда, хүн кайда силер дээнзиг, оларже дээп, чылдып эгелээн. Изиинге олар амырап, сугга болгаш чаъска өткен ооргаларын чылыдыр дөгөп турган.

Кулак кырган идик-хеви хүнге кургап турарынга сеткил ханып ора, Ангыр-оолче хүлүмзүрүп көргөш:

—Эштип билбес сен але? — дээрге,

—Ийе — деп, харыылааш, ол куду көрнү берген.

—Кижиге эштип билбеске, багай. Сен эштип билир турган болзунза, мен чогулда демги дамыракты эштип кежип келир сен. Мен маңаа келбес-даа турган мен. Шеригге баргаш, канчаар сен? Эштип билбес кижиге сугже, октапкан даш дег, кире бээр чүве болгай—деп чугаалаан.

—Че, Ангыр-оол, оглум, эштининге өөредип каайн, хүн база эки чылдып тур, бээр кел — дээш, ол сугже, базыпкан. А демгизи ооң соонче амырап маңнапкан.

Кырган-ачазы сугнуң эптиг черин шилип ап, ийи хол-биле карбанып эштининге ажырбас деп көргөш, чүвүрүнүн шазынга чедир сугже сүзүп туруп алгаш:

—Ам-на менче чоокшулап чедип кел, Ангыр-оол — деп, ийи холун өрү көдүрүп алган турган. Оон ол чоокшулап чеде бээрге, ону сугга мойнунга чедир олуртуп чоруй, бир холу-биле сегелинден, өске холун баш тейинден аксын кыза тудуп алгаш:

— Баштай суг кырынга салдай чыдывыт, оон буттарыңны суг кырынче тептинмишаан, а холдарыңны суг иштинге эшкииштей карбан — деп чагып турган. Элээн болганда, оол сугга эштип өөренип алган, чааскаан эштип турар апарган.

Долаана кырганны көрүп, дыңнап турган болгаш, акызын өттүнүп тургаш, мырыңай дораан эштип өөренген. Удаваанда олар боттары ырак эвес черге чаржып эштип эгелээннер.

Кулак кырган оларны сугга үр эжинмезин дээш, аралаштырарын бодааш, кезек үеде хүнге чыннып, эъдин кургадып ап тургаш, эштинин сүмелээн.

Кымның-даа ыяшка азып каан хеви кургаан. Дарган кырган хевин кедип алган, а өскелери база чыдып калбаан. А Аңгыр-оол чүктеп чоруур хапчыгажындан часка кадык дег өткен хлевин уштуп эккелгеш, кижн бүрүзүңге дең кылдыр үзе туткаш берген. Кырган-ачазы ол хлебти ийи холдап алгаш, буза туткулааш, тейлеп ора, сугже, черже октагылааш, чип орган.

Ынчан Хемчиктин кыры-биле ужуп бадып орган куштарны көрүп кааш, Аңгыр-оол дарганче көргөш, оларже холун айыткаш:

—Чүү деп куштарыл? — деп айтырган. Ол:

—Өдүректер деп куштар-дыр — деп каан.

—Кайнаар ужары ол? — деп бо.

—Демги сээң турган дең сайыңга барып хонгаш, оон балар, чүү-хөө тып чиир бодап чорлар боор. Олар чоокта чаа кыштаан черинден кады ужуп келген болгаш ам-даа бөлүк-бөлүү-биле хевээр, чарылбааннар-дыр. Ам каш хонгаш, суг кыдыында чажыт черлерге төрүүр дээш ийи-чаңгыс кылдыр тарай бээрлер. Кажан өдүректер төрүп алгаш, оолдарын сугга эжиндирип чорда, чаражын канчаар ону! — деп каан.

Оон Кулак тургаш, Хемчикти уннаштыр өрү базыпкан. А өскелери база ону эдерип чорупкан. Олар кайнаар-даа далашпастар, анаа-ла хүн эрттирери-биле чер кезип чоруурлар.

Кырган-ачазы мурнунда чоруур болгаш, оруунда бедип үне берген кижн бажы дег довурактарны көрүп кааш:

—Бо бээр кээп, мону көрүңер — деп оларны чалай бээр. Аңгыр-оол биле Долаана барып көөрге, имилеме кымыс-каяктар өө болган. Ол:

—Көрүңер! Көрүңер! Шупту ажылдап турар, оларда чаңгыс-даа чыдар, турар кымыскааяктар чок. Дыка-ла ажылдаар-дыр бе? Бир кымыскааяктын көдүрүп алган чүьгүнүн улуун көрөм, бодундан оранчок улуг. Оолдарын база чаъс суунга алзыпкан, моорай берген өөрүн үңгүрдөн хүнге кургадып үндүрүп турары ол-дур. Үңгүр аксын сугнуң кайнаар агарын бодап, шын кылбаска, боттарынга багай апаар, ол-ла болгай. Ам эки болган, моон соңгаар ынчаар кылбастар. Уязы чүге бедик деп? Чаъс дүрген черже ага

берзин дээш, ынчаар кылган. Олар частыг чылды баш удур билир, уязын бедик кылып алыр, а кааң чылын уязы чавыс болур. Ам кандыг чай болурун оларның уязындан көргөш, чугаалап болур. Биске частыг чай болур-дур — деп, ол чугаалаан, олары чүнү-даа ыыттаваан.

Оон чоруткаш, арыг кыдыынга кызыл хараганнар аразынга кылаштажып оарга, ында терезиннер чоогунда сарыгзымаар көстүр улуг күскелерниң “Чык-чик” кылдыр эдип маңнажып турарын Аңгыр-оол эскерип кааш, бирээзин кара маң-биле сүрүптерге, үңгүрүнче “Чык-чик” дээш, кире бээрге, ооң үңгүрүнүң аксынга ыңай-бээр көрүп турган. Кырган-ачазы аңаа чедип келгөш:

—Чүл, тудуп алыр мен дээш маңнадың бе? Үңгүрүнче кирерде, чүү деп чугаалаанын билдиң бе? — дээн. Ол ыт чок турган.

—Ол өрге-дир, кашпагай амытан, ону маңнап четкөш тудуп алыры берге. Ооң “Чык-чик” деп эдип турары “Дайзын келди-ле, камгаланыңар, үңгүрүңерже кириңер” — деп, хартаачызының медээ кыйгырыы болур. Өргөлөр тарып каан тараа күзүн быжа бээрге, сывындан ужургаш, бажында тараазын аксында пагынга чыып алгаш, ырактан-даа болза, кыжын чиир дээш, үңгүрүңге үүжелеп алыр. Кижилер чут чылын тарааны тыппайн, ооң үңгүрүндөн тып ап турган дээр чүве. Ооң үңгүрү ханы, ыт безин үр каскаш, четпес чораан. Өргөлөр чазын хар шыгы-биле сигеннер дазылдарын, а кыжын харлыг боорга, үңгүрүндөн үнмейн, үүжезин чиир.

Олар дээлдиген, хартыгалардан болгаш ас, кырзалардан база коргар, чамдыкта оларның чижи болу бээрлер.

Хүн изидип, хүнневишаан. Ам кара-кара булуттар чок, дедир келбес кылдыр, ырак даглар артынче чыла берген. А оларның-биле диңмирээшкин чоруткан чер кырында кымнарга-даа чылыг, а агаар база чылаан, артында бир өске эки чыттыг апарган ышкаш.

Олар суг ижип, серииттенир бодааш, катап Хемчикче углапканнар.

Кулак дарганга Аңгыр-оол орукка, суг кыдыынга кандыг-даа айтырыг салырга, ол шуптузун бирден бирээ чокка харыылап берген. Ооң билбес чүвези чок, үнгөн болгаш ашкан хүннерниң дугайын, мал-маганның хар-назынын

дээш, оон-даа ыңай санап четпес. Оол бодап орарга, суурда база хой чүве билир кижиги Өнөр кырган болган. Ол өг чазаар, согааш, деспи дээш, чүнү-даа кылыр. Бо кырганның кым-даа өөрөтпээн, бичиизинден-не хой чүвени сонургап, ажылдап чорааш билип алган боор деп бодаан.

Суг кыдыында чоон теректин хөлегезинге кырган-ачазы олурга: “Бичии кум кынныптайн” — дээш, чыдып алган. Аңгыр-оол оон чанынга шимээн чок, оозу кажан оттуп кээрин манап, солун чугаазын дыңнаксап орган. Чазын мындыг узун хүннерде кым солун чугаа дыңнаксапас боор!

Оон ол өрү дээрде дээскинип турар үш дээлдигенни эскерип каан. Олурган черинден турга, кылаштаптар дээрге, ында ырак эвесте чылан бо сугже союп бар чораан. Аңаа арай-ла чииртими кончуг болган. Хөөкүй өскүспей оон соондан сүрүп чоруурга, суг кыдыыга барга, изигте ынчаары ол ийикпе, азы бир чүведен кортканы чадавас, чылан бажын кожайты көдүрүп алга, Хемчиктин шапкынын тоовайн, саң дорт эштип жеже берген.

Кулак болга Аңгыр-оол, Долаана өскүспейлер орган черинден чорупкаш, суурже орукка чоруп ора, база-ла үзүк-соксаал чокка чугаалажып чораан. Шаңк ынчаар делегейни дескиндир-даа хөөрежип болурлар. Черин чаражын, амыдыралды чугаалажып чорза-даа, оларның чанында база бир өскүспей Долаана барын уттуп алырлар. Ол дыка бергедеп, тыныштап каап, оларның соондан ырак, чоок-даа апарган кылаштап ора. Оон арнынче топтап көөр болза, карактарында чаштар ыйлайып сыстып келгензиг болур. Күжүр өскүспей ол ийи кижини каапкаш чоруй баар дээрге, оон баар чери билдинмес, акызындан чарлыр ужур чок. Оон ада-иези чок, өскөн эргим бажыңа база чок, күзел бар-даа болза, кайнаар баар боор, өскөлериң дыңнаар, шыдажыр апар.

Кежээки имир уткуштур олар суурга чедип келгеннер. Аңгыр-оол дунмазы-биле склад чанында дүрүглүг саваннар чыып каан сарайже, а кырган-ачазы дарганнаар черинче тарай чорупканнар. Сарайга акышкылар келген дораан шарыглыг саваннар кырынга чыдыпкаш, оон чылыынга уйгузу кели берген. Долаана дораан удуп калган.

Аңгыр-оол одуг чыда, карактарын шийипкеш, боданырга, өдүрөктер, чылан, чаңнык, диңмирээшкин, улуг биче балыктар, сугнун даажы болгаш Кулак дарган, Долаана суглар-биле ам-даа кылаштажып, дыңнап, көрүп, кады чоруп турганзыг болган. Ол хүн хөйнү көрүп, шаг төнгөн кижини канчаар боор, шимчевейн чыткан. Бир бодап чыдарга, эът-кежи изип-даа турар хире боорга, ол аңдарлып-дүндерлип чыткылаан. Ынчан ооң бажынга бир бодал төрүттүнүп келген. Ону Долаанага чугаалаар дээрге, ол бичии, чүве билбес.

“Эртен-не Кулак дарган кырган-ачайга чугаалаай мен аан”—деп бодап чыда, ол удуп калган.

Эртенинде бажыңы чок Кулак дарган каяа, канчап хончу ирги кылдыр ийилээ бодавышаан, оттуп келген.

А дүне Аңгыр-оолдун дүжүндө дүүнгү кырган-ачазы оларга чедип келген, оларның баштарын суйбап, көрүп тура, сарыг хлебти хавындан ужулгап, чанынга салып каар болган. Ындыг ынакшылды кым-даа көрбөөн.

Дүне када дээрде чылган ай ойбак дээвиирни өттүр чассыдып, сарайже харап келгеш, ону көөр боор.

САЛЧАК САРЫГ-ООЛ ЧАЛБЫШОВИЧ

Бо номер белеткеттинип турар үеде, ТР-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү, Тээли суурнуң хүндүлүг хамаатызы Сарыг-оол Чалбышович Салчак үр эвес аарааш, мөчөөн.

Ол 1936 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң Көп-Сөөк сумузунга төрүттүнгөн. Тээли школазын, Кызылда күрүнениң педагогика институтунуң филология факультетин дооскан.

Кунгуртуг, Эрги-Барлык, Кара-Хөл, Шуй, Тээли школаларына ниитизи-биле 22 чыл башкылаан. Бай-Тайга районнуң спорт комитетин даргалап, партия райкомунга килдис эргелекчилеп, кожуун чагыргазына парлалга секретарына ажылдап чораан.

Чогаал ажылын 1961 чылда эгелээн. Шүлүктери республика солуннарына, ““Улуг-Хем”” сеткүүлүгүгө удаа-дараа парлаттынып турган. “Судал” (1988), “Аас-кежиим” (2002) деп шүлүктөр номнарының автору, хөйгө билдингир публицист, журналист.

Кожуун, республика чергелиг шыдыраачы. Эживистиң бир онзагай талазы — кайгамчык баштак, омак-хөглүг кижиги.

Ооң дугайында чырык сактыышкын эш-өөрүнүң чүрөктеринде мөңгө дириг.

ОХЕМЧИК ОНДАР ДУКУРОВИЧ

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң “Шылгараңгай күш-ажыл дээш” медальдарның эдилекчизи, Россияның Журналистер эвилелиниң, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Ондар Дукурович Охемчик мөчээн.

О.Д. Охемчик 1937 чылдың август 10-да Чөөн-Хемчик кожууннуң Сүт-Хөл сумузунуң Чечектигге төрүттүнген. Манчүректиң эге чада школазындан эгелээш, Бора-Тайга чеди чыл школазын, Кызылдың башкы училищезин дооскан. Москвада партияның Дээди школазының журналистика факультединге өөрэнген.

Ак-Даш школазынга башкылап эгелээш, Сүт-Хөлдүн комсомол райкомунуң инструкторунга, оон бирги секретарынга, кадыкшылга школазының өөредилге эргелекчизинге, директорунга, социал-хандырылга яамызының улуг инспекторунга, “Сукпак” совхозтуң ажылчын комитединиң даргазынга ажылдап чораан.

Парлалгаже шилчээш, “Тываның аныяктарының” килдис эргелекчизинге, 1996 чылдан 1999 чылга чедир “Шын” солунга үлетпүр килдизинге, фотокорреспондентилеп ажылдап чораан. Сөөлгү чылдарда “Мемориал” музейниң директорунга ажылдап турган.

Чогаал ажылын 1958 чылда эгелээн, шүлүктөрүн республика солуннарынга, “Улуг-Хем” сеткүүлге доктаамал парладып чораан. “Ажылчынның ынакшылы” деп баштайгы ному 1974 чылда чырыкче, ийиги ному “Чалыы назын хоорайы” деп ат-биле 1982 чылда парлаттынган. Ооң шүлүктери орус, хакас, якут, кыргыз дылдарда очулдуртунгулаан. О.Д. Охемчик республика чергелиг янзы-бүрү хөй-ниити хемчеглериниң идепкейлиг киржикчизи, фотоделгелгелерге чаңгыс эвес удаа лауреат бооп чораан.

О.Д. Охемчик дугайында чырык сактыышкын эш-өөрлериниң чүректеринге мөңгеде артар.

ДОПЧУЗУ

ОЧЕРКТЕР, ПУБЛИЦИСТИКА

<i>Тиилелгениң 60 чылынга уткуштур</i>	
<i>Ая Торжу. Иениң сактыышкыннары.....</i>	3
<i>Кызыл-Эник Кудажы. Чамзырың, Гитлер,</i> <i>Сталин, Маркс.....</i>	16
<i>Лидия Иржит. Бистиң фермеривис Италияда.....</i>	34
<i>Зоя Донгак. Буян-кежик хавы.....</i>	45
<i>Галина Маспык-оол. Чараш чуртталга ооңуу эвес... ..</i>	52

НОВЕЛЛА, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ТООЖУ

<i>Октябрь Туң-оол. Даң хаязында ыры.....</i>	60
<i>Маадыр-оол Ховалыг. Оран ээзи.....</i>	66
<i>Борис Ондар. Чедир чазылбаан чечек.....</i>	74
<i>Оскал-оол Куулар. Тайып ужар, даянып турар.....</i>	78
<i>Өөлөт Чинмит. Дуңмамны кезеткеним.....</i>	85
<i>Раиса Ламажап. Чуртталганың аагы.....</i>	88
<i>Майнак Саая. Аа бокта... (Бичии тоожу).....</i>	93

ЮБИЛЕЙЛЕР

<i>Сайлыкмаа Комбу. Алтай Есенин дугайында сөс.....</i>	113
<i>С. Сүрүң-оол – 80.</i>	
<i>Черлиг-оол Куулар. Ак хемниң аялгазы-биле... ..</i>	120
<i>А.Арапчор – 80.</i>	
<i>Маргарита Кунгаа. Хоочун шүлүкчү дугайында сөс.....</i>	124
<i>Майнак Саая. Эр салымның буяны.....</i>	129

ШҮЛҮКТЕР. ШҮЛҮГЛӨЛ

<i>Черлиг-оол Куулар. Часкы хөөннер.....</i>	133
<i>Урулуг ак чалыы хадың.....</i>	134

Чаан азы чирлип, тоглаан-биле дөмей...	134
Дут оруу үстү берген...	135
Бөдөй өгнүн хараачазы...	135
Дүвү даажы өпейлээрге...	136
<i>Лидия Иргит.</i> Ак-көк дээрниц... Хаан, байның...	137
Араганы кылаңнадыр...	138
Алган ашаам, ажы-төлге...	138
<i>Сарыг-оол Салчак.</i> Кызыл-Дагны ырлаксаам кээр...	138
Үзер кошкар...	139
Арын-нүүрү шиидер ыйнаан...	140
<i>Хлара Чиңмит.</i> Мөгөнің девии...	141
<i>Николай Куулар.</i> Тыва. Маринага...	144
Хектин үнү...	145
Кылын харлар кырлай базар...	146
<i>Вадим Севекпит.</i> Магадаар мен...	146
Кызыл	147
<i>Василий Монгуш</i> Анай-Хаак...	147
<i>Болат Маады.</i> Сарыг-Севим – кавайым суур...	149
Авайымга...	150
<i>Нина Эртине.</i> Оттурба даан...	150
Ийи оглум. Ачам...	151
Буруудатпа, күжүр сарыым...	152
<i>Бижек Комбу.</i> Чалыы Тывам...	152
<i>Раиса Ламажан.</i> Уруумга. Соңгаларым шилин өттүр...	153
Таңды сыным...	153
Сайгын	154
<i>Айлаңмаа Хертөк.</i> Ынакшыл деп делегейниц...	154
Сөни? Мени?	154
Күскү бодал...	155
Чашкы үем-биле байырлажып тура...	155
<i>Чинагийн Галсаң.</i> Моол хаттыг шүлүк...	156
Көрүш	157
Делегейге сиңген ава...	158
Хүнзедир төктү... Меге...	159
<i>Осур-оол Монгуш.</i> Бурунгу бай Хорум-Даамны...	161
УРУГЛАРГА ВУЛУҢ – САЙЗАНАК	
<i>Шоома Даржай.</i> Аалывыс уруглары...	170
Чаъс	171

<i>Түлүш Сандуу</i> . Бичиилерниң чугаазындан.....	172
<i>Деспил-оол Санчы</i> . Салгалдарга сартык сенү.....	176
<i>Бижек Комбу</i> . Чассыг боорга.....	178
<i>Черлиг-оол Куулар</i> Үделге сес.....	179
<i>Марта Куулар</i> . Чаашкын соонда.....	180
“Ийи” алгаш.....	180
Хөндөргейни сактыр чүмүл?.....	181
Уяранчыг эдип.....	181
<i>Бораш Ондар</i> . Тывызыым дытта.....	182
<i>Алдын-оол Ондар</i> . Бир хүн суур чоогунга.....	184

ЧҮРЕКТЕРИВИСКЕ МӨҢГЕДЕ АРТАР

<i>Салчак Сарыг-оол Чалбыышович</i>	194
<i>Охемчик Ондар Дукурович</i>	195

Литературно-художественное издание Улуг-Хем

На тувинском языке

Редактор выпуска *Ч.Ч. Куулар.*

Обложка художника *В. Донгака*

Набор и верстка *Н.С. Суван-оол.*

Корректор *Д.Х. Кунзегеш.*

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала
“Улуг-Хем”.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-
Кравченко, 57.

Формат 60х84^{1/16}. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 12,5
Тираж 950 экз. Заказ № 1095.

Отпечатано в Республиканской типографии Госкомпечати и
информации РТ. 667000, г. Кызыл, Щетинкина-Кравченко, 1.

